

О.Б. АЙВАЗЯН, В.С. ПРОКОПЧУК

БІБЛІОТЕКИ ПОДІЛЛЯ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)
Монографія

Кам'янець-Подільський
Видавець ПП Зволейко Д.Г.
2016

УДК 094+027(477.43) «18/19»908
ББК 63.3+78.33(4 укр)
А37

Рецензенти:

Новальська Т.В. – доктор історичних наук, професор.

Телячий Ю.В. – доктор історичних наук, професор.

*Ухвалено до друку рішенням вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол №7 від 23 червня 2016 р.)*

Айвазян О.Б.

А37   Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О.Б. Айвазян, В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2016. – 256 с.

ISBN 978-617-620-219-6

У монографії піддано науковому аналізу процес формування мережі бібліотек у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Встановлено кількість бібліотек, склад їх фондів, роль держави, громадських організацій, церковних, освітніх і громадських діячів у формуванні мережі, організації діяльності бібліотек краю.

Для працівників бібліотек, науковців, студентів вищих навчальних закладів відповідних спеціальностей.

УДК 094+027(477.43) «18/19»908
ББК 63.3+78.33(4 укр)

ISBN 978-617-620-219-6

© О.Б. Айвазян, В.С. Прокопчук, текст, 2016

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Аналіз джерел.....	20
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. Соціально-економічні передумови становлення і розвитку бібліотек на Поділлі в II половині XIX – на початку XX ст.....	36
2.1. Особливості розвитку та нормативно-правова база створення і функціонування бібліотечної мережі Подільської губернії.....	36
2.2. Основні етапи розвитку бібліотек на Поділлі.....	48
РОЗДІЛ 3. Відомчі книгозбірні в другій половині XIX – на початку XX ст. як фактор підвищення освітньо-культурного рівня подільян.....	58
3.1. Бібліотеки Подільської православної єпархії в духовному житті краю другої половини XIX – початку XX ст.....	58
3.2. Бібліотеки закладів міністерства народної освіти та інших установ.....	86
РОЗДІЛ 4. Загальнодоступні бібліотеки і їх місце у формуванні світоглядних орієнтирів населення Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст.....	103
4.1. Діяльність публічних бібліотек губернії.....	103
4.2. Народні та інші книгозбірні в освітньо-культурному просторі Поділля.....	121

РОЗДІЛ 5. Вплив бібліотек на активізацію культурно-освітнього життя краю, формування національної свідомості подолян на початку ХХ століття.....	144
5.1. Бібліотеки Подільського товариства «Просвіта» як каталізатор громадсько-політичного, культурно-освітнього життя.....	144
5.2. Фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету як осередок інформаційного забезпечення вищої освіти та українського національно-культурного будівництва.....	163
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	189
ДОДАТКИ.....	232

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк.	аркуш
Держархів Вінницької обл.	Державний архів Вінницької області
Держархів Хмельницької обл.	Державний архів Хмельницької області
Коп.	копійка
К-ПДУУ	Кам'янець-Подільський державний український університет
К-ПНУ ім. І. Огієнка	Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Крб.	карбованець
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МНО	Міністерство народної освіти
НАНУ	Національна академія наук України
Оп.	опис
Прим.	примірник
Р.	рік
Руб.	рубель
Св. Синод	Святійший Синод
Ст.	століття
УНР	Українська Народна Республіка
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, в м. Києві
Ф.	фонд

ВСТУП

У справі розбудови незалежної України, духовного відродження українського народу, формування національної самосвідомості, відновлення живого зв'язку поколінь, спадкоємності традицій, примноження культурних надбань вагома роль належить бібліотекам. У бібліотеках зосереджується інформація з усіх сфер життя, вони виконують соціальну функцію, є осередками просвітництва, поширення знань і культури. Дослідження процесу становлення і розвитку бібліотек на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. дає можливість відтворити процес створення бібліотечної мережі в одному з регіонів України, узагальнити досвід бібліотечного будівництва, визначити роль і місце книгозбірень краю в соціокультурному середовищі. Звідси й актуальність дослідження, адже бібліотеки є скарбницями суспільного досвіду, відіграють важливу роль в інформаційному, культурно-освітньому просторі, є одним з важливих чинників впливу на рівень освіти, культури народу, цивілізаційний поступ суспільства.

У той же час історія бібліотечної справи, наукове осмислення та узагальнення досвіду попередників є обов'язковою умовою вирішення завдань, які стоять перед бібліотеками на новому історичному етапі. Однак історія бібліотек залишається недостатньо вивченою, особливо на рівні регіонів, у тому числі й Поділля. Майже не дослідженою залишається історія становлення і розвитку книгозбірень подільської православної єпархії, комплексно не вивчено історію бібліотек установ, навчальних закладів і відомств регіону. Навіть виявлені факти не завжди відзначаються глибиною осмислення та системністю дослідження.

Ці фактори й обумовили вибір теми і засвідчують її актуальність.

Дослідження виконувалося в межах комплексної наукової теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення (реєстраційний номер 0110U004634).

Метою дослідження є наукова реконструкція процесу становлення та розвитку бібліотек Подільського краю, визначення їх ролі і місця в культурно-освітньому житті у вказаний історичний час.

Для реалізації мети визначені наступні завдання:

1. Охарактеризувати стан наукової розробки теми.
2. Виявити і систематизувати джерельну базу з історії бібліотек Поділля.
3. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади роботи.
4. З'ясувати передумови створення бібліотек краю.
5. Визначити нормативно-правові засади їх функціонування.
6. Встановити періодизацію процесу бібліотечного будівництва на Поділлі в досліджуваній період.
7. Виокремити типи бібліотек Поділля, проаналізувати основні напрями їх діяльності, встановити роль в інформаційному, культурно-освітньому житті краю.
8. Простежити динаміку чисельності бібліотек Подільської губернії, наповнення їх фондів.
9. З'ясувати вплив окремих особистостей на розвиток бібліотечної справи в регіоні.

Дослідження охоплює II половину XIX – перші два десятиліття XX ст. Нижня межа пояснюється початком активного формування бібліотечної мережі в Подільському регіоні, верхня обмежується 1920 р., коли в краї із встановленням радянської влади розпочалися кардинальні зміни в мережі і змісті діяльності бібліотечних закладів.

Територіальні межі дослідження – це губернський, повітові, міські, містечкові та сільські населені пункти колишньої Подільської губернії, територія, яка нині входить до складу Хмельницької та Вінницької областей.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в монографії

вперше:

- комплексно проаналізовано факти, що стосуються становлення і розвитку бібліотек Поділля в досліджуваній період, й заповнено прогалину у вивченні історії вітчизняної бібліотечної справи;

- розроблено періодизацію розвитку бібліотечної мережі Подільської губернії, що дало можливість поглиблено дослідити особливості діяльності бібліотек у кожному з визначених періодів;
- введено до наукового обігу низку раніше невідомих архівних документів і матеріалів, які розширюють фактологічну базу поділезнавства та бібліотекознавства;

уточнено:

- основні напрями діяльності бібліотек, їх роль і місце в культурно-освітньому житті краю;
- показник кількості бібліотек різних систем і відомств на початку XX ст., склад їх фондів, інші статистичні дані та масштаб діяльності книгозбірень;

отримало подальший розвиток дослідження:

- діяльності осіб, які сприяли створенню та розвитку бібліотечної мережі в Подільській губернії, зародженню бібліотекознавства в регіоні та Україні;
- основних форм і методів просвітницької діяльності книгозбірень Подільської губернії, їх внеску в культурно-освітнє життя краю, що доповнює загальну картину соціально-політичних процесів у регіоні в досліджуваній період.

Отримані результати сприятимуть підготовці комплексного дослідження з історії вітчизняної бібліотечної справи, можуть використовуватися при викладанні навчальних курсів «Історія бібліотечної справи», «Історія української культури», спецкурсів «Історія Поділля», «Історія культури Поділля», «Історична бібліографія» у вищих навчальних закладах, насамперед Хмельницької та Вінницької областей, вивченні бібліотечно-бібліографічного досвіду на курсах підвищення кваліфікації.

Розділ 1

Історіографія, джерельна база і теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Становлення України як незалежної держави дало можливість розпочати вивчення проблем, які раніше не досліджувалися або відносилися до так званих «другорядних». Включення до тематики науково-дослідних робіт історії бібліотек України свідчить про актуальність і перспективність цих досліджень, результати яких розкривають не тільки невідомі сторінки становлення окремих бібліотек, а й суттєво впливають на формування концепції їх подальшого розвитку.

Окремі питання виникнення й розвитку бібліотек на Поділлі в досліджуваній період вивчали дослідники ХІХ – початку ХХ ст., торкалися даної тематики науковці радянської доби, активізували дослідження сучасні українські історики, що дає можливість умовно розділити процес дослідження на три періоди:

- 1) наукові праці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;
- 2) дослідження 20–80-х рр. ХХ ст.;
- 3) доробок істориків 90-х р. ХХ – початку ХХІ ст.

Одним із перших опублікував кілька статей з проблем створення бібліотек знаній дослідник і краєзнавець Микола Яворовський, який 15 років завідував фундаментальною бібліотекою Подільської духовної семінарії, разом з Ю. Сіцинським був творцем Єпархіальної бібліотеки, а також – бібліотеки Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. – церковного історико-археологічного товариства), сприяв їх комплектуванню. У публікаціях на сторінках «Подольских єпархіальных ведомостей» він обґрунтував значення книги для подолання неграмотності, неучтва, темноти, аморальних проявів і пияцтва.

У статті «Про церковно-парафіяльні бібліотеки» доводив, що головним засобом проти цієї «народної недуги» є піднесення інтелектуального і морального рівня народних мас з допомогою освіти, а «важливим засобом і зброєю для досягнення цієї мети може бути читання книг». Він закликав пастирів брати на себе функцію облаштування народних бібліотек, організувати голосні читки і в такий спосіб будити інтерес пастви до книги, до навчання. Більше того, він виступив не тільки як просвітник, а й як бібліотекознавець, виробив низку рекомендацій священникам щодо порядку створення книгозбірень, формування їх книжкового фонду, читацького репертуару, ведення каталогу, організації роботи [216, 217].

Вагомий внесок у дослідження історії бібліотечної справи на Поділлі зробив історик, краєзнавець, педагог, церковний і освітній діяч Ю. Й. Сіцінський (1859–1937), засновник і керівник Давньосховища-музею старожитностей, який згодом набув статусу історико-археологічного музею з бібліотекою та архівом, редактор журналу «Подольские епархиальные ведомости», голова Подільського церковного історико-археологічного товариства. На сторінках преси він неодноразово виступав з аналізом діяльності книгозбірень, привертая увагу до них як важливих осередків просвіти і культури [197, 127].

Історію Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ще у 80-і рр. XIX ст. досліджував учитель російської мови і словесності Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, голова розпорядчого комітету вказаної книгозбірні І.К. Міхалевич. Результати дослідження опубліковані окремими виданнями в 1883 та 1891 рр. [136].

Автор зібрав цінний матеріал про перші два десятиліття існування публічної бібліотеки, проаналізував основні статистичні показники її роботи, навів фактологічні дані про склад опікунської ради, бібліотекарів. Саме на його виданнях в основному базувалися наступні публікації на цю тему. Як завідувач фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, І. Міхалевич досліджував і діяльність гімназійної книгозбірні. Зокрема

в праці «Кам'янець-Подільська гімназія. Історична записка про 50-річчя її існування (1833–1883)», виданій у Кам'янці-Подільському 1883 р., подав відомості з історії створення і діяльності фундаментальної та учнівської бібліотек гімназії [146; 147].

Проблемі організації народних бібліотек присвятив кілька праць визначний український книгознавець, бібліотекознавець, культуролог і педагог Степан Сірополко (1872–1959) [195; 196]. Його особиста бібліотека з 4709 прим. книг та архівних документів 1997 року за заповітом доньки була подарована Національній парламентській бібліотеці. Наприкінці 1919 р. С. Сірополко очолив фундаментальну бібліотеку Кам'янець-Подільського державного українського університету і багато зробив для організації її діяльності на наукових засадах. Серед публікацій, присвячених бібліотечній справі, особливе місце займає його праця «Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла», 1919 року опублікована на Поділлі. У ній висвітлюється порядок створення народних бібліотек, роль місцевого населення в бібліотечній справі, питання внутрішньої роботи бібліотеки, обов'язки бібліотекаря тощо. Вона вважається однією з перших в Україні бібліотекознавчих праць [195].

Питанню діяльності бібліотек відведено значне місце в працях відомого бібліотекознавця М. Ясинського, який розпочав свою діяльність у Кам'янці-Подільському в листопаді 1918 р., після утвердження Директорії. Син учителя, вихованець Київського університету Св. Володимира, маючи деякий життєвий досвід, здійснював велику роботу з обліку, інвентаризації, каталогізації фонду й обслуговування читачів бібліотеки К-ПДУУ. Саме тут Михайло Ілліч розпочав свої бібліотекознавчі студії, а поглиблював їх у бібліографічному семінарі, який вів завідуючий кафедрою історії українського письменства М. Плевако, виступав з доповідями перед студентами, допомагав їм упорядковувати покажчик творів Б. Грінченка. Свої наукові дослідження того періоду узагальнив у праці «Короткий підручник для упорядкування і ведення селянських бібліотек». 1920 року

активно друкувався на сторінках університетського часопису «Наше життя», де опублікував статті «Бюлетень фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету за липень 1920 р.», «Організація бібліотек», «Матеріали до статистики фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету за травень-червень 1920 р.», рецензію на книгу О. Федорової «Робота з дітьми в бібліотеці нового типу» та ін., які відображають окремі сторінки історії та напрями діяльності бібліотек [83, 295].

Загалом дослідження історії бібліотек Поділля цього періоду не виходили за межі тогочасної офіційної історіографії, визначали роль книгозбірень в утвердженні православія та самодержавства на Поділлі. Однак вони є цінними, оскільки розкривають окремі аспекти становлення подільських бібліотек.

Історіографія другого періоду, окресленого хронологічними рамками 20-80-ті рр. XX ст., пов'язана зі здобутками радянських істориків, бібліотекознавців. В основу їх праць покладені марксистсько-ленінські принципи і методи дослідження, що ґрунтувалися на визнанні класової боротьби як рушійної сили соціального розвитку, зміні соціально-економічних формацій, підпорядковуванні діяльності бібліотек політиці комуністичної партії, вирішенню стратегічного завдання – побудови комунізму. З цих позицій розглядали історію бібліотечної справи К. Абрамов та В. Васильченко, які в кількох виданнях детально висвітлили історію бібліотечної справи в Росії та Україні, побічно згадуючи Поділля [218, с. 28; 219].

Подільські книгозбірні, історія їх становлення і діяльності, знайшли відображення в короткому історичному нарисі М. Мілютіна «Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер» [286], у публікаціях колишніх директорів бібліотек міст Кам'янця-Подільського та Хмельницького М. Бойцової [225] і В. Гуська [242]. Основна увага в цих роботах прикута до історії бібліотек радянської пори, їх здобутків. Дожовтневий період висвітлено побічно. Твердження М. Бойцової ґрунтуються на вищезгаданій праці І. Міхалевича і відповідають історичним фактам. Статистичні дані, подані в працях М. Мілютіна та В. Гуська, стосуються в основному історії бібліотек міст Кам'янця-Подільського та Проскурова.

У вінницькому та хмельницькому томах «Історії міст і сіл УРСР» знаходимо факти про діяльність бібліотек Вінниці, Могилева-Подільського та інших повітових містечок, зокрема відкриття 1866 року першої публічної бібліотеки в м. Кам'янці-Подільському, а також інформацію про кількість книгозбірень у губернії, перелік навчальних закладів та часописів на теренах губернії у зазначений період [254, с. 31–32; 255, с. 84].

Інтерес до історії бібліотечної справи на Поділлі посилювався з проголошенням державної незалежності України. Сучасна українська історіографія не обійшла увагою діяльність на Поділлі бібліотек різних видів і типів. У праці Л. Дубровіної та О. Онищенка «Бібліотечна справа в Україні» ґрунтовно розглянуто основні тенденції розвитку й долю бібліотек та бібліотечної справи в Україні [243]. Розбудові бібліотечної справи періоду визвольних змагань присвячено розділ «Бібліотечно-архівна справа в контексті культурних перетворень» у монографії Д. Розовика «Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. » [320].

Окремим напрямом бібліотечного будівництва присвячені дослідження Г. Бородіної «Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.)» [354], А. Волинець «Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – початок XX століття)» [356], В. Мозгової «Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX – XX ст.)» [362], Т. Новальської «Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.)» [290], П. Рогової «Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.)» [363; 319], в яких містяться деякі факти з історії бібліотек Подільської губернії, діяльності книгозбірень Комітету піклування про народну тверезість, узагальнюється діяльність публічних і народних книгозбірень, подається їх типологія, висвітлюється роль земств у створенні бібліотек, які в центральних та східних регіонах країни відіграли більш значущу роль, ніж на Поділлі.

Історія створення й особливості діяльності публічних і народних бібліотек, знайшли відображення в дисертаційних дослідженнях російських науковців М. Матвеева «Громадські бібліотеки Росії та їх читач, друга половина

XIX – початок XX ст.» [361], І. Голубцової «Народні бібліотеки дореволюційної Росії: історія створення та розвитку» [357], М. Тищенко «Загальнодоступні (публічні) бібліотеки в системі місцевого самоуправління: історія, сучасний стан і перспективи розвитку» [364].

Цінна інформація щодо розвитку культури Подільської губернії в цілому, а побічно й бібліотек, відображена в дисертаційних дослідженнях Т. Бульби «Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Поділля (друга половина XIX – XX ст.)» [355], С. Єсюніна «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти» [358], Б. Крищука «Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.)» [359], Г. Кучерова «Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.)» [360].

Потреба більш глибокого дослідження ролі і значення бібліотек в суспільстві, особливо в регіонах, поставила перед сучасною історичною наукою завдання дослідити роль регіональних бібліотечних мереж та їх вплив на культурне життя країни. Ці питання знайшли відображення в монографічних дослідженнях краєзнавців Поділля Л. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.» [232], В. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» [313], «Інституалізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст.» [311], «Під егідою Українського комітету краєзнавства» [314], «Йосип Ролле – краєзнавець Поділля» [312], І. Сесака і Г. Мітіна «Освіта на Поділлі» [328; 329], П. Слободянюка «Культура Хмельниччини», «Українська церква» [331] та ін.

Аналіз історії розвитку бібліотек різних видів і типів Подільської губернії знаходимо в публікаціях О. Завальнюка та О. Комарницького «Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст.» [251], «Бібліотеки містечок Правобережної України наприкінці XIX ст.» [263], В. Прокопчука «Бібліотеки і освіта» та «Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів» [307; 309], О. Григоренка «Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [240].

Питання функціонування бібліотек освітніх закладів Подільської губернії наприкінці XIX століття в окремих працях торкалися подільські краєзнавці Г. Мітін, І. Сесак, О. Щур [328; 329; 349]. Значний внесок у дослідження історії розвитку шкільних, училищних та гімназійних бібліотек губернії вніс І. Сесак у праці «Освіта на Поділлі», статтях «З історії бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (XIX ст.)», «З історії Кам'янець-Подільської приватної жіночої гімназії С. А. Славутинської. 1905–1914 рр.», «Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.)», «Гімназії Кам'янця-Подільського на початку XX ст.», «Педагогічні навчальні заклади Поділля на початку XX ст.», «Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст.», в яких автор навів цінні статистичні дані про роботу бібліотек [323; 325; 326; 330].

Більш детально торкнулись історії публічних бібліотек С. Єсюнін («Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.») [245], Ю. Хоптяр («Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX – початок XX ст.)») [346], К. Кубіна та Л. Кульбаба («Подільські бібліотеки на рубежі XIX – XX ст.») [268].

Інформацію з історії окремих книгозбірень знаходимо в працях В. Малого та О. Комарницького «Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866–1890 рр.)» [284], С. Єсюніна «Проскурів у другій половині XIX – на початку XX ст. (1861–1914 рр.)», С. Карван і Н. Синиці «До історії розвитку бібліотечної справи на Хмельниччині», «Хмельницька державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського (до 100-річчя з часу заснування)» [258; 259], С. Гальчака «Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці – 100 років» [239].

Однак вони обійшли увагою народні книгозбірні, засновані земствами, громадами, товариствами й іншими організаціями в містах, містечках і селах Подільської губернії. Лише окремі згадки про відкриття таких книгозбірень Київським товариством грамотності знаходимо в статті

В. Лозового «Становлення та діяльність першої Подільської «Просвіти» (1906–1907 рр.)» [280], вищезгаданих працях О. Завальнюка, О. Комарницького, С. Єсюніна. Діяльність Вінницького повітового комітету піклування про народну тверезість зі створення народних бібліотек знайшла відображення в статті Т. Соломонової «Народні бібліотеки та читальні Комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії)» [336]. Але ці матеріали не дають повної картини створення народних бібліотек, кола їх засновників, цілей, що ставилися перед ними, відмінностей від інших типів бібліотек.

Окремий сегмент історіографії пов'язаний з працями, присвяченими діяльності бібліотек товариства «Просвіта» на теренах Подільської губернії. Цінну інформацію про діяльність просвітянських організацій зі створення бібліотек зібрали В. Лозовий [278; 279], Г. Кучеров [270–274]. Торкнулися цієї проблеми Л. Баженов [232], О. Завальнюк, О. Комарницький [251], О. Кошопал [267], В. Приходько [305], В. Прокопчук [307; 309], Є. Сохацька [340]. Але інформація подається відокремлено від загальної картини розвитку всієї мережі бібліотек губернії, їх освітньо-культурного впливу на населення краю.

Важливим джерелом дослідження історіографії діяльності бібліотек Подільської губернії є наукові видання Кам'янець-Подільського національного університету – збірники наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі», «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки», «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки», «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство», четвертий випуск яких вийшов 2015 р. У статтях М. Бойцової [235], С. Єсюніна [245], О. Комарницького [262], К. Кубіної, Л. Кульбаби [268], В. Малого [284], Ю. Хоптяра [346], вміщених у цих збірниках, досить детально висвітлювалася діяльність однієї з найстаріших бібліотек губернії – Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна.

В основному ці праці засновані на брошурі І. Міхалевича про перші 25 років діяльності вищезгаданої книгозбірні, тому й розгляд питання закінчується 1890 р. Деякий фактологічний матеріал про наявність на теренах губернії бібліотек різних систем і відомств, форм власності дає стаття О. Завальнюка і О. Комарницького «Подільські бібліотеки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [251]., але вона носить оглядовий характер.

До наукового аналізу залучалися праці, вміщені у збірниках доповідей та повідомлень науково-практичних краєзнавчих конференцій, що відбулися на Поділлі, зокрема «Культура Поділля: витоки і сучасність» (1993) [269], «Духовні витоки Поділля: творці історії краю» (1994) [244]. У статтях І. Сесака і С. Стадніка знайшли місце факти про бібліотеку Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, деякі шкільні бібліотеки системи МНО, бібліографічну діяльність Ю. Сіцінського.

Доповнюють історіографічні розвідки з даного питання матеріали, вміщені у збірниках «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (1999) [303], «Релігія і церква в Подільському регіоні: історія та сучасність» (2002) [317], «Церква і держава в служінні народові» (2005) [347] та інших, особливо фактами про фонди маєткових бібліотек польських поміщиків, книгозбірень подільських монастирів та церковних братств.

Майже не дослідженою залишалася історія розвитку бібліотек єпархіального відомства. У наукових працях С. Фунтікової дається загальна характеристика та аналіз діяльності різних типів православних бібліотек Російської імперії [345]. Загально подана історія бібліотек Подільської православної єпархії в публікації Т. Соломонової «Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [334], дослідженнях І. Сесака [325]. У рамках розкриття загальної історії бібліотек Хмельницької області окремі аспекти діяльності бібліотек православного відомства (церковних, окружних, Єпархіальної) висвітлені В. Прокопчуком [307; 309]. Розглядаючи історію діяльності Подільської єпархії,

торкнулися роботи бібліотек єпархіального відомства в своїх статтях краєзнавці О. Комарницький [264], П. Слободянюк [332], обійшовши увагою діяльність окремих типів бібліотек, загальні риси та особливості в їх роботі, а також вплив на освітньо-культурне життя краю.

До історії бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету звертались його колишній ректор А. Копилов [264; 265], окремі питання історії бібліотеки 90-х років XX ст. висвітили Т. Ківшар [262], В. Ляхоцький [280–283], Т. Соломонова [335], Є. Сохацька [338; 339], провідний бібліограф цієї книгозбірні В. Пархоменко [295; 296]. Історію бібліотеки та життя її засновників висвітили в своїх працях професори університету О. Завальнюк [246; 247; 248; 250], Л. Баженов [231], науковці Т. Беднаржова [234], П. Рогова [319]. Особливої уваги заслуговує історичний нарис В. Прокопчука та Л. Філінюк «Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення та зростання», де розглянуто історію її становлення та діяльності впродовж 1918–2008 рр. [308].

Вагомий доробок з історії книгозбірень оприлюднено на міжнародних конференціях, які організувала наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка – «Бібліотека вищого навчального закладу – центр науково-інформаційного забезпечення підготовки національних кадрів» (2007), «Роль і функції бібліотек вищих навчальних закладів у контексті модернізації освіти» (2010) та ін. Матеріали конференцій, розміщені в серійних збірниках, дали факти про передумови та історію створення окремих публічних книгозбірень губернії (у Кам'янці-Подільському, Барі, Гайсині, Проскурові та Вінниці), про діяльність бібліотек інших відомств (шкільні, гімназійні, семінарії, училищні, приватні), відомості про фундаторів бібліотечної справи регіону М. Яворовського, Ю. Сіцінського, І. Сливку, С. Сірополка, М. Ясинського, Л. Биковського, І. Огієнка та ін.

Нами піддано аналізу матеріали збірників «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (2011) [293], «Подільська старовина» (2003) [301], «Вінничина: минуле та сучасне.

Краєзнавчі дослідження» (2007) [238], «Подільський книжник: альманах» (2009) [302], де в статтях В. Білоус, О. Кравчука, Л. Лисої, Т. Соломонової та інших подано інформацію про бібліотеки поміщицьких маєтків, діяльність Вінницького повітового Комітету піклування про народну тверезість зі створення народних бібліотек, заснування та діяльність Народного дому і двох книгозбірень, розташованих там, публічні і земські бібліотеки регіону, книгозбірні навчальних закладів. Низку статей історії бібліотечної справи на Поділлі присвятила О.Б. Айвазян [220–228].

Таким чином, питання створення і діяльності бібліотек Подільської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в різні історичні періоди викликало зацікавлення вчених та бібліотекарів-практиків. На ранньому етапі науковцями, краєзнавцями й бібліотекарями досліджувалися в основному питання створення та функціонування бібліотек єпархіального відомства, а також найбільших бібліотек губернії – Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії та Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна й були закладені підвалини для подальшого розвитку історіографії даного питання.

У радянську добу історія бібліотек до 1917 р. висвітлювалася побічно, як передмова для показу здобутків бібліотечного будівництва періоду соціалізму. Тому й статистичні дані про кількість бібліотек дорадянського періоду на теренах Подільської губернії суттєво різняться з фактичним матеріалом. Дослідження останнього періоду спрямовані на вивчення раніш забороненої історії бібліотек «Прогресу». Поза увагою залишилися питання узагальненого аналізу становлення та розвитку мережі бібліотек різних відомств та форм власності.

Незважаючи на здобутки в дослідженні історії публічних книгозбірень, фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ, окремих народних та відомчих бібліотек, цілісної комплексної праці, яка б охоплювала процеси становлення і розвитку бібліотечних закладів на Поділлі, висвітлювала їх роль і місце в культурному житті краю, не має.

1.2. Аналіз джерел

У дослідженні використано комплекс неопублікованих та опублікованих документів і матеріалів, наукових праць, мемуарів та періодичних видань, що дозволило ввести в науковий обіг маловідомі факти.

Цінним джерелом історії створення й діяльності бібліотек Подільської губернії II половини XIX – початку XX ст. є архівні фонди. Важливі документи зберігаються в Центральному державному історичному архіві (м. Київ). Зважаючи на втрати, завдані пожежою архіву м. Кам'янець-Подільського, неабияке значення має 442 фонд «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» ЦДІАК України. Він дав можливість за постановами й розпорядженнями, звітами і циркулярами губернатора прослідкувати хід організації, нормативно-правові засади та перші кроки діяльності бібліотек регіону. Серед офіційних документів цього фонду – статuti Подільського українського товариства «Просвіта», «Київського товариства грамотності», «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними», «Правила для сільських бібліотек», інформація про діяльність бібліотек Комітету піклування про народну тверезість, листування 1830–1835 рр. про заснування перших публічних бібліотек, зокрема й Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки, звіти про її діяльність [7–17].

Деякі факти про вплив бібліотек на культурне життя Поділля містяться в справах 301 фонду «Подільське губернське жандармське управління», в якому зібрані документи про організації, що сприяли українізації населення та осіб, віднесених до «неблагонадійних». У цьому фонді представлені, зокрема, документи про діяльність «Просвіти», «Громади» та інших товариств, які займалися розповсюдженням української книги, створенням книгозбірень, особові справи бібліотекарів Проскурівської міської публічної бібліотеки М. Наумової та бібліотеки Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» Є. Неселовської, які попали в поле зору жандармського управління за культурно-освітню

діяльність українознавчого спрямування, детальна інформація про заборонені видання, вилучені під час обшуків та арештів активістів Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта», про бібліотеки в поліційних управліннях, створені з вилучених і заборонених видань [3–6].

Не менш інформативним щодо діяльності бібліотек з популяризації української книги є фонд 274 «Київське губернське жандармське управління». Його документи дають уявлення про діяльність народних читалень та бібліотек, їх політичну благонадійність, заборонені видання, виявлені в бібліотеці товариства «Просвіта» м. Кам'янця-Подільського, зокрема твори М. Грушевського, М. Драгоманова, К. Каутського, М. Костомарова, Ф. Енгельса тощо [1–2].

707-ий фонд «Управління попечителя Київського учбового округу» зберіг цінні документи про витрати на утримання сільських книгозбірень, Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О. С. Пушкіна, про існування народних бібліотек при навчальних закладах, про списки дозволених для передплати періодичних видань у бібліотеках навчальних закладів та ін. [18].

Важливим сегментом джерельної бази є документи, зосереджені у фондах Державного архіву Хмельницької області, зокрема матеріали для аналізу діяльності бібліотек при школах, гімназіях та училищах Міністерства народної освіти і релігійних установ, зокрема фонди 67 «Дирекція народних училищ Подільської губернії» [26–31], 319 «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія» [51–57]. Вони дали можливість відстежити діяльність учнівської та фундаментальної бібліотек Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, умови та джерела комплектування, кількісні показники фондів у різні періоди, склад працівників.

Відтворити механізм діяльності книгозбірень православної єпархії, в деталях реконструювати якісний склад їх фондів, джерела фінансування та інші напрями діяльності дозволяють документи 832 та 839 фондів «Подільський губернський (єпархіальний) історико-статистичний комітет» [61–64], 315-го «Подільська духовна консисторія» [46–49], 64 «Кам'янець-Подільська духовна семінарія» [20–25],

а бібліотек повітових містечок та сільських – документи фондів губернських та повітових земських управ: 117 «Подільське губернське у волосних справах присутствіє» [32–34], 233 «Подільська губернська земська управа. Розпорядчий комітет» [43]. Матеріали з історії публічної книгозбірні м. Проскурова знайдено у фонді 54 «Проскурівська міська дума» [19].

Базовими для вивчення роботи зі створення бібліотек губернського та повітових комітетів піклування про народну тверезість є документи фондів 125 «Кам'янецький повітовий комітет піклування про народну тверезість» [35–42], 236 «Подільський губернський комітет піклування про народну тверезість» [44], 494 «Ушицький повітовий комітет піклування про народну тверезість» [58], 495 «Летичівський повітовий комітет піклування про народну тверезість» [59–60].

Найбільший масив документів щодо діяльності фундаментальної бібліотеки першого вищого навчального закладу губернії та її фундаторів зосереджено в фонді Р. 582 «Кам'янець-Подільський державний український університет» [70–83]. Протоколи засідань Бібліотечної ради та Бібліотечної комісії, їх статuti, річні звіти допомогли розкрити проблемні питання, які стояли перед фундаторами книгозбірні, листування ректора І. Огієнка з різними інституціями, списки та каталоги літератури – якісний склад фонду університетської бібліотеки, за особовими справами – діяльність ентузіастів бібліотечної справи І. Огієнка, Л. Биковського, М. Плевако, С. Сірополка, М. Ясинського та ін. Багатолітню діяльність І. Сливки доповнює особова справа, знайдена у фонді 302-му «Кам'янець-Подільський інститут народної освіти 1921–1930 рр.» [84–85].

Окремий масив документів про діяльність бібліотек товариства «Просвіта» Кам'янецького повіту, їх кількість, роботу, спрямовану на українізацію населення, у тому числі проведення масових заходів, встановлено на основі аналізу матеріалів фонду 6-го «Відділ народної освіти Кам'янецького повітового революційного комітету» [65–69].

Фонди Державного архіву Вінницької області здебільшого містять матеріали щодо діяльності бібліотек східного

Поділля. Фонд 244 «Вінницький повітовий комітет піклування про народну тверезість» – про народні книгозбірні повіту [88], фонди 230 і 262 «Вінницька міська управа, м. Вінниця Подільської губернії» – про заснування, розбудову і перші роки діяльності Вінницької публічної бібліотеки ім. М. Гоголя [86–87; 90–91], фонд 255 «Вінницька повітова земська управа» [89], 286-й «Гайсинська міська управа» [92–94] дали інформацію про діяльність інших книгозбірень повіту, зокрема Гайсинської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна.

Отже, концентруючи значний за обсягом фактологічний та статистичний матеріал, вказані архівні фонди дозволяли висвітлити різні аспекти діяльності бібліотек Подільської губернії в зазначений період.

Значний пласт документів склали опубліковані постанови міських дум, журнали земських зборів, рішення Подільського губернського комітету в справах земського господарства, звіти Подільської губернської управи, Проскурівської повітової земської управи, відділу народної освіти Подільського губернського земства. Вони стали цінним джерелом висвітлення діяльності органів міського самоврядування зі створення та утримання бібліотечних закладів. Звіти та кошториси дозволили скласти уяву про мережу бібліотек на теренах Подільської губернії, витрати на їх утримання, придбання книг, ремонт приміщень. Більшість матеріалів стосується Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. Пушкіна, її підпорядкування, складу розпорядчого комітету, показників роботи – кількісного складу фонду, читачів, бібліографічних довідок, наданих їм. Вказані видання дали матеріал і про організацію павленківських сільських бібліотек губернії [96–103].

Деяку статистику та довідкову інформацію про публічні та приватні бібліотеки містять «Обзоры Подольской губернии» за різні роки, в яких особливо детально висвітлена діяльність Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна [105–115].

Окремий сегмент складають довідкові видання, у першу чергу статистичні та довідкові праці про Подільську губернію В.К. Гульдмана («Краткий географо-статистический очерк

Подольской губернии» (Кам'янець-Подільський, 1889), «Подольский адрес-календарь» (1895) та Й. Ролле («Статистическое описание Подольской губернии», «Українські замки по молдавському кордоні»), П. Батюшкова («Подолія. Историческое описание»), В. Филимонова («Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год»). У цих працях містяться статистичні дані про кількість і стан публічних бібліотек на теренах Подільської губернії в другій половині XIX століття [119; 121; 124; 120], інформація про організації, установи краю, про осіб, які займали посади бібліотекарів, про кількість навчальних закладів, періодичні видання, що виходили на теренах губернії, про діяльність міських, приватних та відомчих книгозбірень, зокрема про бібліотеку Товариства подільських лікарів, яку 1911 року вів І. Бергман. В «Памятной книге Подольской губернии на 1911 год» зафіксовано відомості про існування в губернії 5 бібліотек. Окрім Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна діяли бібліотеки в Могилеві, Балті, Немирові. У цих довідниках знаходимо дані про міські книгозбірні у Вінниці, Бару, Проскурові, Новій Ушиці, 9 приватних книгозбірень у м. Кам'янці-Подільському, Городку, містечку Криве Озеро Балтського повіту, Тульчині, Немирові, Вінниці, Летичеві, Могилеві-Подільському, Проскурові. Однак інформація про вказані бібліотеки досить схематична, а тому використовувалася в поєднанні з іншими джерелами.

Деяку довідкову інформацію взято з енциклопедичних видань, зокрема «Большой энциклопедии» за ред. С. Южакова, виданої у Санкт-Петербурзі, у 15-му томі якої містяться статистичні дані про навчальні заклади, народні читальні, бібліотеки та книжкові магазини Поділля [367], словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона – про розвиток бібліотечної справи в південно-західних губерніях Росії, народні бібліотеки [371; 376], з «Енциклопедії історії України» [369].

Джерелом дореволюційної історії бібліотек губернії є тогочасні періодичні видання. «Подольские епархиальные ведомости», які почали виходити з 1 січня 1862 р., дали можливість прослідкувати зародження громадської думки про необхідність створення бібліотек епархіального

відомства, їх роль і призначення, пошук шляхів удосконалення бібліотечної справи, окремі регламентуючі документи (правила роботи бібліотек, інструкції бібліотекаря та ін.), про затвердження бібліотекарів окружних бібліотек, ювілейні та інші заходи, про дарувальників та меценатів, знайти списки подарованих видань, репертуар дозволених для придбання в бібліотеки книг та періодичних видань [134; 141–144; 149–152; 162–172; 177–193; 197; 207–214; 216–217].

Значний масив фактів для дослідження містять публікації в інших періодичних виданнях. Зокрема, на сторінках газет «Подольские губернские ведомости» [128; 133; 140; 148; 153–155; 199–206], «Православная Подолия» [145; 173–176], «Подолия» [138], «Подолянин» [135; 156] вміщено чимало матеріалів про відкриття та діяльність бібліотек Комітету піклування про народну тверезість, діяльність Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна, розпорядок її роботи, і, навіть, про причини заборгованості читачів, про роботу церковних, окружних та шкільних бібліотек, алфавітний перелік заборонених видань, дискусійні виступи про користь читання, шляхи розвитку мережі бібліотек на теренах губернії.

Чималий фактологічний матеріал містить періодика доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. У газетах «Народна воля» [159; 160], «Наш шлях» [131; 132; 139] зустрічаємо замітки про діяльність бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету та Подільської «Просвіти», які підтверджують факт існування просвітянських бібліотек, їх роботу з накопичення та розповсюдження української літератури, проведення масових заходів, зокрема відзначення Шевченківських дат, спрямованих на українізацію суспільства, формування національного світогляду подолян.

Історію бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету висвітлювали її творці і сучасники Л. Биковський [129, 130], О. Пащенко [297], С. Сірополко [195, 196], І. Сливка [198]. На сторінках одноденної газети «Свято Поділля», приуроченої відкриттю університету, знаходимо першу згадку про бібліотеку в статті

І. Сливки «Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету» [198].

Серед багатьох праць про перші кроки університетської книгозбірні особливої уваги заслуговують емігрантські спогади Л. Биковського, в яких він аналізує зусилля ректора університету І. Огієнка, перших бібліотекарів, їх помічників, професорів, викладачів, студентського загалу та культурно-освітньої громадськості, спрямовані на розбудову бібліотеки, налагодження її повноцінної роботи [129; 130]. Однак він допустився низки помилок щодо кількості книг у книгозбірні, окремих дат, але загалом спогади дають уяву щодо історичних обставин та умов роботи перших бібліотекарів, діяльності окремих особистостей з розвитку бібліотеки і бібліотечної справи.

Цікаві факти про організаційно-підготовчу роботу з відкриття університетської книгозбірні містять спогади Олімпіади Пашенко, діяльного члена губернського товариства «Просвіта», керівника фракції в Кам'янець-Подільській міській думі, члена Української Центральної Ради, одного з головних натхненників заснування університету. У спогадах вона відзначила вагомий внесок ректора І. Огієнка у створення університетської книгозбірні, основу якої склали книги з його особистої бібліотеки [297]. Про ідеологів заснування університету та провідну роль І. Огієнка в організації його діяльності, у тому числі й бібліотеки, писав у своїх спогадах відомий науково-освітній та громадсько-політичний діяч В.К. Приходько [304; 305; 306].

Окремі факти для дослідження дали наукові конференції, присвячені бібліотечній справі, у першу чергу «Бібліотеки в інформаційному суспільстві» (2001), «Бібліотека і час» (2001), «Бібліотека як міжнаціональний центр духовного надбання» (2005), «Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві» (2003), «Бібліотека та сучасні тенденції в інформаційному забезпеченні освітньої, науково-дослідної та інноваційної діяльності вищих навчальних закладів» (2012).

Важливою складовою джерельної бази дослідження є науково-бібліографічні, бібліографічно-довідкові та оглядові видання, створені Хмельницькою обласною універсальною

науковою бібліотекою ім. Островського, Вінницькою обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Тімірязєва та науковою бібліотекою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зокрема покажчик «Бібліотечний раритет Хмельниччини» (2006) містить інформацію про зміст фондів рідкісної і цінної літератури бібліотек Хмельницької області [366]. У виданні «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества (1876–1916)): звездный каталог і покажчик змісту» [374] розкрито зміст усіх дванадцяти випусків «Трудов», що полегшило пошук матеріалів про діяльність книгозбірень єпархіального відомства. Бібліографічний покажчик «Просвітницький рух на Поділлі (1906–2011)» [373], перший із серії «Хмельниччина краєзнавча», представляє джерельну базу про діяльність товариства «Просвіта» та його бібліотек на теренах Подільської губернії. Доповнюють джерельну базу опубліковані науковцями К-ПНУ ім. І. Огієнка «Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.» [291], Хмельницького національного університету – «Описи Подільської губернії (1800–1819)» [292], «Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.)» [252], «Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади» [300].

Загалом у роботі використано 94 справи 26 фондів центральної та регіональних архівних установ і понад 280 опублікованих праць, які дали можливість реконструювати процес становлення й розвитку бібліотек Подільського регіону, визначити їх роль і місце в культурно-освітньому житті губернії.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Складність і багатогранність досліджуваної проблеми призвели до необхідності осмислення і застосування на практиці адекватного методології пошуку, аналізу й узагальнення фактологічного матеріалу.

Методологічну основу цього дослідження склали загальнонаукові принципи діалектики, історизму та об'єктивності.

Застосування принципу діалектики дало можливість відобразити процес зародження, становлення бібліотек Поділля, як взаємообумовлений і суперечливий розвиток подій і явищ, детермінізму, як причинної обумовленості цих процесів, принцип історизму дав ключ до вивчення явищ, подій, фактів у їх часовій послідовності, з урахуванням історичних обставин, які обумовили їх виникнення та еволюцію. Застосування принципу історизму дозволило вивчити основні аспекти розвитку подільських бібліотек у тісному зв'язку з історичним процесом в зазначений період. Історичний підхід поставив об'єкт нашого дослідження в контекст певних соціально-політичних, адміністративно-територіальних, економічних, соціальних умов, що допомогло виявити і зафіксувати основні етапи створення, розвитку та якісні зміни бібліотек Подільської губернії в II половині XIX – на початку XX ст.

Прагнення до неупередженості, до відтворення об'єкта таким, яким він існував незалежно від людської свідомості, реалізовувалося на основі загальнонаукового принципу об'єктивності. Неупереджений підхід забезпечив визначення умов, в яких створювалися бібліотеки Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., виділення основних тенденцій їхнього розвитку.

Відповідно до мети і завдань дисертації використовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу, типологізації та ін., спеціальні історичні (історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний, історико-генетичний), а також методи хронології, статистики, періодизації, ретроспективний тощо.

Методом пошуку в архівних установах Хмельницького, Києва та Вінниці, у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки України, обласних бібліотек, книгозбірень вищих навчальних закладів, обласних краєзнавчих музеїв, а також в Інтернеті вдалося зібрати масив архівних джерел та наукової літератури з даного питання, достатній, на наш погляд, для розв'язання поставлених завдань і досягнення сформульованої у дослідженні мети – реконструкції

процесу становлення та розвитку бібліотек Подільського краю, визначення їх ролі і місця в культурно-освітньому житті Подільської губернії.

Перевага надавалася конкретно-історичним методам.

За допомогою історико-генетичного методу розкрито умови зародження, розвитку й перетворень у формі і змісті діяльності бібліотек у різні історичні періоди, виявлено закономірності їх розвитку, спільні риси та відмінності. Аналіз розвитку бібліотечної справи на Поділлі допоміг виявити передумови і причини активного розвитку бібліотек, зародження бібліотекознавчих загальноукраїнських традицій, вплив окремих особистостей на розвиток бібліотекознавства в Україні.

Історико-порівняльний метод дозволив враховувати і загальний характер історичного періоду, і його особливості. При порівнянні використовувались аналогії – логічна основа історико-порівняльного методу, розглядалися спільні та відмінні риси розвитку бібліотек різних систем і відомств, проводився аналіз та зіставлення основних статистичних показників бібліотек Подільської губернії та їх впливу на культурно-освітній розвиток населення за різні роки впродовж всього досліджуваного періоду, зроблено висновки, що вони розвивалися за різними траєкторіями: єпархіального відомства – від підйому в середині XIX століття до поступового зниження активності у зв'язку зі збільшенням кількості шкіл та бібліотек системи Міністерства народної освіти; загальнодоступні бібліотеки йшли шляхом поступового розвитку, змінюючи на цьому шляху ідеологічні цінності (від католицизму – до православ'я, від самодержавницької шовіністської політики царизму – до українізації бібліотек).

Комплексному дослідженню подільських бібліотек, їх вивченню як єдиного цілого з узгодженням усіх елементів соціального середовища сприяв історико-системний метод. Завдяки систематизації виділено основні взаємозв'язані проблеми створення та діяльності бібліотек наприкінці XIX – на початку XX ст., які в більшості праць за радянського періоду ховалися за традиційною фразою «до революції в Подільській

губернії було лише кілька бібліотек. Це Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека та 5 в середніх навчальних закладах». Аналіз компонентів системи – бібліотек різних видів і типів, складу співробітників, історії окремих навчальних і культурницьких закладів, зокрема Подільської духовної семінарії, Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, народних домів та ін. – дав можливість довести, що на всіх етапах суспільного розвитку бібліотечна мережа сприяла духовному життю громад, яке не припинялося навіть в екстремальних умовах війн, національно-визвольних змагань та революцій.

Історико-хронологічний метод дав змогу визначити хронологічні межі дослідження, зробити поділ його на логічні підгрупи відповідно до історичних періодів, розглянути окремі виділені нами аспекти розвитку бібліотек у певні відрізки часу, виокремити три основні періоди історії розвитку бібліотечної мережі на теренах Подільської губернії в досліджуваний період: перший – з середини XIX ст. до початку Першої світової війни в 1914 р.; другий з 1914 р. – до 1917 р.; третій – з 1917 р. – до остаточного встановлення радянської влади на Поділлі. До цього ж методу автори зверталися не раз, коли виникала потреба виявити одиначне, спільне і загальне, напрями, форми і методи бібліотечної роботи в різних умовах і на різних часових відрізках.

За допомогою статистичного методу вивчалася динаміка змін чисельного складу бібліотек різних систем і відомств, їх фондів, контингенту читачів. Зокрема, вдалося встановити, що на теренах Подільської губернії в досліджуваний період на різних його етапах діяло понад 3600 книгозбірень, фонд яких нараховував більше 1 млн. видань.

У дослідженні використовувалися й інші методи, зокрема, біографічний, який дозволив дослідити бібліотечну діяльність знаних краєзнавців Поділля. Ретроспективний метод дав можливість вивчити елементи минулого (форми і методи бібліотечної роботи) для реконструкції подій і вивчення можливостей використання дослідженого матеріалу в сучасних умовах.

Застосування вказаних принципів і методів склало методологічну основу наукового пошуку, дало можливість

об'єктивно висвітлити адміністративні, соціальні та економічні аспекти розвитку бібліотек Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясувати, коли виникло те чи інше явище бібліотечного життя, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, глибоко вникнути в конкретні історичні умови, в яких розвивалися бібліотеки.

Бібліотека – це один з важливіших продуктів людської діяльності, результат становлення і розвитку бібліотечної справи – галузі інформаційної, культурної, освітньої діяльності суспільства, яка в свою чергу є предметом бібліотекознавства. Як галузь науки, воно вивчає історію, теорію і методику бібліотечної справи. Бібліотекознавство сформувало свій понятійно-термінологічний апарат, використаний і в нашому дослідженні.

Важливе місце в ньому посідає базове терміноутворююче поняття «бібліотека». У Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» цей термін вживається в такому значенні: «Бібліотека – інформаційний, культурний, освітній заклад, що має упорядкований фонд документів і надає їх у тимчасове користування фізичним та юридичним особам [372]. Великий тлумачний словник української мови більш широко відображає значення цього слова: «Бібліотека – 1. установа, культосвітній заклад, де зберігаються і видаються читачам книжки, журнали і т. і., а також здійснюється популяризація і пропаганда літературних творів; 2. більш або менш значна кількість книжок, спеціально підібраних для читання, наукової роботи, з метою колекціонування і т. і.; 3. приміщення, кімната для зберігання книг і т. і. [368, с. 50]. У роботі задіяні всі ознаки цього терміна, тому будь-яке зібрання книг, навіть приватне або з декількох книжок, яким опікуються засновники і до якого мають доступ користувачі, називаємо в дослідженні бібліотекою. Як синонім «бібліотеки» в дослідженні використовується термін «книгозбірня».

Враховуємо і особливості тогочасної термінології: читальнею раніше називали читальний зал, а під бібліотекою розуміли сучасний абонемент, тобто видачу книг додому. Якщо в бібліотеці були і абонемент, і читальний зал, вживався термін «бібліотека-читальня». Термін «бібліотека» в дисертації вживається в широкому значенні.

У дослідженні доведено, що на теренах губернії існували бібліотеки різних видів – навчальні, спеціальні, публічні, народні. Якщо термінологія навчальних бібліотек (тих, що функціонували в структурі навчальних закладів) та спеціальних (в установах та організаціях) є зрозумілою сучасному досліднику, то різницю між народними та публічними книгозбірнями варто зазначити. У дореволюційних довідкових виданнях Брокгауза та Ефрона, зокрема, дано визначення тільки народним бібліотекам, а термін «публічні» використовувався як додатковий і означав доступність книгозбірні для широких верств населення. За радянського періоду визнавались як окремі види бібліотек – народна і публічна. А в значенні публічної широко використовувався термін – «масова». У сучасній бібліотечній науці немає єдиного погляду як на діяльність цих бібліотек в цілому, так і на термінологію. За твердженням російського дослідника М. Матвєєва, народні та публічні бібліотеки мали окремі відмінності, але в них було і дещо спільне – вони намагалися наблизити книгу до всієї місцевої громади – «місцевої публіки». Тому він пропонує вживати термін «громадські» бібліотеки як у відношенні до народних, так і до публічних книгозбірень [361]. У свою чергу М. Тищенко для означення публічних використовує термін «загальнодоступні бібліотеки» [364]. Л. Сокальська в статті «Типологія бібліотек: термінологічний аспект» говорить про наявність розбіжностей у визначенні сучасних понять «масова», «публічна», «загальнодоступна» [333]. Відомі українські бібліотекознавці Л. Дубровіна, О. Онищенко, А. Волинець у своїх працях [243; 356] стосовно публічних і народних бібліотек вживають обидва терміни: і «громадські», і «загальнодоступні». Зважаючи на визначення, що загальнодоступна бібліотека – це бібліотека, яка надає можливість користуватися її фондом та послугами юридичним особам незалежно від їх організаційно-правового статусу і форм власності, громадянам без обмежень за рівнем освіти, спеціальністю, віросповіданням, автори цього дослідження розділ про діяльність публічних і народних бібліотек подали під назвою «Загальнодоступні бібліотеки», призначенням яких було, говорячи сучасною мовою, задоволення інформаційних потреб широких верств населення. Оскільки розвиток

бібліотек розглядається в історичному аспекті, то при обговоренні окремих типів бібліотек будемо застосовувати до них терміни «народна» і «публічна».

Варто відмітити, що термін «народна» або «народний» також дуже часто вживався стосовно всього, що було засновано для народу, який нещодавно вийшов з кріпацтва і для якого створювалася нова інфраструктура. На сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» зустрічаємо згадки про народну школу стосовно церковно-парафіяльних шкіл, народну лікарню, народні бібліотеки стосовно шкільних та церковних бібліотек епархіального відомства, особливо в селах, і, навіть, про народну літературу. Наукове визначення народної бібліотеки в працях відомих бібліотекознавців, зокрема С. Сірополка про організацію діяльності народної бібліотеки, були написані пізніше – на початку ХХ ст., а в середині ХІХ – значення «народна» застосовувалося до більшості загальнодоступних бібліотек і не залежало від її засновників – держави (народні бібліотеки Комітету піклування про народну тверезість), епархії (церковно-парафіяльні та церковні), товариств і громад («Грамотності», «Просвіти») тощо.

У дослідженні часто вживаються й інші суто бібліотечні поняття – комплектування, фонди, книговидача, читачі, каталог. **Бібліотечний фонд**, згідно з Законом України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» – це упорядковане зібрання документів, що зберігається в бібліотеці [372, с. 1]. Під **комплектуванням** ми розуміємо процес створення та наповнення фонду документів бібліотеки [365, с. 4]. Видача книг читачам, кількість виданих бібліотекою за окремий період часу називається «**книговидачею**» [209, с. 368]. Значну еволюцію (від записів у зошитах до карткових) пройшли «**бібліотечні каталоги**» – множина бібліографічних записів документів фонду, упорядкованих у відповідності з правилами з метою наступного пошуку [370, с. 14].

Термін «**читач**», тобто той, хто читає, хто зайнятий читанням яких-небудь творів або відвідувач громадської бібліотеки, практично не змінив свого поняття, хоча

сьогодні, зважаючи на широке застосування інформаційних технологій, згідно з регламентуючими документами у бібліотечній термінології вживається поняття **«користувач»**. Але у нашому дослідженні ми говоримо про читачів. Зустрічаються в дослідженні і вже застарілі терміни, як, наприклад, **«передплатник»**. У другій половині XIX і на початку XX ст. передплатниками називали читачів бібліотек, оскільки вони робили передоплату за користування літературою. Наприклад, у відповідності зі статутом Кам'янець-Подільської публічної російської бібліотеки ім. О. Пушкіна 1879 р. всі передплатники ділилися на три розряди, які визначалися в залежності від суми підписної плати. Такий розподіл забезпечував привілеї передплатникам першого розряду – право першого читання нових журналів, видачі їм більшого числа книг [315].

Отже, історіографічний аналіз засвідчив, що дослідження питання заснування та розвитку бібліотек на Поділлі в українській і зарубіжній літературі розпочалося ще в 60-х рр. XIX ст. і пройшло в своєму розвитку три основних періоди. На першому з них питаннями і проблемами діяльності бібліотек займалося чимало відомих істориків. Першими порушили питання створення церковних та єпархіальної бібліотеки М. Яворовський та Ю. Сіцінський, зокрема – обґрунтували мету, завдання, способи формування фонду, його використання аж до голосних читань у недільні дні. Розроблений Ю. Сіцінським статут єпархіальної бібліотеки став значним досягненням тогочасної теорії й практики бібліотечної справи. І. Міхалевич залишив історію виникнення, становлення й функціонування першої на Поділлі публічної бібліотеки за 25 років її існування в Кам'янці-Подільському.

На другому, радянському етапі, проблема історії розвитку бібліотек мало цікавила дослідників. У працях російських дослідників К. Абрамова та В. Васильченко, публікаціях директорів обласної універсальної наукової та центральної бібліотеки Кам'янець-Подільської ЦБС М. Мілютіна, В. Гуська, М. Бойцовой, в основному висвітлювалися досягнення бібліотечного будівництва радянської доби, а дожовтневий період практично не досліджувався.

З утвердженням незалежності України розпочався третій етап, який характеризується активним вивченням минулого культурно-освітньої сфери українців, у т. ч. й подолян. Окремі аспекти історії бібліотек Подільської губернії висвітлили такі науковці, як Л. Бабій, Л. Баженов, С. Гальчак, О. Григоренко, Л. Дубровіна, О. Завальнюк, Т. Кароєва (Соломонова), Т. Ківшар, О. Комарницький, В. Лозовий, В. Ляхоцький, В. Пархоменко, В. Прокопчук, П. Слободянюк, Ю. Хоптяр. Вони ввели до наукового обігу чимало фактичного матеріалу з досліджуваного питання. Історіографію окремих книгозбірень доповнили праці бібліотекарів-дослідників С. Карван, Н. Синиці, М. Бойцовой.

Водночас, історіографічний аналіз засвідчив, що в історичній літературі зазначена проблема отримала фрагментарне висвітлення, вона не стала предметом спеціального дослідження, що зумовило необхідність її всебічного та комплексного вивчення.

Джерельна база дослідження є достатньо широкою для того, щоб реалізувати поставлену мету та провести комплексне дослідження складу бібліотечної мережі, особливостей бібліотечних фондів, культурного та соціального аспектів розвитку бібліотек Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Обрані принципи, загальнонаукові та конкретно-історичні методи склали методологічну основу наукового пошуку, аналізу джерел, дозволили дослідити та реконструювати цілісну картину бібліотечного будівництва в Подільській губернії в II половині XIX – на початку XX ст., умови становлення й розвитку бібліотек, їх внесок у розвиток освіти і культури, формування національної свідомості подолян.

Розділ 2

Соціально-економічні передумови становлення і розвитку бібліотек на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття

2.1. Особливості розвитку та нормативно-правова база створення і функціонування бібліотечної мережі Подільської губернії

На кінець XVIII ст. більшість українських земель попали під владу Росії, розпочавши новий період своєї бездержавності. По всій Україні був встановлений жорсткий адміністративно-політичний режим. На початку XIX ст. в Україні було утворено дев'ять губерній (Чернігівську, Полтавську, Харківську, Київську, Херсонську, Таврійську, Волинську, Подільську, Катеринославську). Державну владу в них здійснювали губернатори, котрих призначав і звільняв цар. Зміцнювали владу ще й генерал-губернаторства, які створювалися із кількох губерній на військовий зразок: Полтавське, Чернігівське, Новоросійсько-Бессарабське та Київське. До останнього входила Подільська губернія [294, с. 132–133]. Назва Україна була замінена при низливою – Малоросія.

Наприкінці XIX – початку XX ст. територія України була поділена між двома великими державами – Австро-Угорщиною та Російською імперією. Обидві держави були багатонаціональними, що наклало відбиток на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на розвиток бібліотек, їх види, типи, склад фондів, функції, організацію діяльності. Цей період характеризується важливими соціально-економічними процесами на території України, які, незважаючи на декілька наступів реакції на національно-культурний рух, мали вплив на інтенсифікацію суспільного життя, розвиток науки та освіти, активізацію бібліотечної діяльності й бібліотечної справи взагалі [253]. В Росії зароджується громадський рух за відкриття книжкових

магазинів, народних бібліотек та читалень. За оцінкою російського письменника М. Добролюбова, у ці роки публічні бібліотеки та читальні відкривалися «невпинно в усіх містах, навіть повітових». Бібліотечній справі приділялося багато уваги на сторінках періодичних видань [230, с. 61].

Не була виключенням Подільська губернія, одна з південно-західних губерній Російської імперії. Серед основних чинників, які вплинули на розвиток бібліотечної справи краю, помітні такі:

1. Відміна кріпосного права, яка давала змогу сільському населенню здобувати освіту і мігрувати в міста, де розвивалася капіталістична промисловість.
2. Капіталізм потребував кваліфікованих працівників, що призвело до розвитку освітнього середовища краю і позитивно вплинуло на зростання грамотності населення.
3. У свою чергу це сприяло створенню бібліотек, за допомогою яких здійснювалося навчання, самоосвіта, інформування та ідеологізація населення.
4. Важливим чинником розширення мережі бібліотек була багатонаціональність Подільської губернії, в якій проживали представники 41 національності. Громади українців, росіян, поляків та євреїв намагалися поширювати свій вплив на населення краю через освіту та церкву, відстоювати свої національні інтереси й релігійну ідентичність через бібліотеки, де зосереджувалася література, періодичні видання, проводилося їх обговорення.
5. Особливістю історії Поділля було те, що понад три століття воно знаходилося в складі Речі Посполитої. Тому на розвиток культури Поділля першої половини XIX ст. суттєвий вплив мав польський фактор. Поляки прагнули дати своїм дітям кращу освіту, отримати переваги над росіянами, високі та вигідні посади. Польські магнати і католицька церква на ці цілі виділяли великі кошти. Особливо щедро фінансувалися богословські навчальні заклади Кам'янця та інших міст, покликани насаджувати католицизм у середовищі української шляхетської верхівки, та

бібліотеки при них. Крім єзуїтських шкіл у Кам'янці, Вінниці та базиліанських у Барі та Немирові, їх зусиллями були відкриті польські гімназії, повітові училища та парафіяльні школи при костьолах у Городку, Дунаївцях, Зінькові, Летичеві, Меджибожі, Проскуріві, Сатанові, Тарноруді, Ярмолинцях. Як результат, 1882 року в Подільській губернії нараховувалося понад 40 польських шкіл. Водночас певного поживлення набула освіта польських жінок у римо-католицьких монастирях візиток, феліціанок. У польських навчальних закладах панував дух польської винятковості та зневаги до російської та української культури [150, с. 728].

Після поразки повстання 1830–1831 рр. польський вплив на культурно-освітнє і духовне життя краю почав зменшуватися. Царський уряд, намагаючись посилити вплив російської культури на суспільне життя, активно впроваджував російську освіту, відкривав російські публічні бібліотеки. Метою такої політики було нівелювання польського фактора впливу в регіоні, зросійщення подолян, злиття їх з панівною нацією – російською. А наслідком – відкриття 1833 р. в Кам'янці-Подільському першої російської чоловічої гімназії та публічної бібліотеки. З середини XIX ст. почала розвиватися мережа церковно-парафіяльних шкіл, при яких започатковувалися навчальні книгозбірні [126].

Створювались і державні міністерські одно- і двокласні народні училища, які отримували допомогу з боку держави, у тому числі на придбання підручників та навчальних посібників. На середину 90-х років XIX ст. кількість народних училищ у губернії сягнула 283, у них навчалось понад 23 тис. учнів. 1867 р. в Кам'янці-Подільському відкрито Маріїнську жіночу гімназію.

Розвивалася освіта євреїв, яких на території Подільської губернії 1897 року проживало понад 369 тис. осіб (12 відсотків від загальної кількості населення), діяло 15 чоловічих та 8 жіночих єврейських училищ, 803 початкових школи [236, с. 27].

1865 р. в Кам'янці-Подільському почав діяти Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який сприяв розвитку краєзнавчого руху. Багато уваги

бібліотечній справі приділяв завідувач справами цього Комітету М.І. Яворовський. 1903 р. Комітет був реорганізований в Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке до 1920 р. очолював Ю.Й. Сіцінський. 1890 р. створено церковне Давньосховище – перший в регіоні музей старожитностей, який об'єднував у своєму складі музей старовини, архів та бібліотеки – музейну і Єпархіальну.

Революційні події 1905–1907 рр. сприяли поширенню просвітницького руху в губернії. 1906 р. у Кам'янці-Подільському виникла Подільська «Просвіта». Одним з основних напрямів її діяльності була пропаганда і поширення української книги, створення бібліотек, які ставали культурними осередками на селі та в місті.

З початком ХХ ст. культурні процеси в регіоні інтенсифікувались: 1914 р. діяло 2759 навчальних закладів, у тому числі 17 гімназій, одна жіноча прогімназія, 3 реальні училища, 4 комерційних і 16 духовних училищ, 379 початкових єврейських училищ. Але відсоток дітей, охоплених школою, залишався досить низьким – один учень припадав на 23,6 жителів краю [318]. При всіх цих освітніх закладах формувалися бібліотеки.

На початку ХХ ст. з'явилася низка часописів: політична, громадська і літературна газета «Подолія» (1906–1920 рр.), земська газета «Экономическая жизнь Подолии» (1913–1916 рр.), газета ліберального напрямку «Подольские известия» – (1911–1915 рр.) та інші.

У ході національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Поділля опинилося в епіцентрі національно-визвольних змагань. 17 серпня 1918 р. гетьман України Павло Скоропадський затвердив схвалений урядом Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. На його базі було організовано одну з найбільших у губернії книгозбірень – університетську фундаментальну бібліотеку. Коли 1919 року Кам'янець-Подільський став державним центром України, бібліотека обслуговувала не тільки учасників навчального процесу, а й культурно-освітні запити працівників державних установ.

Таким чином у середині ХІХ ст. на території Подільської губернії склалися соціально-економічні передумови

для створення окремих бібліотек, а згодом і розвитку бібліотечної мережі, яка діяла на основі законодавства Російської імперії.

У другій половині XIX ст. в Росії активізувався адміністративний та цензурний нагляд і контроль за діяльністю бібліотек. На початку XX ст., зважаючи на ідеологічні можливості книгозбірень, політика царського уряду була спрямована на стримування активного розвитку публічних та народних книгозбірень. Однак під тиском суспільства, зважаючи й на потребу буржуазії, уряд змушений був йти на поступки, пом'якшити умови створення і використання бібліотек громадами.

Значну роль у підвищенні рівня освіти, національної свідомості населення відігравали земські та міські органи самоврядування, які засновувалися згідно із реформою 1864 р. Але на Правобережній Україні повноцінні земства запрацювали аж 1911 р. [322, с. 164]. Вони зробили вагомий внесок у матеріально-фінансову підтримку та нормативне регулювання бібліотечної справи на початку XX ст., розробляючи статuti книгозбірень, правила їх роботи, інструкції для бібліотекарів тощо.

У квітні 1865 р. був затверджений новий цензурний статут, який включав спеціальні статті про нагляд за публічними бібліотеками та кабінетами для читання. Зокрема ст. 175 цього статуту передбачала обов'язковий дозвіл губернатора або міністра внутрішніх справ на відкриття громадської або народної бібліотеки. Фактично місцева влада отримувала повноваження відмовляти в цих питаннях [298, с. 358-371]. Губернатори повинні були щорічно повідомляти Головному управлінню в справах друку про наявність у губерніях бібліотек, типографій, книжкових магазинів [45].

Крім того, за бібліотеками здійснювало нагляд і МНО. Згідно з урядовим циркуляром від 12 липня 1867 р., директори гімназій і штатні наглядачі повітових училищ призначалися обов'язковими членами опікунських комітетів губернських та повітових бібліотек. Це було зроблено за ініціативою міністра народної освіти графа Д.А. Толстого, який вважав, що книги, «шкідливі для юнацтва за

своїм змістом, не повинні потрапляти до рук вихованців навчальних закладів» [219, с. 110].

На початку 70-х років такі ж контролюючі функції було покладено і на духовне відомство. У грудні 1871 р. новим урядовим циркуляром до складу опікунських комітетів публічних бібліотек як обов'язковий член був введений ректор духовної семінарії.

Особливо посилювався нагляд за бібліотеками у 80-х роках XIX ст. 1884 р. було видано «Тимчасові правила» (примітка до ст. 175 Цензурного статуту), які проіснували до 1917 р. Згідно з ними, при відкритті бібліотеки необхідно було вказати особу, яка відповідатиме перед урядом за її діяльність. Замінити цю особу було можливо тільки за спеціальним дозволом губернатора або місцевої влади. Якщо заміна була неможливою – бібліотека не мала права на подальше існування. Крім того, згідно з правилами 1884 р. губернатор мав право відсторонювати від бібліотеки та народної читальні бібліотекарів через підозри щодо їх участі в політичній неблагонадійній діяльності. Міністр внутрішніх справ отримав право закривати бібліотеки у випадку визнаної ним необхідності. Міністерство внутрішніх справ було зобов'язане вказувати, які книги не повинні потрапляти до бібліотек. З цією метою з 1884 р. міністерство стало видавати особливі «Алфавітні списки творів друку, які не повинні бути допускатися до обігу в публічних бібліотеках і громадських читальнях». До першого такого списку увійшло 125 назв книг російських та зарубіжних авторів, 8 назв періодичних видань. Варто зазначити, що більшість книг з цих списків знаходилась у вільному продажу, однак бібліотекам заборонялося мати їх у своїх фондах [128, с. 3-4].

«Тимчасові правила» 1884 року спричинили посилення нагляду і за бібліотеками навчальних закладів. У березні 1885 р. міністр народної освіти вимагав від попечителів навчальних округів організувати вилучення з бібліотечних фондів «книг, які не допускаються в громадські бібліотеки» [104, с. 1048]. 1887 р. учням було заборонено відвідувати громадські та народні бібліотеки. Порушники

цих правил мали отримувати суворе покарання, і, навіть, могли бути виключеними з навчального закладу [316, с. 10].

Управління православного духовного відомства також дбало про склад фондів своїх бібліотек, кількість яких помітно зростала наприкінці XIX ст. за підтримки царського уряду, який сприяв розвитку мережі бібліотек єпархіального відомства і виданню релігійно-моральної літератури.

У циркулярному листі Синоду, надісланому в єпархії 1867 року, йшлося про необхідність організації при кожній церкві бібліотек, надавався список рекомендованої для придбання літератури. Циркуляр також рекомендував священикам у святкові дні проводити читання духовних книг (народні читання). Вводилося обмеження на комплектування навчальних бібліотек. 1872 р. Вийшли «Правила Учбового комітету при Св. Синоді стосовно придбання книг в учнівські бібліотеки духовних семінарій та училищ» [189, арк. 18–19], а на сторінках «Подольских єпархиальных ведомостей» постійно друкувалися «Каталоги книг», дозволених для придбання в бібліотеки єпархіального відомства [149, с. 280–289].

Комплектування бібліотек єпархіального відомства забезпечували книжкові склади та створена 1894 р. спеціальна видавнича комісія Синоду, яка впродовж 1894–1895 рр. розіслала безкоштовно в бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл 64 тис. книг під назвою «Приходская библиотека», близько 3 мільйонів примірників підручників та брошур релігійно-морального змісту [219, с. 113]. Церковно-парафіяльні бібліотеки звільнялися від загального цензурного нагляду, оскільки за зміст фонду відповідальність несло духовне відомство.

Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними передбачали, що засновані в містах, селищах і селах безкоштовні народні бібліотеки мали діяти на основі загальних правил, встановлених Статутом про цензуру і друк 1886 р. Цим правилам підпорядковувалися всі заклади, які відкривалися для безкоштовного читання, незалежно від їх назви, засновників, за виключенням установ єпархіального відомства. Для відкриття народної

(загальнодоступної) книгозбірні усім бажаючим (міським управлінням, земським та становим установам, товариствам та ін.) необхідно було представити проект статуту або правил, де мало бути зазначено призначення бібліотеки, умови користування нею, місце знаходження книгозбірні тощо. Безпосередній нагляд за народними бібліотеками мали здійснювати одна або кілька осіб навчального або духовного відомства за згодою керівництва. Фонди таких бібліотек могли включати тільки видання, схвалені міністерством народної освіти. Винятком були навчальні книги, дозволені православним відомством, урядові укази та періодичні видання. Згідно з правилами кожна бібліотека повинна була мати каталог або список усіх видань книгозбірні із зазначенням повної назви книг, року та місця видання, прізвища автора або видавця. Списки мали бути завірені підписами на останньому листі, вказана дата перевірки. Нові видання вносилися до додаткового списку. Дія цих правил розповсюджувалася і на вже існуючі безкоштовні народні бібліотеки. Особи, які наглядали за книгозбірнями, слідкували, щоби у фондах не було незаписаних до каталогів книг і за тим, щоби читальні не були місцем для масових зібрань [18, арк. 5–8].

1888 року рішенням уряду було створено спеціальний відділ Вченого комітету МНО, в обов'язки якого входило схвалення і видання списків дозволених книг і періодичних видань та перегляд каталогів і книжкових фондів народних бібліотек з метою недопущення до фондів цих книгозбірень відсутньої у списках літератури.

Ще більшою перешкодою на шляху розвитку народних книгозбірень стали видані 1890 року «Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними». Згідно з цими правилами, окрім зазначеного загальнодержавними правилами нагляду за народними бібліотеками, вони підлягали й нагляду поліції, встановленому для всіх публічних бібліотек. Від засновників вимагалася розробка статуту і затвердження його губернатором. Таким чином за діяльністю народних бібліотек було встановлено потрійний нагляд МВС, МНО, духовного відомства. Ці правила були

відмінені тільки 2 грудня 1905 р. для позашкільних бібліотек і 28 лютого 1906 р. – для шкільних [18, арк. 5-8].

Згідно зі списками періодичних видань (лише 69 назв газет і журналів, у т. ч. 38 офіційних), складених Вченим комітетом 1892 р., народні бібліотеки мали право випикувати тільки періодику, яка видавалася в Москві та Петербурзі. Головним джерелом пошуку книг, дозволених до обігу в народних бібліотеках, був «Журнал Министерства народного просвещения», в якому зазначалися всі дозволені до вживання в учнівських бібліотеках книги [371]. Тільки з наступного 1893 р. бібліотекам з дозволу губернатора, попечителя навчального округу та єпархіального керівництва дозволили випикувати місцеві газети та журнали.

Тимчасове послаблення контролю за діяльністю бібліотек відбулося в роки революції 1905–1907 рр. Грудневий циркуляр 1905 р. зрівняв у правах народні і публічні (громадські) бібліотеки, скасував міністерські каталоги та правила 1890 р. про нагляд за народними книгозбірнями. Відтепер народним бібліотекам дозволялося мати в фондах духовну, історичну та белетристичну літературу українською мовою. Відміна алфавітних покажчиків книг, заборонених у публічних та громадських читальнях, відбулася 1907 року.

Після революційних подій 1905–1907 рр. знову почалися гоніння та репресії. Вбачаючи в бібліотеках та читальнях джерело широкого розповсюдження демократичної інформації, влада посилила обшуки та вилучення книг з бібліотек. У роки реакції проти бібліотек запроваджувалися й інші репресії. Царський уряд намагався всіляко перешкоджати розвитку бібліотечних мереж. Бібліотекам, читальням, багатьом просвітницьким товариствам місцева влада відмовляла в реєстрації, оскільки уряд не рекомендував губернаторам надавати дозволи на відкриття нових загальнодоступних бібліотек (публічних, народних, приватних). Політика репресій та гонінь, як ніколи раніше, супроводжувалася спробами використовувати бібліотеки та народні читальні для поширення проімперського ідеологічного впливу. Проти розвитку бібліотек через заборону

читання прогресивних книг та періодичних видань 1908 року виступила партія «Союз російського народу», а делегати з'їзду дворян, який 1911 р. відбувся в Петербурзі, взагалі пропонували закрити народні книгозбірні [219, с. 162].

Нові «Правила про бібліотеки при нижчих навчальних закладах», які вийшли 1912 р., ще більше ускладнили становище бібліотек. Усі народні книгозбірні, що діяли при школах, передавалися в повне підпорядкування навчальних закладів. Таким чином земства, міські та інші організації-засновники фактично втрачали свої бібліотеки і могли здійснювати тільки їх фінансування. Комплектування знову обмежувалося чіткими рамками, фактично відроджувалася цензура, адже перелік книг визначало МНО, а безпосередню перевірку каталогів здійснювали інспектори народних училищ [161, с. 33]. Правила 1912 року спонукали місцеву владу до масового закриття народних бібліотек при школах, їх фонди розподілялись по інших книгозбірнях, зокрема – шкільних бібліотеках. Нові правила 1915 року не покращили становища народних книгозбірень.

У роки Першої світової війни діяльність громадських та народних бібліотек дещо сповільнилася. Скоротилось надходження нових книг, особливо літератури з-за кордону, попит на книги зменшився, а на періодичні видання зріс. Після Лютневої революції 1917 р. відбулися незначні позитивні зміни в галузі бібліотечної справи. Тимчасовим урядом було відмінено «Правила» 1915 року про народні бібліотеки при навчальних закладах та ліквідовано Вчений комітет МНО, який здійснював нагляд за шкільними та народними бібліотеками. Вагому частку нормативно-правової бази склали місцеві документи, які регламентували діяльність бібліотек, зокрема статuti і правила книгозбірень, без яких відкриття бібліотеки було неможливим [88, арк. 41-43; 186, с. 116-118; 188, с. 146-149].

Зазначені документи склали нормативно-правову основу функціонування бібліотек, розвитку їх мережі, захисту прав читача, його інтересів та свободи користування бібліотеками. Під час демократичних перетворень постало питання розробки спеціального бібліотечного закону.

Основні його положення обговорювалися на першому все-російському з'їзді з бібліотечної справи 1911 р., але закон так і не був прийнятий. Основними недоліками, які заважали розвитку бібліотечної справи, делегати з'їзду визнали незадовільне службове і матеріальне становище бібліотекаря, низькі вимоги до нього, як до професіонала, низька зарплата і правова захищеність та бідність народних бібліотек, які потребували державної підтримки. У рішеннях з'їзду наголошувалося на підготовці кадрів, розробці основ побудови мережі бібліотек у містах і сільській місцевості. Одним з найважливіших принципів громадських бібліотек було визнано їхню загальнодоступність і повну безкоштовність. Вперше прозвучала думка про започаткування краєзнавчої роботи в бібліотеках тощо. Отже перший всеросійський з'їзд з бібліотечної справи мав велике значення для становлення та успішної діяльності галузі [288, с. 17–22].

Можемо констатувати, що в дореволюційній Росії, у тому числі й на Поділлі, було відсутнє системне державне управління бібліотечною справою. Державні та місцеві регламентуючі документи здебільшого стосувалися організації нагляду і контролю за змістом фондів і діяльністю книгозбірень, що значно обмежувало бібліотечне обслуговування населення, зокрема українською книгою. Царська влада, побоюючись проникнення революційних ідей в маси, перешкоджала розширенню мережі загальнодоступних бібліотек, особливо в національних районах.

Значні зміни в історії бібліотечного законодавства в Україні відбулися за активного сприяння української влади під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Державні органи всіляко сприяли активізації розвитку бібліотечної справи, виданню україномовної літератури та її розповсюдженню. Спочатку Центральна Рада в структурі Департаменту мистецтва Генерального секретаріату освіти створила бібліотечно-архівний відділ, який очолив О. Грушевський. Ця структура розробила і намагалася втілити в життя комплекс заходів щодо заснування нових бібліотек, книгарень, хат-читалень у містах і селах України, для чого урядом виділялися кошти. З метою надходження

нової літератури до книгозбірень Генеральний секретаріат освіти видав наказ про обов'язковий примірник, який повинні були надсилати до бібліотечно-архівного відділу Департаменту мистецтва та в центральні, губернські, повітові бібліотеки всі видавництва. Було прийнято рішення про створення Національної бібліотеки та її філій у містах України, зокрема у Вінниці на Поділлі [320, с. 198].

З метою збереження бібліотек розпочалася підготовка до їх реєстрації, здійснено анкетування, яке дозволило проаналізувати стан бібліотек та бібліотечної мережі взагалі, фонди, фінансування, читацький склад тощо. Навіть фрагментарні відомості про стан бібліотек показали, що через війну та революційні події бібліотечна мережа станом на 1918 р. у порівнянні з 1914 р. значно скоротилася (з 3153 до 2530) [289, с. 99-101].

Розвитку бібліотечної справи в Україні сприяв також уряд гетьмана Павла Скоропадського. Бібліотечно-архівний відділ у складі Головного управління з мистецтва й національної культури, створеного влітку 1918 р. при МНО, розробив закон про подальше формування фонду Національної бібліотеки, затверджений урядом у серпні 1918 р. Була проведена значна робота з підготовки з'їзду бібліотечних працівників, який планувався на осінь 1918 р., але не був проведений. У підготовчих документах з'їзду викладена цілісна програма розбудови бібліотечної та книжкової справи в Україні. Постанова з'їзду, допомога міністерства народної освіти та мистецтва сприяли розвитку бібліотечної мережі Української держави та наповненню зростаючої кількості бібліотек належною літературою, у тому числі україномовною [243, с. 77, 89].

Продовжувалася робота з розвитку бібліотечної мережі і за часів Директорії УНР. Зокрема, 1919 р. згідно з постановою Ради народних міністрів про виділення коштів у сумі 62 млн. 300 тис. грн. кожній школі МНО надало допомогу в сумі 10 тис. грн. на організацію бібліотек. Тільки в квітні 1919 р. з цією метою українським школам було видано 490 тис. грн. На облаштування бібліотек при вчительських інститутах та семінарах також асигновано 1 млн. 200 тис. грн. [262, с. 137, 142].

Таким чином, під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. розвиток бібліотек вийшов на державний рівень. В Україні було засновано Національну бібліотеку з філією в Подільській губернії, створено розгалужену мережу бібліотек, фонди яких активно поповнювалися літературою за державний кошт. Бібліотеки ставали важливою складовою духовного життя громад.

Розвивалося бібліотечне законодавство і з приходом більшовицької влади. Усі бібліотеки 1919 р. були підпорядковані Всеукраїнському бібліотечному комітету при Наркоматі освіти. Постановою про заборону вивезення за кордон літератури, яка мала історико-культурну цінність, ревізіями бібліотек, каталогізацією фондів влада сприяла їх збереженню. Декретом РНК УСРР 1919 р. «Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти» було розпочато процес передачі усіх дореволюційних державних і приватних архівів та бібліотек у власність держави. Бібліотеки ліквідованих установ та громадських об'єднань, приватні колекційні фонди почали концентруватися в наукових бібліотеках, зокрема у Всеукраїнській бібліотеці України, а також обласних публічних та регіональних бібліотеках [243, с. 82]. Удосконалювалася структура бібліотечної мережі, яка включала державні, громадські, академічні, шкільні, дитячі, позашкільні, інститутські, технічні, спеціальні та інші книгозбірні. На державний рівень було винесено питання відкриття дитячих бібліотек [125, с. 235, 241-242].

На початку XX ст., після повалення монархії, у зв'язку зі збільшенням кількості бібліотек, управління бібліотеками вийшло на державний рівень, що було закріплено законодавчо.

2.2. Основні етапи розвитку бібліотек на Поділлі

Історія бібліотек Подільської губернії тісно пов'язана з історією краю. Проходячи періоди зародження, становлення, розвитку, а нерідко й занепаду, бібліотеки відгравали важливу роль у культурно-освітньому житті регіону.

З XIV ст., з часу появи перших відомих на Поділлі книгозбірень, і до середини XIX ст. відбувалося поступове формування бібліотек переважно в маєтках польських магнатів та косяолах, накопичення їх фондів.

Перші згадки про бібліотеки на Поділлі стосуються книгозбірні, яка в XIV ст. діяла при вірменському косяолі в м. Кам'янці-Подільському. Документи свідчать, що цінні книги та рукописи з цієї бібліотеки 1892 року були вивезені до Петербурга [351, с. 73].

У XVI ст. Кам'янець-Подільський був відомим осередком переписування книг на замовлення, що сприяло створенню на Поділлі бібліотек з чималою кількістю книг. За свідченням польських істориків Л. Бялковського та Е. Хвалевича в подільських судових журналах зареєстровано факт позичання С. Ляшковським з Вонятинець кількох книг в А. Орлової, яка 1582 року проживала в Бару. У цей же період на околицях того ж Бару відомою була бібліотека С. Карачовського, яка налічувувала кілька сотень томів [352, с. 48.].

Початок XVIII ст. – час активного розвитку приватних бібліотек польської шляхти, яка в зв'язку із завершенням нападів татар і турок почала повертатися в свої маєтки. Однією з найвідоміших на Поділлі була бібліотека, яку 1786 р. купив Войцех Мархоцький. Вона налічувала 26 назв у 100 примірниках – книги з права, історії, медицини, городництва. Наступник Войцеха, його племінник Ігнатій Сцибор Мархоцький, успадкував від дядька не лише маєток, а й бібліотеку. Оскільки він був освіченою людиною, знав кілька іноземних мов, то почав наповнювати бібліотеку новими книгами. Незабаром І. Мархоцький, відкривши дві друкарні в Минківцях, почав друкувати власні видання. У його бібліотеці були не тільки релігійні книги, а й видання європейських класиків Гомера, Горация, Лукреція, Вольтера, Руссо, Канта та інші, які господар знав і цінував, роблячи з них виписки. Крім класичної літератури в бібліотеці були представлені надруковані в Миньковецьких друкарнях проповіді, промови, виголошені І. Мархоцьким, зокрема «Przymierze dziedzica z poddanymi

rolnikami» (Договір дідича з селянами), брошура, в якій був зафіксований факт скасування панщини на території Миньковецької держави, викладені основні положення подальшої взаємодії власника земель з селянами, «Prawo miasta Minkowies», «Prawo szlacheckie» (Шляхетське право), де зафіксовано основні засади нової системи господарювання та ін. [337, с. 333].

Приватні бібліотеки збирала не тільки шляхта і магнати, а й освічена частина громади – лікарі, учителі, правники та ін. Доступ до цих зібрань мала обмежена кількість людей – власники та їх оточення, тому на духовний розвиток населення вони великого впливу не справляли. Однак ці книгозбірні сприяли розвитку бібліотечної культури.

Окрім приватних у містах діяли костельні й шкільні книгозбірні. Помітною була Театинська бібліотека, привезена зі Львова до Кам'янця-Подільського наприкінці XVIII ст. Й. Ролле згадував про «2000 томів, привезених зі Львова до Кам'янця близько 1780 р.», які залишились під опікою міста для використання в місцевій школі [352, с. 50].

На початку XIX ст. великий вплив на культурно-освітнє життя сільського населення здійснювали шкільні бібліотеки. Поділля після російської шкільної реформи 1803 р. входило до Віленського навчального округу, куратором якого був князь А. Чарторийський, інспектором – Т. Чацький. У першій третині XIX ст. польські парафіяльні школи розвивалися завдяки діяльності католицького духовенства. Польська громада жертвувала кошти на потреби освіти, створювала фонди для реалізації освітньої діяльності, у тому числі – на організацію і комплектування шкільних бібліотек. У такий спосіб деякі бібліотеки зібрали по кілька сотень томів. У Кам'янецькій повітовій школі, наприклад, в результаті активної діяльності Ф. Платера та інспектора К. Монюшки бібліотека налічувала 245 томів. Великою була бібліотека повітової школи в Меджибожі, яку за свій рахунок утримував князь А. Чарторийський. Школа знаходилася в замку Синявських. 1820 року в ній навчалосся від 200 до 500 учнів, діяли шкільний музей та бібліотека, яка налічувала до 500 каталогізованих видань. Більшість з

них – 432 томи – використовувалася в навчальному процесі. 1829 року частина книг надійшла до шкільної книгозбірні з Пулавської бібліотеки, дублети – з особистої книгозбірні Чарторийських [352, с. 53].

У XIX – на початку XX ст. більшість маєтків Подільської губернії належала польському дворянству. Кожен маєток мав бібліотеку. Праця відомого польського дослідника Р. Афтаназі «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» засвідчує наявність на території Подільської губернії 101 поміщицького володіння, хоча автор допускає, що в його дослідженнях враховано не всі маєтки [351]. Е. Ружицький знайшов відомості про існування на початку XX ст. 74 бібліотек у поміщицьких маєтках Поділля. Кількість книг у цих книгозбірнях коливалася від 2 до 20 тисяч томів. Загалом, за підрахунками авторів, бібліотеки поміщицьких маєтків Подільської губернії на початку XX ст. налічували до 250 тис. томів [352, с. 62] (Додаток А).

За підрахунками О. Прусевича, в період революційних та воєнних подій початку XX ст. на Поділлі було знищено та розкрадено до 100 книгозбірень, окремі з яких мали по кілька тисяч томів. У Загинцях, наприклад, було близько 16 тис. книг, у Карабчєві, Климашівцях, Маліївцях, Турчинцях, Завадинцях – до 10 тис. книг у кожній. Вдалося врятувати лише 20 бібліотек [353]. Зокрема, бібліотека в Завадинцях 1919 р. була продана українському університету в Кам'янці [352, с. 57]. Кількатисячні бібліотеки були в Іванківцях, Берлинцях Лісових біля Копайгорода, у Гришівцях, Гукові, Стрихівцях. В окремих книгозбірнях було багато книг іноземними мовами: у Грушківцях знаходилася в основному література французькою мовою, у Стрихівцях, де фонд книгозбірні нараховував близько 5 тис. книг, була зібрана в основному польська література. Цінні бібліотеки створили власники маєтків Адамполя, Бубнівки, Чорного Острова, Голозубинців, Ярмолинців, Карпівців, Рихти, Віньківців.

Власники деяких книгозбірень займалися збиранням книг зі знанням справи. Бібліотека в Ольхівцях складалася з 1000 томів переважно цінної історичної літератури. У Скаржинцях зібрані книги з історії, геральдики,

мемуаристики. Частина цього зібрання була продана бібліотеці Оссолінських у Львові. Великі бібліотеки мали польські магнати Красинські, Орловські, Потоцькі, Сангушки, Синявські, Холоневські. Бібліотеку графа Грохольського з Пятничан перед війною було оцінено у 3 мільйони рублів. У бібліотеці С. Маковецького в Михайлівці на Дунаєвщині зберігалася цінна історична і природнича література, родинні документи, які свого часу опрацьовували Г. Сінкевич та Й. Ролле [307, с. 56].

Польська громада з метою поширення ідейного впливу намагалася удоступнити польську літературу широкому загалу. Ванда Ярошинська в Гайсині заснувала і фінансово підтримувала бібліотеку впродовж років, цю функцію намагалася здійснювати й книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римо-католицькому благодійному товаристві, маючи напередодні революцій 1917 р. близько 5 тис. примірників різних видань [260, с. 161].

Бібліотеки польських маєтків на Поділлі, зважаючи на прикордонне становище краю, постійні бойові дії, не були більшими за книгозбірні інших регіонів України (бібліотека Владислава Платтера на Вітебщині нараховувала 30 тис. томів, Яна Шадора на Волині – близько 40 тис. томів.), але вони також несли в собі частку культури і сприяли освіті та вихованню населення, у першу чергу дітей з поміщицьких родин, сімей католиків. Ці зібрання мали цінні видання з давньої історії Польщі. Української літератури там практично не було, окрім творів Шевченка та Тимка Падури. Але, як зазначав І. Филипчак, оскільки книгозбірні на Поділлі були «переважно власністю польських дідичів, містилася там вся культура польська. Все, що Польща від часів Рея та Кохановського видала. Все там можна було знайти, аж до найновішої модерністської літератури» [344, с. 130].

Отже, для початкового періоду розвитку бібліотечної справи було характерним заснування в основному бібліотек при костьолах і школах, як виняток – при православних монастирях і братствах, єврейських общинах. Зважаючи на малу кількість освічених людей серед простого народу, високу вартість книг, бібліотеки формувалися

здебільшого в поміщицьких маєтках. Фонди цих книгозбірень склалися з видань іноземними мовами, привезених з Європи, в основному польською, французькою, італійською, німецькою та латинською мовами. Доступ до цих книгозбірень був обмежений соціальним станом та рівнем освіти населення. Зважаючи на об'єктивні обставини, на початку ХХ ст. частина книгозбірень була вивезена їх власниками за кордон, частина пограбована, решта поповнила великі бібліотеки губернії у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Немирові та інших містах.

За винятком зазначених, у першій половині ХІХ ст. існували й окремі книгозбірні православних навчальних закладів. Вони не носили масового характеру, ознак мережі, але деякі в подальшому розвинулися до найбільших книгозбірень губернії і здійснювали значний вплив на розвиток бібліотечної справи на Поділлі. Це, перш за все, бібліотеки Подільської духовної семінарії, заснованої 1798 р., та Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, відкритої 1833 р. Серед навчальних книгозбірень, започаткованих до середини ХІХ ст., були книгозбірні Немирівської чоловічої гімназії (розпочала діяльність 1838 р.) і Тульчинського єпархіального училища (заснована 1842 р.). Перша публічна бібліотека на Поділлі була заснована на початку 30-х років ХІХ ст. в Кам'янці-Подільському, але вона припинила роботу на початку 60-х років. Лише 1866 р. публічна бібліотека в губернському центрі за державної підтримки зайняла своє місце в історичному процесі розвитку бібліотечної справи в регіоні.

Таким чином, до першої половини ХІХ ст. на території краю існувала низка бібліотек у польських маєтках, школах і костьолах, а також було закладено початок бібліотечної мережі православного єпархіального відомства. У навчальних книгозбірнях формувався перший досвід роботи з книгами – налагодження комплектування, систематизації, обліку, статистики, що в подальшому сприяло кращій організації роботи новоутворених книгозбірень

епархіального відомства. У той же час влада запроваджувала цензуру, аби бібліотеки впливали на духовний розвиток краю саме з російської точки зору, підтримували політику царського уряду та православ'я.

Чітко окреслюються три основні історичні періоди розвитку бібліотечної мережі Подільської губернії:

I. З середини XIX ст. і до початку Першої світової війни – період поступового розвитку мережі бібліотек різних відомств та організацій, розгортання діяльності бібліотек «Просвіти».

II. З 1914 р. – до 1917 р. – період реакції, воєнних дій, евакуації, нищення та розпорошення книгозбірень.

III. З 1917 р. – до остаточного встановлення радянської влади на Поділлі – період створення нових книгозбірень у добу національно-визвольних змагань, зокрема фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ, відродження просвітянських, діяльності інших бібліотек, наповнення фондів україномовною літературою, посилення їх ролі в освітньому і культурному житті краю, формуванні світогляду населення.

Отже, перший період розвитку бібліотечної справи на Поділлі припав на другу половину XIX століття і тривав до початку Першої світової війни. У цей час низка об'єктивних обставин посприяла відкриттю бібліотек різних типів, розширенню їх мережі на теренах Подільської губернії. Найбільш поширеними в зазначений період були бібліотеки епархіального відомства. Це, перш за все, шкільні та училищні книгозбірні. Вагоме місце серед них займала бібліотека Подільської духовної семінарії. Духовенство краю багато уваги приділяло створенню церковних та окружних книгозбірень. Наприкінці століття на базі Давньосховища виникли бібліотеки Подільського епархіального історико-статистичного комітету та Епархіальна.

У зв'язку з появою в губернії після 1869 року шкільної мережі МНО почалося наповнення міністерських училищ

підручниками та літературою для позакласного читання. Розпочали діяльність публічні книгозбірні в Кам'янці-Подільському (1866), Бару (1899), Гайсині (1900), Проскурові (1902), Вінниці (1907) та ін. У цей період виникає новий тип загальнодоступних бібліотек – «народні». Вони засновувались у першу чергу при церквах і навчальних закладах.

Особливістю першого періоду є створення бібліотек товариства «Просвіта», основною метою яких було проведення роботи з національного відродження шляхом створення бібліотек, видання українських книг, наповнення книгозбірень україномовною літературою, поширення її серед широких мас населення.

У зазначений період активізували діяльність зі створення народних бібліотек громадські організації та установи. Серед найактивніших – «Громада», «Товариство грамотності», «Товариство піклування про народну тверезість» та інші. Засновували бібліотеки при коопераціях, заводах, управах, лікарнях, на залізниці, у військових частинах.

Перший період розвитку бібліотечної справи на Поділлі відзначався не тільки активним розвитком мережі бібліотек єпархіального відомства, міністерства народної освіти, заснуванням загальнодоступних публічних, а також перших народних та просвітянських книгозбірень, розвитком бібліотек різних видів і типів, а й уніфікацією основних бібліотечних технологічних процесів – комплектування, обліку, систематизації та збереження фондів, книговидачі.

Другий період розвитку бібліотек на Поділлі (1914–1917 рр.) припав на досить складний проміжок історичного часу. У роки Першої світової війни бібліотекам було нанесено великої шкоди. Тільки окремі з них, або їх частини, вдалося врятувати. Було знищено до 100 книгозбірень у покинутих польських маєтках, які нерідко налічували по декілька тисяч томів. Зібрання, що вціліли,

були сконцентровані в Кам'янці-Подільському, Немирові, Вінниці. Окремі книгозбірні вивозились за межі Поділля, зокрема десятитисячна книгозбірня графа Орловського в Маліївцях, евакуйована до Парижа, частина бібліотеки відомого ботаніка С. Маковецького з Михайлівки, бібліотека О. Прусевича з Кам'янця, О. Садовського з Гукова вивезені до Львова.

Третій період припав на добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., які закінчилися поразкою національно-демократичної революції і встановленням на теренах губернії радянської влади. У цей час значний внесок у розвиток бібліотечної справи на Поділлі зробили «Просвіти», активно наповнюючи фонди і популяризуючи серед населення українську книгу, а також створена 1918 р. фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Таким чином, запропонована періодизація висвітлює основні етапи історії розвитку бібліотек Подільської губернії у досліджуваній період – з середини XIX – до початку XX ст. і відрізняється від загальноукраїнської історії бібліотек саме особливостями розвитку подільського регіону – впливом польської влади на культурно-освітнє життя краю, активною діяльністю царської адміністрації, спрямованою на русифікацію краю шляхом відновлення і поширення православ'я, розвитку мережі бібліотек цього відомства.

У другій половині XIX ст. на Поділлі склалися соціально-економічні передумови для становлення і розвитку бібліотек. Царський уряд намагався використовувати бібліотеки для посилення впливу на світогляд населення, контролюючи зміст фондів, забороняючи відкриття громадських закладів. Законодавча база бібліотечної справи в губернії змінювалась в залежності від зміни влади. Серед основних законодавчих та нормативно-правових документів до 1917 р., які визначали діяльність бібліотек, можна виділити «Статут про цензуру та друк 1865 р».,

«Тимчасові правила для бібліотек 1884 і 1912 рр.», «Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними» 1890 р., списки, переліки творів друку, заборонених до обігу в публічних бібліотеках та громадських читальнях, каталоги книг і періодичних видань для безкоштовних народних читалень і бібліотек навчальних закладів, схвалені Вченим комітетом МНО, циркулярні розпорядження МНО стосовно бібліотек тощо.

Нормативно-правові акти української влади під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. були спрямовані на збільшення кількості книгозбірень, особливо у сільській місцевості, сприяння розвитку українського друкарства та наповнення його продукцією бібліотек з метою якнайбільшого охоплення населення інформацією, пропаганди української національної ідеї через україномовну літературу. В українських урядах діяли бібліотечно-архівні підрозділи, на розвиток книгозбірень виділялися державні кошти, зокрема на створення національної бібліотеки, запроваджено надсилання до найбільших бібліотек обов'язкового безкоштовного примірника.

Радянська влада також добре розуміла вагому роль бібліотек у формуванні світогляду населення, тому в перші роки діяльності прийняла ряд документів про націоналізацію бібліотек, розвиток їх мережі. З огляду на національний характер діяльності бібліотек «Просвіти» на початку 20-х років ХХ ст. закрила їх в усіх регіонах України.

Розділ 3

Відомчі книгозбірні в другій половині XIX – на початку XX століття як фактор підвищення освітньо-культурного рівня подолян

3.1. Бібліотеки Подільської православної єпархії в духовному житті краю другої половини XIX – початку XX ст.

У середині XIX ст. православна церква на Поділлі переживала час свого розквіту. Зросла й кількість бібліотек православного відомства, розширилася їх типологія. Значну роль в освіті і моральному вихованні населення відігравали навчальні книгозбірні єпархіального відомства. Але згодом ліберальні реформи 60–70-х рр., які вимагали поширення грамотності серед населення, спричинили появу і розвиток церковних, окружних та єпархіальної бібліотек.

Наприкінці XIX ст. Подільська єпархія займала площу 36921,7 кв. верств, парафіяни проживали в губернському, 11 повітових та 5 заштатних містах, 122 містечках, 1816 селах і хуторах. У духовно-адміністративному плані на 1 січня 1897 р. єпархія поділялася на 80, а з березня 1897 р. – 62 благочинних округи [151, с. 42–48]. На цей період у Подільській єпархії, як і в усій Росії, склалася певна система бібліотек. До 1917 р. вони знаходились у більш сприятливих умовах, користувалися підтримкою держави, яка заохочувала їх діяльність.

Створення та розвиток книгозбірень православної церкви в Росії здійснювався, головним чином, за двома напрямками. Перший – освітній – характеризувався активною участю церкви в освіті та вихованні дітей і юнацтва, що призвело до розвитку мережі бібліотек навчальних закладів усіх рівнів – від церковно-парафіяльних до фундаментальних книгозбірень духовної академії та семінарії. Другий напрям – регіональний, бібліотеки створювались в усіх структурно-територіальних підрозділах церкви:

в єпархіях, благочиніях і парафіях. У цих бібліотеках збиралися фонди, які забезпечували богослужіння та інші культові відправи в храмах, монастирях. Обов'язковою складовою фонду православних бібліотек була духовно-моральна література [345].

В освітньому просторі Поділля другої половини XIX – початку XX ст. також чільне місце займала православна духовна освіта, яка забезпечувалася мережею навчальних закладів та їх обов'язковою складовою – бібліотеками.

Значне місце серед них займала **бібліотека Кам'янець-Подільської духовної семінарії** – одна з найдавніших книгозбірень губернії. Подільська духовна семінарія була заснована за наказом царя Павла I 1797 р. 1805 р. була переведена з м. Шаргорода до губернського Кам'янця-Подільського. Зазначаючи неодноразових змін, наприкінці XIX – початку XX ст. вона перетворилася у важливий центр підготовки священиків не тільки для Поділля, а й для всієї Російської імперії, мала непогану матеріальну базу, у тому числі бібліотеки – фундаментальну та учнівські – окремо для учнів I – II, III – IV, V – VI класів. Книги розподілялися за вказаними відділеннями у відповідності з предметами, які вивчалися [193, с. 290–292]. Фундаментальна бібліотека призначалася для викладацького складу. Її метою було поглиблення професійних знань викладачів. Книгозбірня для учнів обмежувалася навчальною програмою. Зміст книжкового фонду учнівських бібліотек регулювався законодавством, тобто у його складі могли бути тільки дозволені та схвалені Міністерством народної освіти книги.

З метою удосконалення роботи учнівської бібліотеки, фонд якої поступово зростав разом із кількістю учнів семінарії, 1867 року єпископ Леонтій затвердив Правила для учнівської бібліотеки Подільської духовної семінарії, які визначали основне завдання бібліотеки – сприяти освіті і вихованню учнів. Правила регламентували діяльність книгозбірні, її фінансування, обов'язки бібліотекаря, облік виданих документів та ін., способи збереження фондів [186, с. 116 –118] (Додаток Б).

Бібліотеки вимагали значних фінансових затрат, тому до комплектування фондів залучалися всі можливі спонсори

та дарувальники – від вихованців і викладачів семінарії до сторонніх меценатів і організацій, які цікавилися освітою молодого покоління. Наведемо кілька прикладів.

Впродовж другого півріччя 1867–1868 навчального року головні пожертви були зроблені учнями, викладачами та випускниками семінарії, представниками духовенства, купцем другої гільдії Ф. Калініним та іншими особами. Додатковим джерелом фінансування стали кошти від продажу «Правил та звіту про стан богословської учнівської бібліотеки духовної семінарії за першу половину навчального 1867–1868 року» – 1 руб. 35 коп., брошур, які пожертвував О. Павлович, інших невеличких книг – на 1 руб. 50 коп., книги Д. Синицького «Исторические сведения о Подольской духовной семинарии» – 3 руб. 90 коп., друкованих бланків [170, с. 62–67]. Збір упродовж другого півріччя склав 98 руб. 92 коп. [171, с. 457–470].

Окрім грошей богословська учнівська бібліотека отримала від різних осіб багато цінної богословської літератури. Єпископ Леонтій передав 26 назв книг у 74-х томах, 16 брошур та 12 назв періодичних видань. Дарували книги керівники, викладачі семінарії, а також і сторонні особи, від яких було отримано 88 видань. Усі вони були внесені до каталогу, отримали свій інвентарний номер.

Фонд поповнило 100 примірників книги професора Д. Синицького «Исторические сведения о Подольской духовной семинарии». Оскільки кількість цих книг значно перевищувала потреби, 29 примірників були безкоштовно надіслані до редакцій «Єпархіальних відомостей» у 29 міст Росії. У відповідь більшість редакцій та видавництв почали безкоштовно надсилати свої видання за поточний рік на заміну отриманої книги.

У 1868–1869 навчальному році бібліотека знову отримала досить значні пожертви – 52 руб. 38 коп., а також чимало книг, що сприяло подальшому розвитку її фонду [170, с. 62–67]. Зібрані кошти йшли на утримання бібліотек, придбання періодичних видань духовного змісту: «Христианское учение», «Руководство для сельских пастырей», «Духовная беседа с церковною летописью», «Чтение в Московском обществе любителей духовного просвещения».

І в наступні роки значна частина зібраних коштів спрямовувалася на поповнення бібліотеки кращими творами духовної та світської літератури. 1868 р. придбано 22 назви у 25 томах богословської та церковно-історичної літератури, 1869 р. – 27 назв у 28 томах. Того ж року за дорученням семінарського керівництва було надіслано до Парижа кошти для придбання І-го тому творів доктора богослов'я і священника російської церкви о. Володимира «История церкви от Рождества Господа нашего Иисуса Христа до наших дней».

Завдяки титанічній праці керівників семінарії та її викладачів на початку ХХ ст. бібліотека духовної семінарії вирізнялася широким і ґрунтовним фондом не тільки фахової, а й світської літератури обсягом до 40 тис. прим. У ньому були представлені книги від ХV до ХХ ст. здебільшого російською та церковнослов'янською мовами [353, с. 77]. 1913 року фундаментальна бібліотека мала у своєму фонді 857 одиниць старовинних, рідкісних і коштовних книг, як, наприклад, «Святое Евангелие» в бархатній оправі зі срібною обкладинкою, ілюстраціями та інші [22, арк. 12-13].

З метою удосконалення обліку та полегшення користування книгами бібліотекарі складали детальний каталог усіх бібліотечних книг, брошур та періодичних видань. Наприклад, такий каталог 1868 року підписаний ректором семінарії та завірений печаткою семінарського правління зберігався в бібліотеці, а для учнів зроблена копія. Каталог на віддрукованих листках був поділений на 12 розділів, які відповідали програмі навчання: I. Книги св. Письма – 14 записів; II. Письмо св. отців та вчителів церковних – 84 записи та ін. По всіх розділах нараховувалося 976 записів [25; 24].

У відповідності з урядовими документами, розпорядженнями Св. Синоду, прийнятими в 60–80-х рр. ХІХ ст. і спрямованими на недопущення забороненої літератури до бібліотек, питання змісту і жанру книг було під постійним контролем керівництва семінарії. Згідно з 10 параграфом «Правил для учнівської бібліотеки» усі книги, якими наповнювався бібліотечний фонд, мали бути придбані

тільки з відома правління семінарії: «Нові книги виписуються для учнівської бібліотеки семінарії тільки після попереднього їх розгляду педагогічними зборами та наявності рекомендацій наставників, кожного по своєму предмету, і, взагалі, до учнівської бібліотеки не повинні надходити книги, зміст яких невідомий керівним особам семінарії та наставникам» [22, арк. 56–57]. Таким чином влада намагалася обмежити вплив демократичних віянь на вихованців семінарії, які могли потрапити до бібліотек через іноземні видання, українську літературу тощо.

Більше того, керівництво та викладачі духовних закладів зобов'язані були, замовляючи книги, попередньо знайомитись з їх змістом та спрямованістю. Цього вимагали і «Правила Учбового комітету при Св. Синоді стосовно придбання книг в учнівські бібліотеки духовних семінарій та училищ», затверджені в липні 1872 р., зокрема п. 1 про те, що книги в учнівській книгозбірні мали бути перевірені наставниками, оскільки багато з них надходили як жертви, без обговорення їх придатності для вихованців [189, арк. 18–19]. І все ж, незважаючи на те, що керівництво семінарії так прискіпливо ставилося до змісту замовлених книг, учні нерідко читали книги, які не відповідали їх віку і цілям духовного виховання [23, арк. 43–44].

1878 р. були затверджені нові «Правила поведінки учнів в Подільській духовній семінарії», згідно з якими вихованцям заборонялося брати книги з фундаментальної книгозбірні, якщо вони не рекомендовані викладачами з їх предмета або семінарським керівництвом [187, с. 334–336]. Вимоги посилили «Правила» 1911 р., які заборонили учням відвідувати інші бібліотеки й отримувати книги з них та від інших осіб. У разі виявлення книг, взятих на стороні або привезених з дому, на учнів накладалося дисциплінарне стягнення, а книги конфісковувались [21, арк. 400].

Чітко регулювався і порядок видачі книг з учнівської бібліотеки. У відповідності з «Правилами для учнівської бібліотеки», затвердженими 1867 р., книги видавалися двічі на тиждень – у четвер та суботу. Але вихованці, у разі потреби, могли отримати книги й в інші дні, як і

викладачі, для яких бібліотека відкривалася в будь-який час. Бібліотекар не відмовляв у видачі книг для читання навіть стороннім особам, якщо вони вносили за право читання будь-яку пожертву, і якщо книги були вільні, зокрема – періодичні видання світського змісту та ін. [20, арк. 130–134] (Додаток В). Згідно з «Правилами» 1911 р., казеннокоштані вихованці мали право отримувати з семінарської бібліотеки підручники та навчальні посібники на початку навчання, а нові надходження – відразу після їх отримання бібліотекою [21, арк. 400].

Бібліотекарі та їх помічники, як фундаментальної, так і учнівської бібліотек, вели, як ми зазначили б сьогодні, сумарний облік руху фонду, враховуючи видані на руки книги, і звітували про це на педагогічних зборах семінарії. Скажімо, на початок 1900 р. на руках у вихованців залишалася 2046 книг та навчальних посібників. Крім того за рік було видано 1975 прим., надійшло нових 481 прим. [20, арк. 130–134]. Тому одним з важливих напрямів була робота бібліотеки з боржниками, особливо на початку ХХ століття, коли її фонди активно поповнювалися, як і кількість учнів семінарії (1888 р. в духовній семінарії навчалася 319 учнів, 1909-го – 530) [329, с. 37]. Багато уваги надавалося збереженню книг. У Правилах поведінки учнів семінарії, які приймалися в 1872, 1878 та 1911 роках, незмінними залишалися пункти про відповідальність вихованців за збереження бібліотечних видань.

Володіючи значним фондом, семінарська бібліотека надавала послуги іншим установам і закладам, зокрема Брацлавського повіту, куди 1868 року учнівською богословською бібліотекою семінарії було передано 13 дублетних книг, які перевищували потреби бібліотеки [170, с. 457–470].

У різні роки учнівською бібліотекою семінарії завідували викладачі П. Гліщинський, автор першого варіанту історії церков і парафій Подільської єпархії, М. Коп'єв (1868), М. Соколов (1911). 15 років фундаментальну книгозбірню очолював М. Яворовський, з 1911 по 1920 рр. – О. Крилов.

Отже, впродовж XIX ст. бібліотека Подільської духовної семінарії, як одна з найбільших, відгравала провідну роль в розвитку бібліотечної справи, розробляючи правила користування, розстановки фондів, роботи з ними та читачами, надаючи методичну допомогу іншим книгозбірням єпархіального відомства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах Подільської губернії діяли й інші духовні навчальні заклади: чотирикласні чоловічі духовні училища в м. Кам'янці, Тульчині, Тиврові й Приворотті, два жіночих духовних училища у Кам'янці і Тульчині та монастирська школа в м. Шаргороді. У цих духовних училищах навчалося 1040 учнів: у Кам'янецькому – 177, Приворотському – 127, Тульчинському – 185, Тивровському – 148, у Кам'янецькому жіночому – 199, Тульчинському жіночому – 204. Вони й були читачами бібліотек цих закладів [151, с. 48]. Порядок функціонування **училищних бібліотек** регламентувався розпорядженням Св. Синода від 24 лютого – 14 березня 1887 року № 229, що сприяло уніфікації книжкових фондів. Тому за своєю структурою ці бібліотеки були доволі подібними [334, с. 34].

Однією з найстаріших серед них була бібліотека Тульчинського єпархіального жіночого училища. Перші три книжки – «Письма о должностях священников», «Православный Катехизис» грецькою мовою та «Книга древнего простого церковного пения» – були придбані для книгозбірні ще 1842 р. З того часу поступово накопичувався бібліотечний фонд. Через 30 років «Подольские епархиальные ведомости» у звіті про стан Тульчинського єпархіального жіночого училища за 1878–79 навчальний рік у розділі IV «Бібліотека і фізичний кабінет» повідомляли, що вихованки були повністю забезпечені підручниками з усіх предметів. У фонді бібліотеки були представлені релігійні видання російською мовою в одному або двох примірниках: Старий та Новий Заповіти, Біблія, книга діянь св. Апостолів, підручники та навчальні посібники з кожного предмета в одному примірнику, повні зібрання творів О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Крилова, М. Островського та ін., а також 50 назв

книг релігійно-моральної тематики, з історії, географії, педагогіки, російської словесності. Бібліотека постійно поповнювалася новими книгами і періодичними виданнями завдяки однорублевим щорічним внескам, що збиралися з вихованок на початку навчального року, та різним пожертвам літературою. Зокрема, немало підручників і релігійних книг подарував бібліотеці засновник училища протоієрей Гречулевич. Спочатку училищна бібліотека діяла без усяких розмежувань на учнівську і фундаментальну, книги видавалися завідуючою бібліотекою під розписку як викладачам, так і вихованкам [172, с. 118]. Навесні 1884 р., згідно з указом св. Синоду, бібліотека училища була розділена на 2 частини: фундаментальну і учнівську. Однією опікувалася інспектор класів, іншою завідувала помічник вихователя Євгенія Василевська з винагородою 25 руб. на рік [142, с. 84–96].

1890 р. на придбання нових книг бібліотеці Тульчинського духовного жіночого училища було виділено 190 руб., вони були витрачені на замовлення 40 назв книг – підручників, художньої та дитячої літератури, передплату 8 назв періодичних видань. Найбільший відсоток серед придбаних становили книги з географії [143, с. 354]. 1891 р. на поповнення фондів книгозбірень, а також на оправу книг було виділено вже 240 руб. [184, с. 661–693]. На початку 90-х р. XIX ст. фундаментальна бібліотека нараховувала 369 прим., учнівська – 418 [330, с. 332–333]. У наступні роки бібліотека продовжувала наповнювати свої фонди і на кінець 1909–1910 навчального року мала 3220 прим. [21, арк. 49].

Надходження розподілялись між учнівською і фундаментальною бібліотеками, хоча багато книг останньої знаходилося у фактичному користуванні вихованок і зберігалися в класних бібліотеках, якими завідували класні наставниці. Книги вихованкам училища видавалися тільки за рекомендацією учителів.

Бібліотека Приворотського духовного училища потребувала також немалих затрат. 1886 року на утримання фундаментальної та учнівської бібліотек виділили 132 руб.

[191, с. 408–409], 1892-го – 100 руб. [184, с. 674]. Наприкінці 80-х в училищі учні мали змогу придбати за вигідними цінами і на вигідних умовах (у кредит або в борг) підручники, навчальні посібники тощо [181, с. 604]. На початку XX ст. бібліотека училища нараховувала понад 1770 томів [21, арк. 49].

Історія створення бібліотек інших духовних училищ досить схожа з попередніми: на початку – бідність фонду і поступове придбання підручників, а в наступні роки – із збільшенням кількості учнів та фінансування – зростання книжкового фонду. Комплектування училищних бібліотек було в полі зору духовенства. Наприклад, учасники Кам'янецького училищного з'їзду 1868 р., засвідчивши, що при училищі є непогана бібліотека, яку треба збільшувати шляхом придбання необхідних та корисних дітям книг, виділили 70 руб. [170, с. 451]. 1869 р. було витрачено на придбання 16 назв книг у 27 прим. та 4 назв періодичних видань, книжок для видачі учням у нагороду та оправу 109 руб. 57 коп. [165, с. 649–662].

Фонд училищних бібліотек 1910 р. складав 11604 прим. Найбільшим – 4006 прим. – був фонд бібліотеки Кам'янецького чоловічого духовного училища. Фонди інших становили: Тульчинського – 3220, Тиврівського – 2608, Приворотського – 1770. Книгозбірні всіх училищ поділялися на фундаментальні та учнівські. В обліку фондів не було одноманітності, він вівся і в назвах, і в томах, і книгах [21, с. 52].

Слід зазначити, що бібліотеки училищ єпархіального відомства, як і всі інші книгозбірні єпархії, окрім освітньої функції через склад фонду, який формувався згідно з дозвільними списками численними православними друками, творами російських письменників, виданнями з російської історії, сприяли русифікації населення та посиленню релігійного впливу на нього.

Найпоширенішою в системі Подільського єпархіального відомства в другій половині XIX століття була мережа книгозбірень церковно-парафіяльних шкіл. До звільнення селян з кріпацтва початкова освіта в Росії, у тому числі

в Подільській губернії, знаходилася на низькому рівні. 1842 року в церковних школах єпархії нараховувалося всього 398 учнів, 1848-го – 418, 1855-го – 1200. У 60-х роках, коли на церковні школи була звернута увага церковної та світської влади, шкільна справа дещо покращилася.

З 4 червня 1861 р., згідно з царським указом, вимагалося робити щомісячні доповіді цареві про стан церковних шкіл та вжиті заходи для розвитку цієї справи. У тому ж році Київський генерал-губернатор для церковних шкіл Подільської єпархії надіслав 10 тис. букварів. Подільський губернатор Брауншвейг звернувся до благочинних Подільської єпархії з листом, в якому просив постійно турбуватися про народну освіту та повідомляв про розсилку для шкіл книг «О вере и жизни христианской» і «Краткого катехизиса». Прямим наслідком такої уваги стало збільшення кількості шкіл. Якщо 1859 р. в школах навчалася 2897 учнів, то, за даними Подільської духовної консисторії, 1862 р. значилося вже 1157 шкіл і в них 23297 учнів. 1881 р. для керівництва шкільною справою було затверджено особливий Єпархіальний училищний комітет, який виробляв програми, інструкції для інспекторів та завідуючих школами, активно взявся за відновлення та організацію діяльності шкільної мережі. Переломним моментом у розвитку церковних шкіл стало прийняття 1884 року Правил для церковно-парафіяльних шкіл. Попередній комітет був перейменований в Єпархіальну училищну раду, поступово збільшувались видатки на утримання шкіл.

Паралельно зі школами розвивались і **шкільні бібліотеки**, оскільки були вони невід'ємною складовою навчального процесу. Духовенство краю добре розуміло, що без книги неможливо навчити дітей читання та письма, тому турбувалося про забезпечення навчального процесу підручниками. З 1896 р. відповідно до Положення про церковні школи відповідальність за відкриття і діяльність бібліотек, підбір репертуару книг покладалася на повітові відділення училищних рад. Згодом шкільні книгозбірні настільки глибоко увійшли в життя сільських громад, що 1898 р. училищна рада при Св. Синоді з метою уніфікації роботи шкільних

книгозбірень видала книжку «Школьная библиотека», яка складалася з 2 розділів – шкільна бібліотека та її правила, список книг для бібліотек церковно-парафіяльних шкіл [183, с. 1134]. Після лютневої революції 1917 р., згідно з постановою Тимчасового уряду від 20 червня 1917 р. про підпорядкування навчальних закладів різних відомств Міністерству народної освіти, церковні школи разом з усім своїм майном, у тому числі бібліотеками, були передані цьому міністерству [176, с. 598–600].

На перших порах школи, як і бібліотеки, були дуже бідними, книг катастрофічно не вистачало. Благочинні щоразу зверталися до Подільської духовної консисторії з проханням надіслати підручники. Наглядач сільських шкіл Кам'янецького повіту священник с. Жердя О. Кожуховський у рапорті 1867 р. доповідав: «У церковно-парафіяльних школах 5-го округу дуже помітна нестача підручників для сільських хлопчиків. Батьки учнів, через бідність, відмовляються від придбання книг за свій рахунок, від чого селянська освіта дуже повільно рухається уперед». Він просив Подільську духовну консисторію знайти можливість видати для 20 шкіл його округу – для кожної із них – по 5 примірників «Часослова», по два примірники «Псалтиря», «Короткий опис св. історії» та інші посібники, що на його думку, дало би поштовх успішному просуванню вперед справи народної освіти [48, арк. 7].

У свою чергу, зважаючи на необхідність придбання навчальної літератури та обмеженість фінансів, керівництво консисторії зверталось до Св. Синоду з проханням про передачу в розпорядження Подільської духовної консисторії необхідних видань [48, арк. 5]. У відповідь на неодноразові звернення начальник Подільської губернії генерал-майор О. Горелікін видав розпорядження про придбання для сільських шкіл 12 назв книг у кількості 9100 примірників. Крім того, передав у школи 5014 прим. виписаних раніше букварів, арифметик, прописів, іншої літератури, які знаходились в його канцелярії [48, арк. 7]. Так починали свою діяльність шкільні бібліотеки єпархіального відомства, які комплектувалися в основному релігійною

літературою старослав'янською та російською мовами. Їх склад міг забезпечити тільки початкові знання, грамотність, а не всебічний розвиток особистості. Діяльність церковно-парафіяльних шкіл спрямовувалася на уніфікацію і православізацію населення, підтримку владної політики.

У середині 80-х років XIX ст. посилилась увага до шкільних бібліотек, їх фінансування. Єпархіальна училищна рада розсилала по школах все більше і більше книг. Протягом 1884–1887 рр. до шкільних бібліотек було надіслано їх 25000 прим. У наступні 1887–1889 рр. передано книг на суму 14557 руб. 2 коп., до 1894 р. – ще на понад 35 тис. руб. (по 27 руб. на кожную школу) [48, арк. 8–9]. У звіті Єпархіальної училищної ради про стан церковно-парафіяльних шкіл за 1893–1894 навч. рік зазначалося, що радою надіслано підручників та навчальних посібників по всіх школах єпархії до 70 тис. прим. на суму 11888 руб. 9 коп. Таким чином, в усіх 1325 церковно-парафіяльних школах та школах грамоти єпархії, в яких навчалося 52494 учні, у звітному 1893–1894 навч. році було 236192 прим. навчальної літератури, у середньому по 178 навчальних посібників та підручників на кожную школу і по 4 книги на одного учня. Книг для позакласного читання було 41593, або 31 – на школу [180, с. 160–161].

Відтак, коли потреба шкіл у навчальних посібниках була дещо задоволена, постало питання постачання шкіл книгами для позакласного читання. Такі книги та книгозбірні виявилися надто потрібними, щоб не допустити рецидиву неосвіченості і після закінчення школи кожен селянський хлопець мав змогу поновлювати свої знання. Спочатку наявність книг для позакласного читання в шкільних книгозбірнях єпархії швидше була винятком, ніж правилом. В одній парафії такі книги дарував священик, в іншій – учитель, у деяких – поміщик чи хто-небудь інший. Книги для позакласного читання збиралися й видавалися читачам при шкільних книгозбірнях та облікувалися у звітах окремо. Наприклад, якщо в 1893–1894 навчальному році на одну шкільну книгозбірню в середньому припадало по 178 примірників навчальної літератури (найбільше – 242 –

в Ямпільському повіті і найменше по 127 – в Ольгопольському), то книг для позакласного читання в середньому – по 31 на школу (найбільше – 54 книги – у Летичівському повіті та по 20 книг – у Проскурівському) [180, с. 159].

Поява книг для позакласного читання значно збільшувала і кількісний, і якісний склад фонду. Шкіл, при яких діяли бібліотеки з книгами по 160–200 прим., у Подільській єпархії 1892 р. було не більше 30–40: у Вінницькому повіті – Старо-Вінницька (216 книг), Старих та Малих Хуторів, Сутиська, Мізяківська, Сивівковецька та Василівська; у Балтському – Французька (365) та с. Кам'яна Криниця; у Брацлавському – Білоусівська (300), м. Тульчина, Бобловська (234) та с. Медвеже (203); у Летичівському – Деражнянська (296 книг), Снитівська (92) та Щедрівська (149); у Літинському – Северинівська (113), Десеровська (67), Ново-Синявська і Чернятинська; у Кам'янецькому – Яромірська, Ново-Порічанська, Цвіклівецька й Врублівецька; у Могилівському – Лучинчицька (234 книги); у Проскурівському – при 10 школах та при кількох школах у Ямпільському повіті [178, с. 79–113].

1893 р. єпархіальною владою було дозволено витратити на відкриття сільських книгозбірень до 25 руб. із сум кожної церкви, якщо залишок у них становив понад 100 руб. На основі цього розпорядження в багатолюдних парафіях, особливо Гайсинського, Кам'янецького, Вінницького й Брацлавського повітів, при школах відкрили 17 бібліотек, у тому числі й на кошти, пожертвовані єпископом Димитрієм. Крім того, 50 руб. він пожертвував на створення пересувних (вуличних) бібліотек при церковно-парафіяльних школах Кам'янецького повіту [152, с. 551–561]. За даними звіту про стан церковно-парафіяльних шкіл у 1897 р. бібліотеки з книгами для позакласного читання вже були при 918 школах [169, с. 42].

І хоча школи були краще забезпечені підручниками, проте майже зі всіх округів продовжували надходити скарги про їх нестачу, адже часто в якості підручників використовувались книги, не рекомендовані училищною радою, які підлягали вилученню зі шкільних бібліотек, або й

застарілі видання. 1893 р. радою було зроблено розпорядження про виключення з церковно-шкільних бібліотек книг, не дозволених для використання в церковних школах училищною радою при Св. Синоді [179, с. 29-30]. Бібліотеки для позакласного читання також формувалися переважно за списком книг, схваленими обер-прокурором Св. Синоду [152, с. 551–561].

Із збільшенням обсягу нових надходжень постало питання удосконалення процедури їх доставки до шкіл. Підручниками школи єпархії постачалися не тільки єпархіальною училищною радою. 1899 р. на кошти губернського правління було придбано 57776 прим. і розіслано по школах безкоштовно. Але система доставки книг від училищної ради до школи була дуже громіздкою, ця процедура затягувалася, оскільки книги для шкіл переходили з рук у руки: від книгопродавця – до училищної ради, звідти – до повітових відділень, потім – до благочинних, а від останніх – до завідуючих школами, завдяки чому до шкіл книги потрапляли всередині, а іноді й наприкінці навчального року [210, с. 148–152]. Проблему вирішили книжкові склади, які училищна рада створила майже у всіх своїх відділеннях, завдяки чому шлях книги до віддалених парафій та сільських бібліотек значно скоротився. Разом із забезпеченням шкіл книгами було досягнуто й іншого важливого результату – однорідності в навчальних посібниках порівняно з недавнім минулим, коли в школах панувало нескінченне різноманіття навчальних книг при дуже малій їх кількості. Склади діяли при Єпархіальній раді, її Проскурівському, Вінницькому, Гайсинському відділеннях, а також при церковних школах у Меджибожі та Женишківцях [169, с. 45]. 1905 року в кожному повіті єпархії функціонував свій книжковий склад, звідки школи отримували необхідні книги. Більшість складів мали відділення в окремих містах і селах повіту, що значно прискорило комплектування бібліотек новими надходженнями. Кам'янецький та Ушицький книжкові склади обслуговували свої повіти з одного центрального місця, не організовуючи відділень в інших пунктах [174, с. 331–336].

Удосконалювався й облік книг. 1916 р. кожна школа мала класний журнал, каталог книг шкільної бібліотеки, інвентарну книгу, книгу прийому та книгу записів надходжень і витрат шкільних сум. У класному журналі на окремому відривному аркуші був надрукований список книг, які є на складі. Учні й учителі відмічали в ньому кількість необхідних книг і передавали на початку нового року завідувачому складом. На основі таких списків проводилося замовлення літератури. Тобто, на цьому етапі учителі та учні отримали можливість брати участь у комплектуванні бібліотеки. Єдиного порядку видачі книг зі складів не було. За отриманням книг приходили частіше самі учні або завідувачі. Іноді книги пересилалися поштою. Так, наприклад, Немирівський склад вів свої справи настільки успішно, що мав змогу, крім забезпечення шкіл підручниками, поповнювати існуючі при школах бібліотеки для позакласного читання. За підтримки цього складу з 1904 по 1906 рр. у Брацлавському повіті відкрито 49 бібліотек.

Варто зазначити, що в 1915–1916 навчальному році книжкові склади зазнали труднощів з придбанням і доставкою товарів через воєнні дії, тому й шкільні бібліотеки за цих обставин недостатньо поповнювалися книгами, зношені примірники не було чим замінити [176, с. 598–600].

Отже, удосконалення системи книгопостачання через книжкові склади, збільшення на селі кількості освічених людей, забезпечення шкільних бібліотек підручниками та літературою для позакласного читання – все це сприяло розвитку так званих народних бібліотек або бібліотек для народу на базі шкільних, освіти і вихованню населення [178, с. 79–113].

Наприкінці XIX ст. справа організації шкільних бібліотек Подільської єпархії стала на тверду основу. 1896 р. відповідно до Положення про церковні школи відкриття бібліотек, підбір репертуару книг покладалися на повітові відділення училищних рад. Училищна рада готувала список книг і допомагала комплектувати ними шкільні бібліотеки (Додаток Ж). Проте Положення про церковні

школи не відповідало на всі питання, пов'язані з роботою бібліотек. Не з'ясованим залишалось питання про місце збереження зібраних сум на поповнення фонду. Невирішеними залишилися питання, хто мав видавати і приймати книги від читачів, керувати читанням і дітей, і дорослих читачів, хто повинен завідувати шкільними книгозбірнями – священик чи учитель [211, с. 179].

Однак мережа бібліотек на базі церковно-парафіяльних шкіл та бібліотек для позакласного читання при них в основному сформувалася, як і організація їх діяльності. На кінець 1905 р. в єпархії працювало понад 1700 церковних шкіл, 1289 мали і бібліотеки для позакласного читання, в яких нараховувалося 214592 книг, у середньому – по 166 книг на книгозбірню [175, с. 351-359].

З розширенням мережі шкіл єпархії постало питання підготовки кадрів для викладання. З цією метою створювалися учительські школи. На кінець 1906 р. їх було 13. При них формувалися бібліотеки професійної літератури. Число книг для позакласного читання в учительських школах становило 8035 прим. Найбільшою була бібліотека Вінницької церковно-учительської школи, яка нараховувала 2112 прим., найменшою – Ольгопільської церковно-учительської школи – 261 прим. [173, с. 332–357].

Зважаючи на те, що обов'язки з утримання та організації роботи шкільних бібліотек покладалися на вчителів, від них у значній мірі залежав успіх бібліотек та їх вплив на оточення. Тому на педагогічних курсах учителів у м. Кам'янці-Подільському планувалося створити зразкову церковно-шкільну бібліотеку для наочного та практичного ознайомлення курсистів з її роботою. Вона мала складатися з двох відділів: для учнів і для вчителів. У цій книгозбірні мали бути зібрані кращі підручники та навчальні посібники, а також книги для позакласного читання для вчителів, учнів і народу. Ознайомлення на курсах з роботою бібліотеки, її організацією, існуючою церковно-шкільною та народною літературою мало полегшити для вчителів складну справу організації та облаштування народних і дитячих бібліотек при школах з книгами для позакласного і домашнього читання

[212, с. 478]. Така увага до бібліотечної справи свідчить, що єпархіальна влада розуміла важливість шкільних книгозбірень і намагалася правильно організувати їх роботу, не забуваючи про ідеологічну складову їх діяльності. При багатьох школах усіх повітів єпархії проводилися недільні та святкові читання. Так, наприклад, у м. Тульчині посібники для читання купувалися на пожертви, головним чином, корпорацій місцевих чоловічого та жіночого училищ. З придбаних на пожертви книг формувалася народна бібліотека [178, с. 81].

Якщо при школі існувала бібліотека з великим і гарним набором книг, була організована постійна і правильна їх видача учням та населенню, проводилося керівництво читанням, то бібліотека наближала книгу до народу, що в значній мірі сприяло його подальшому просвітництву (Додаток Д).

Зважаючи на вищесказане, можна зазначити, що мережа шкільних бібліотек Подільської єпархії на початку XX ст. була досить розвинутою, і, хоча в бібліотеках книг було недостатньо, особливо для позакласного читання, все ж вони відповідали поставленим перед ними завданням – сприяти освіті населення, морально-духовному вихованню. У той же час за змістом фондів вони об'єктивно залишалися провідниками ідеології російського царизму.

Поряд з бібліотеками церковно-парафіяльних шкіл наприкінці XIX ст. з'явилися і окремо почали розвиватися **церковні книгозбірні**. Духовенство Подільської єпархії відзначало особливу значимість церковних бібліотек. Це питання досить часто ставало предметом обговорення на церковних з'їздах, на сторінках «Подольських єпархиальних ведомостей». «Там, де закінчується вплив церковно-парафіяльної школи, – зазначалося в газеті, – повинно починатися керівництво та вплив іншого виховного та освітнього органу – церковної бібліотеки» [217, с. 133]. Керівництво єпархії закликала священників сприяти цій справі, робити одноразові й щорічні внески на придбання книг. Зрозуміло, що в цьому питанні багато залежало від вибору книг. Книжкова лавка, що працювала при Подільській духовній

консисторії, пропонувала пастирям, які в своїх парафіях започатковували церковні книгозбірні, списки книг, рекомендованих для придбання в церковні бібліотеки, та їх доставку. «Каталоги книг» друкувалися і в «Подольских епархиальных ведомостях» [149, с. 280–289].

Справі організації церковно-парафіяльних бібліотек активно сприяв колишній бібліотекар і викладач Подільської духовної семінарії, редактор «Подольских епархиальных ведомостей» М. Яворовський. На сторінках часопису він порушив питання створення церковних бібліотек, навів переконливі аргументи на користь їх відкриття. Він твердив, що подолати безпросвітну темноту і пияцтво на селі можна тільки шляхом підвищення освітнього і морального рівня селян за допомогою школи і читання книг, а отже облаштування бібліотек для потреб школярів і дорослих сельчан. «На нашу думку, – звертався він до священників, – така бібліотека вкрай необхідна, оскільки тільки за її існування можливий подальший розвиток освіти, доступний нашим простим людям з народної та церковно-парафіяльної школи» [217, с. 134] (див. Додаток К).

Більшість представників духовенства розуміла необхідність таких бібліотек. Виконуючий обов'язки благочинного 6-го округу Ямпільського повіту священник Михайло Гарнишевський ще 1860 р. заснував у своїй парафії при Успенській церкві значну бібліотеку [46, арк. 8].

Священики при цьому керувалися Правилами ведення церковних бібліотек, опублікованими 1863 року. Ці Правила регламентували основні процеси бібліотечної роботи: ведення обліку коштів, книг, читачів та книговидачі, режим роботи, розміщення та збереження фондів книгозбірні. Для гарантії збереження книг бібліотеки розміщували, як правило, у будинках священника, церковного старости або когось з надійних парафіян. Проводились щорічні перевірки бібліотеки довіреними особами від парафіян. При цьому наголошувалося, що бібліотека, як власність, не повинна входити до складу церковного майна. Нерідко, якщо бібліотека досягала значного розміру, виділяли для неї окреме приміщення. Визначався порядок відшкодування втрачених книжок, окрім випадків пожеж, крадіжок тощо [182, с. 808–810].

На основі рапортів благочинних можна зробити висновок, що на початок 1869 р. на території Подільської єпархії у 68 благочинницьких округах з 85 (не всі благочинні надіслали звіти) при церквах вже діяло 100 бібліотек [46]. Репертуар видань був незначним у кількісному й тематичному відношенні. Більшість бібліотек мали тільки по декілька книжок, здебільшого Св. Письмо, Старий та Новий Заповіти, Коротка та повна Священна історія, Катехізис та інші, надіслані консисторією [46, арк. 11]. Особливо багато було проповідей. Інших книг через бідність священники не могли придбати. В окремих церквах першого округу Лeticівського повіту не було навіть повного набору богослужбових книг [46, арк. 3]. Однак були й більші за обсягом фонду церковні бібліотеки. Наприклад, Новоушицький Чудомихайлівський собор мав 32 книги [49, арк. 15], бібліотека Свято-Покровської церкви в селі Браїлівка – 36 назв, у тому числі «Подольские епархиальные ведомости» та журнал «Духовная беседа» [49, арк. 16], Меяршівська церковна бібліотека у великій шафі мала 48 прим. різних книг [46, арк. 5-6]. Священик с. Кадиївці Г. Кирпичинський у бібліотеці Різдв'яно-Богородицької церкви зібрав 52 примірники книг та журналів [46, арк. 27]. Краще інших були забезпечені книгами церкви Вінницького повіту: Свято Димитріївська села Кордилівки та Покровська села Черипашинець мали понад 60 книг духовно-морального змісту кожна [46, арк. 113].

Були в окремих церквах і приватні книгозбірки. 1867 р. в 6-му окрузі Кам'янецького повіту в церкві с. Лісоводи була розміщені 66 книг, зібраних місцевим священиком, якими мали змогу користуватися парафіяни [46, арк. 69]. 1913 року газета «Подолія» зазначала, що в окремих парафіях, особливо у містах, було чимало церковних пастирів, які мали власні бібліотеки книг та духовних журналів і зверталася до них: «Ми не думаємо, що священик пожаліє для своїх парафіян власні книги. До того ж священик може легко виписувати книги на комісію і розповсюджувати їх у народі за пільговими цінами. Церква зобов'язана прийти на допомогу бідним і влаштувати недорогу церковну бібліотеку» [138, с. 1].

З метою активізації справи створення нових та подальшого розвитку діючих церковних книгозбірень консисторія дозволила, щоб кожна церква щороку виділяла конкретну суму, яку вона може дати зі своїх доходів. На зібрані кошти благочинний випишував за замовленням священика необхідні для церкви книги. За кілька років у кожній церкві збиралася бібліотека найнеобхідніших книг [168, с. 986]. Але священики не відмовлялися й від передплати періодичних видань. Наприклад, у Проскурівському повіті благочинний 1-го округу протоієрей Д. Козакевич з 1866 року окрім книг передплачував щороку два духовних журнали «Православное обозрение» і «Труды Киевской духовной академии» [46, арк. 99].

За такої підтримки 1869 р. кількість церковних бібліотек у Подільській єпархії збільшилася на 511 одиниць [207, с. 393]. Поступово фонди церковних бібліотек розширювалися і включали як догматичні, так і морально-етичні видання. Протягом 1875 р. було створено 279 бібліотек при церквах [213, с. 387–389], а 1876 р. – ще 300 таких книгозбірень [214, с. 481–482]. Наприкінці XIX ст. при церквах єпархії вже діяло 1182 бібліотеки [169, с. 47].

Керували церковними бібліотеками священики, адже це було корисним перш за все для самого священика, який, працюючи з книгами, проводячи народні читання, зближувався з найбільш освіченою частиною парафіян, отримував більше можливостей для впливу на населення, мав змогу протидіяти розповсюдженню «штунди та інших хибних релігій» [167, с. 131–136].

Церковні бібліотеки, хоча і існували в багатьох парафіях, за складом книг були в основному бідними, оскільки їх придбання було обтяжливим для бюджету парафій. До того ж репертуар книг був обмежений особистим рівнем розвитку священика. Та, незважаючи на недоліки, церковні бібліотеки дуже часто ставали чи не єдиним джерелом інформації в громаді, на їх базі в подальшому створювались народні книгозбірні, проводились народні читання. Тобто церковні бібліотеки слугували розвитку грамотності на селі, виконували освітньо-культурну функцію.

У другій половині XIX ст. у Подільській єпархії почали створюватись **бібліотеки благочинних округів**. Ще на початку 60-х років архіпастир Подільської губернії запропонував створити по одній чи навіть 2 книгозбірні на округ, щоби книгами та журналами могли користуватися священики та парафіяни. Ці бібліотеки мали відповідати двом вимогам. По-перше, – сприяти розвитку та удосконаленню навичок читання вихованців шкіл після їх закінчення, по-друге, – розповсюдженню освіти та православного релігійного виховання через грамотних дітей на неграмотних старших членів родин. 29 грудня 1864 р. було видано розпорядження Подільської духовної консисторії про облаштування бібліотек благочинних округів, згідно з яким всі священики округу повинні жертвувати на бібліотеку по 2 руб. сріблом щороку. Духovenство Поділля в більшості своїй схвально віднеслося до заснування округних бібліотек. Приклад показало духовенство Ольгопільського повіту. Благочинний 1-го округу цього повіту протоієрей І. Коцовольський заснував у повіті окружну бібліотеку. Ця подія була засвідчена Актом зборів духовенства 1-го благочинного округу Ольгопільського повіту від 11 грудня 1866 р. Бібліотекарем тимчасово був обраний священик с. Кідрасовки С. Ніколаєвський, який на зібрані кошти, після ухвали духовенства, купив книги і журнали духовного змісту, керуючись каталогом, надрукованим у «Подольських єпархиальних ведомостях». Бібліотекар мав шафу, прошнуровану книгу для запису виданих книг і журналів, скріплену печаткою благочинного. Такий порядок витримувався й надалі [46, арк. 2].

Духovenство інших округів Подільської єпархії підтримало почин ольгопільців і виявило бажання щороку жертвувати на розвиток округних книгозбірень від одного до трьох рублів [46, арк. 8, 10, 62]. Тим священикам, хто виявляв бажання жертвувати більше, надавалося право голосу на всіх нарадах з питань роботи бібліотек. Однак пожертви збиралися несвоєчасно, у 7 окрузі Гайсинського повіту багато хто з священиків просив відстрочити платіж. Тому на відкриття округних бібліотек збиралися різні суми – від 17 руб. 05 коп. у 4 окрузі Літинського повіту – до 110 руб. 50 коп. у 6 окрузі Брацлавського повіту [46, арк. 5, 15, 17, 37, 62, 84, 85; 52, арк. 18].

Для збільшення фінансування окружних бібліотек передбачалося звертатись до парафіян, відомих своєю благодійністю та заможністю, і це нерідко давало ефект. Так благочинний Балтського повіту М. Бодянський у квітні 1865 р. доповів консисторії, що відставний генерал-майор Куліковський пожертвував на бібліотеку 25 руб. сріблом і крім того із власної книгозбірні передав окружній бібліотеці повне видання «Вестника Западной и Юго-Западной России», «Русской беседы», «Русского вестника» і на майбутнє виявив бажання жертвувати на користь бібліотеки за умови отримання першим періодичних видань, які виписувала окружна книгозбірня.

Таким чином засновувались бібліотеки по всій єпархії: духовенство повіту на запрошення благочинного у визначену дату збиралося на з'їзд і після обговорення засобів для створення і функціонування окружної бібліотеки складало акт, в якому визначалася сума, необхідна для її заснування. Обирався бібліотекар, який брав на себе обов'язки замовляти книги, видавати їх для читання священнослужителям і слідкувати за їх збереженням. В актах оговорювалося, що бібліотека протягом усього періоду існування належить повіту і не може переходити у власність однієї чи кількох осіб. Визначалися і обов'язки бібліотекаря. Благочинний, зібравши від священників внески, переправляв кошти бібліотекарю, а той без затримки надсилав їх у ті місця або особам, від яких надходили книги. Список книг і журналів, необхідних бібліотеці, складався бібліотекарем щороку в листопаді, надавався на розгляд священнослужителям, які своїми внесками брали участь у заснуванні бібліотеки. Більшістю голосів вони надавали право бібліотекареві на виписку тієї чи іншої книги. Для замовлення книг, а також для запису надходжень та витрат коштів, внесених духовенством на книгозбірню, бібліотекар вів книги, скріплені шнуром, підписом та печаткою благочинного. Наприкінці кожного року він передавав ці книги на ревізію двом обраним священникам. Книги для читання видавалися під розписку в книзі обліку. За втрату книги читач був зобов'язаний повернути суму її вартості, яку

бібліотекар негайно відсилав до магазину чи складу для придбання заміни [162, с. 177]. Духовенство 6-го округу Брацлавського повіту вирішило, що бібліотекар до кінця кожного року повинен публікувати звіт про стан бібліотеки, аналізувати запити читачів і відповідно до них замовляти нову літературу [46, арк. 18–19]. Священики 5-го округу Проскурівського повіту постановили термін користування однією книгою обмежити одним місяцем. Якщо книга затримувалася довше, читач повинен був сплатити за кожен день по 3 коп. сріблом [46, арк. 32]. Здебільшого робота бібліотекаря не оплачувалася. Бібліотекар 4-го округу Гайсинського повіту за прикладом інших округів виконував прийняті ним обов'язки безкоштовно, рахуючи для себе винагородою можливість читати замовлені книги першим. Але він ніс відповідальність за втрачені за недоглядом сторінки і книги, які відновлював за власний кошт. На випадок включення якої-небудь парафії до іншого округу, духовенство тієї церкви не мало права претендувати на повернення коштів або видачу книг за внесену ним до того часу суму [46, арк. 59–60]. У Правилах бібліотеки 5-го округу благочинного Гайсинського повіту визначалося, що бібліотекар обирався на три роки [46, арк. 89].

Процес створення окружних бібліотек та формування їх фонду спрямовував і Св. Синод. У червні 1867 р., наприклад, розглянувши клопотання Московського митрополита Філарета, Св. Синод затвердив черговий на 31 книгу список для благочинних та церковних книгозбірень, в якому рекомендувалися Біблія, Новий Заповіт, твори засновників церкви, Житіє святих та інші [345, с. 65–66].

Таким чином, наприкінці 60-х років окружні бібліотеки були засновані майже в усіх благочиннях Подільської єпархії. Наприкінці XIX ст. кількість книг в окружних бібліотеках різнилася. Були книгозбірні, де фонд сягав 400 книг (5-й Балтський округ) і, навіть, – 500 (5-й округ Ушицького повіту), в інших – 200-300 прим. [141, с. 317]. Переважали книги духовно-морального змісту, тобто – твори духовної літератури. І – це природно, адже бібліотеки створювалися й комплектувалися з релігійно-просвітницькою

метою, на них витрачалися кошти церков та церковно-парафіяльних опікунств, тому і склад фонду таких книгозбірень мав відповідати їх головному призначенню. Однак це не виключало наявності книг загальноосвітнього та світського характеру.

Бібліотекарями обиралися священники. 1867 р. в Гайсинському повіті бібліотекарями були обрані священники Є. Головинський, А. Янковський, П. Охримович, М. Корсавецький, у Могилівському – А. Хомицький, С. Прохневич, у Балтському – А. Преображенський, Ф. Петровський, у Лещинському – С. Левицький, у Проскурівському – М. Пашута, в Ямпільському – І. Костецький, А. Яськовський та ін. [46, 47, 48, 49].

Спархіяльна влада приділяла багато уваги розвитку окружних бібліотек, для чого доручила повітовим наглядачам церковних шкіл здійснювати їх огляд і надавати щорічні звіти. 1897 року на основі цих звітів були розроблені рекомендації з покращення діяльності окружних книгозбірень, а саме: про збільшення коштів на утримання окружних бібліотек, придбання книг підпорядкувати контролю благочинної ради, оскільки в багатьох місцях справа була віддана на особистий розсуд бібліотекаря, уніфікувати облік нових надходжень, ведення каталогів, терміни користування книгами, перенести окружні бібліотеки ближче до центрів округів тощо. [141, с. 315–317].

Отже, окружні бібліотеки Подільської єпархії в зазначений період пройшли період становлення, зайняли своє місце в суспільстві і виконували функції центральних окружних книгозбірень з розширеною тематикою комплектування, веденням каталогів та виконанням інших бібліотечних функцій з обслуговування читачів. Пропагуючи православ'я, вони в той же час сприяли посиленню інтелектуального рівня своїх читачів, впливали на культурно-освітнє життя губернії, здійснювали виховну роботу серед населення на принципах загальнолюдської моралі.

На початку 90-х з'явилася ще одна книгозбірня, яка відіграла помітну роль у розвитку краєзнавства, відродженні історичної пам'яті. Це – **бібліотека при єпархіяльному**

музеї – Давньосховищі, заснованому 1890 року в м. Кам'янці-Подільському. Музей старовини розмістили спочатку в Казанському кафедральному соборі. До нього, крім предметів старовини, почали надходити рукописи, книги, які поступово склали фонд бібліотеки Давньосховища.

Вже наступного 1891 р. книгозбірня мала 320 книг і кількості брошур, переважно духовного та історичного змісту. Більшу частину книг передали благодійники. Протягом липня-вересня 1891 р. до Давньосховища від дарувальників надійшло: від священника с. Рахни Лісові Ямпільського повіту І. Маркевича чотири книги слов'янською й російською мовами, від псаломщика с. Велика Мукша М. Адіасевича – 2 книги («Катехизис малый или сокращенное православное толкование греческого закона» і «Священная библейская история»), від священника с. Гринчуки Кам'янецького повіту Г. Пашути – 12 слов'янських церковно-богослужбових книг XVIII ст., від члена Комітету І. Шиповича – «Записки о таинстве брака и о церковно-гражданских узаконениях, касающихся брака» (рукопис кінця минулого століття), «Подольские епархиальные ведомости» за різні роки – 13 книг, від вихованців Подільської духовної семінарії через священника І. Шиповича – «Песни благоговейные», «Семя слова Божия», (Почаев, 1772) [190, с. 634–642]. Серед книг, придбаних Комітетом, були: «Описание документов и дел архива Св. Синода, т. VIII (1728г.)» (Спб., 1891), «История русской церкви» Голубинского, «Русская история Бестужева-Рюмина», т. I (Спб. 1872) та інші.

Щороку Комітет звітував перед членами про свою діяльність та про надходження до Давньосховища. На початок 1894 р. фонд бібліотеки вже становив близько 1500 примірників: книг історичного змісту – 695, стародруків, богослужбових та інших книг – 727, рукописів – 56 [64, арк. 7].

Водночас назріла потреба і в **Епархіальній книгозбірні**. Проект створення такої книгозбірні в доповідній записці на ім'я глави Подільської єпархії єпископа Димитрія обґрунтував завідуючий музеєм і секретар Комітету протоієрей Ю. Сіцінський, аргументуючи, що такі бібліотеки

вже функціонують майже в усіх губернських центрах, а в Кам'янці-Подільському на той час її не було [197, с. 804–808]. Це питання обговорювалося на зібранні під головуванням єпископа Димитрія, де всі присутні підтримали створення Єпархіальної бібліотеки. Обговорюючи засоби фінансування, облаштування та змісту бібліотеки, збори дійшли до такого висновку: 1) Редакція «Подольских епархиальных ведомостей» повинна передавати до бібліотеки всі видання, які надходили до редакції; 2) Консисторія – надавати бібліотеці щорічну допомогу в сумі 100 руб., починаючи з 1891 р.; 3) Управління зі свічних операцій щороку мало передавати на утримання бібліотеки теж 100 руб.

На цих організаційних та матеріально-фінансових заходах 1892 р. єпархіальну бібліотеку було відкрито. Вона також знаходилася під опікою Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Того ж року до неї приєднали фонд бібліотеки 4-го Кам'янецького благочинного округу [134, с. 198]. 23 січня на засіданні Комітету були затверджені «Тимчасові правила Подільської єпархіальної бібліотеки», які визначили основні засади діяльності книгозбірні, а саме: тематика бібліотечного фонду мала бути в основному богословського та морально-релігійного змісту; джерела фінансування – загальноєпархіальні кошти, внески від церков та духовенства 1-го округу Кам'янецького повіту, пожертви. У правилах оговорювались заробітна плата та обов'язки бібліотекаря, який повинен був вести записи надходжень до бібліотеки, бути присутнім у книгозбірні у відповідний час, видавати книги і вести облік тощо. Згідно з Правилами користування бібліотекою для членів причту всіх церков Подільської єпархії і для службовців духовних навчальних та інших організацій відомства Подільської православної єпархії було безкоштовним. З інших осіб за читання книг і журналів у бібліотеці, а також за винос їх додому бралася платня – 4 руб. на рік, 2 руб. – на півроку та 35 коп. – за місяць. Запис читачів здійснювався на основі документів, оговорювалася їх відповідальність за збереження книжок тощо [134, с. 198–203].

Отже, при Комітеті з 1892 р. діяло вже 2 книгозбірні – бібліотека Давньосховища та Єпархіальна. Того року Комітет мав 1245 історичних і богослужбових друкованих і рукописних книг, наступного додалося ще 150, які відповідно до змісту були розподілені між обома книгозбірнями.

Музейна бібліотека, як наукова, допомагала членам Комітету у їх заняттях історією та археологією і складалася з історичних книг російською, польською та іншими мовами, поповнювалася шляхом придбання необхідних книг, а також пожертв та обміну виданнями з різними організаціями та науковими товариствами. Так, наприклад, 1896 р. до Комітету надійшов лист від Таврійського історико-статистичного комітету від 28 лютого 1896 р. за № 12: «Вследствие отношения Комитета от 8 ноября 1895 г. за № 167 Таврическая Архивная Комисия имеет честь принять полное согласие на обмен изданиями и выгоду за сим высылать в библиотеку Комитета последние номера своих «Известий» [61, арк. 24]. 1907 р. до бібліотеки надсилали свої видання 24 організації та товариства (від Імператорської Академії наук – до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові) з Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Таврії, Одеси, Львова та ін. [62, арк. 2]. 6 лютого 1894 р. був прийнятий і в жовтні того ж року затверджений Св. Синодом новий статут Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та бібліотек Давньосховища і Єпархіальної, які функціонували при ньому [208].

Статут передбачав, що Єпархіальна бібліотека мала надавати допомогу духовенству та іншим особам духовного відомства і складатися переважно з книг і періодичних видань богословського та морально-релігійного змісту. Поповнювалася в основному безкоштовними виданнями, які за обміном отримували редакція «Подольских єпархиальных ведомостей», а з 1906 р. – журнал «Православная Подолия» та газета «Подолия», частково – за рахунок придбання книг і журналів. 1904 р. надходило понад 90 назв періодики, з них 41 видання виписувалося за кошти Подільського церковного історико-археологічного товариства, решту отримували з редакцій єпархіальних

відомостей. Передавались до єпархіальної книгозбірні й іноземні книги та газети. Так, 1907 р. бібліотека отримала 50 назв іноземних видань [62, арк. 3].

Таким чином, якщо на кінець 1893 р. в обох бібліотеках знаходилося 1395 видань [64, арк. 7], то на початок 1912 р. – 5411 прим., тобто за 8 років фонд збільшився на 4016 одиниць (в середньому на 500 прим. в рік) [63, арк. 4].

1903 р. були прийняті нові правила Єпархіальної бібліотеки. Відповідно до них члени Комітету, священники, викладачі, службовці духовно-навчальних закладів і установ Подільської єпархії отримували літературу для роботи в читальному залі чи додому безкоштовно, інші читачі платили в рік 3 руб., або за день – 2 коп. [188, с. 146–149]. На жаль, ці надбання у зв'язку із Першою світовою війною, національно-визвольними змаганнями 1917–1920 рр. були розпорошені, частина літератури потрапила до фундаментальної бібліотеки відкритого в жовтні 1918 р. К-ПДУУ, а з його закриттям – і за кордон, і до інших закладів.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що в досліджуваній період на території Подільської губернії було створено широку мережу бібліотек єпархіального відомства – 2987 книгозбірень із загальним фондом понад 280 тис. прим. : шкільні, церковні, окружні, бібліотеки духовної семінарії та духовних училищ, Єпархіальна та ін. Найбільший сегмент у тій мережі – 2890 книгозбірень – складала бібліотеки церков та церковно-парафіяльних шкіл. Для своєчасного постачання цих установ літературою була створена мережа книжкових складів. Найбільшими були бібліотеки Подільської духовної семінарії (до 40 тис. прим.) та Єпархіальна (понад 5 тис. прим.) (Додаток А).

Бібліотеки єпархіального відомства діяли в більшості населених пунктів губернії. Регламентуючі їх роботу документи затверджувалися православним єпархіальним керівництвом, яке слідкувало за ідеологічною спрямованістю як фонду, так і діяльності бібліотек. Усі бібліотеки відчували потребу в додатковому фінансуванні. Існували вони за рахунок коштів Подільської духовної консисторії, пожертв та благодійництва. Фонди цих книгозбірень склалися в основному з духовної та морально-релігійної літератури, чим забезпечували як освітній, так і ідеологічний напрями

діяльності православного духовенства. Книгозбірнями, як правило, завідували священики.

Бібліотеки єпархіального відомства відіграли важливу роль у становленні бібліотечної справи на Поділлі, адже накопичені фонди в подальшому стали основою шкільних бібліотек МНО, інших навчальних закладів губернського Кам'янець-Подільського та повітових міст, у тому числі К-ПДУУ. Особливо вагомим є внесок бібліотеки Подільської духовної семінарії, адже діяльність семінарії – одна з найвизначніших ділянок духовно-культурного життя Поділля. Вчителі та вихованці Подільської духовної семінарії сказали не останнє слово в різноманітних сферах українського культурного життя, а бібліотека семінарії, де зароджувалися основи бібліотечних технологій, сприяла удосконаленню та розвитку бібліотечної справи на теренах Подільської губернії.

3.2. Бібліотеки закладів міністерства народної освіти та інших установ

Поряд з бібліотеками єпархіального відомства в середині XIX ст. розвивалася й мережа навчальних книгозбірень міністерства народної освіти. У другій половині XIX ст. назріла необхідність в якісних і кількісних змінах всієї системи народної освіти. Суспільству потрібні були фахівці в галузі промисловості, сільського господарства, торгівлі, місцевого управління тощо. Домінуючим типом початкової школи залишалася церковно-парафіяльна. На початку 1909 р. з 2059 початкових шкіл Поділля 1685 шкіл (81,8 %) належали православному відомству, а відомству міністерства народної освіти – тільки 374 (18,2 %) [328, с. 30–31]. Зростання мережі міністерських навчальних закладів стало можливим тому, що соціально-економічний розвиток у значній мірі спонукав царизм посилити свою участь у шкільній справі.

До початкових народних училищ відомства МНО згідно з законом 1874 р., який практично діяв майже без змін і на початку XX ст., належали: однокласні народні училища,

що утримувалися коштом місцевих громад і почасти коштом казни та пожертв окремих осіб; народні училища, що засновувалися і утримувалися приватними особами різного звання; сільські училища, які утримувалися громадським коштом; недільні школи. На початку ХХ ст. в більшості з них діяли бібліотеки. Кількість книг та рівень розвитку бібліотек був різним. Це підтверджує звіт про діяльність навчальних закладів дирекції народних училищ за 1902–1903 рр.: «Забезпечення книгами, брошурами, навчальними посібниками нерівномірне. Такі розбіжності знаходяться в залежності від різночасності відкриття училищ: в училищах, відкритих раніше, бібліотеки значно ширші та більш різноманітні, а в нещодавно відкритих книг та навчальних посібників менше» [31, арк. 12].

На кінець 1903 р. бібліотечний фонд навчальних закладів МНО в Подільській губернії складав 316946 прим. книг і брошур, у тому числі 41212 навчальних посібників. Найкраще були забезпечені навчальною літературою бібліотеки чоловічих міських двокласних училищ, де в середньому на кожен книгозбірню приходилося близько 3 тисяч книг та брошур і 347 навчальних посібників. За 12 років, порівняно з 1891 роком, фонд бібліотек початкових училищ міністерства народної освіти збільшився лише на 36 % (111163 прим.) [328, с. 40]. Щорічний приріст у середньому складав 12 книг на кожне училище. Головна причина низьких темпів поповнення фондів – недостатнє фінансування [31, арк. 11]. Стан забезпечення книгою училищних бібліотек у повітах 1904 р. був також неоднаковим, краще були забезпечені літературою училищні бібліотеки Ушицького, Брацлавського, Кам'янецького та Ольгопільського повітів, які сконцентрували понад 143 тис. томів (44 % загального фонду училищних бібліотек), у середньому – понад 1000 томів на бібліотеку. Найнижчий показник – 708 примірників на одне училище – у Вінницькому повіті. Фонди цих бібліотек потребували серйозного поповнення [31, арк. 12].

Бібліотеки всіх народних училищ Подільської губернії також розділялися на фундаментальні та учнівські, а фонди книгозбірень – на книги та брошури для позакласного читання і навчальні посібники. Навчальні посібники включали книги з церковної історії, російської мови та літератури, природознавства, прописи, географічні мапи Російської імперії та Подільської губернії, глобуси, посібники для церковного співу. Окремі училища мали каталоги корисних та шкідливих комах, складені дослідниками. У дореволюційних бібліотеках часто зберігалося й інше шкільне приладдя: рахівниці, арифметичні ящики та ін. [29, арк. 12].

Фонди бібліотек міських двокласних училищ, як учительські, так і учнівські, в основному задовольняли вчителів та учнів у кількісному та якісному відношенні, адже окрім виділеної на придбання книг суми 90 руб. на училище, витрачалися суми зі спеціальних коштів, а іноді й кошторисних залишків училищ.

Фундаментальні бібліотеки здебільшого концентрували богословські книги, видання з педагогіки та дидактики, російської мови та літератури, історії, географії, природознавства, а також періодичні видання. Фонди учнівських книгозбірень, окрім навчальних посібників, включали книги релігійно-морального змісту, історичні оповідання та повісті, твори російських письменників (повісті, оповідання, байки, казки) і окремі періодичні видання.

Бібліотеки парафіяльних та сільських одно- і двокласних училищ за змістом (кількістю та якістю фондів) поступалися бібліотекам міських двокласних училищ. Ці книгозбірні мали посібники для викладачів, книги для дитячого читання, головним чином – підручники.

На поповнення книгозбірень щороку виділялися певні кошти: у сільських двокласних – від 20 до 70 руб., у сільських однокласних – від 20 до 40 руб. на рік на кожне училище. Динаміку поповнення фондів книгозбірень народних училищ Подільської губернії за 10 років ілюструє наступна таблиця:

Таблиця 3.1.

**Наповнення фондів училищних бібліотек
(1894–1904 рр.) [31, арк. 14].**

По всіх уч-щах губернії	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903
Витрачено коштів руб.	5645	6130	7341	7091	7716	7997	7923	7866	9793	11229
Придбано томів	15995	14683	19334	16312	19521	21596	20734	21251	26752	31226

Дані таблиці засвідчують, що виділення коштів з року в рік зростало, хоча вартість книг у середньому, окрім 1895 та 1897 років, не перевищувала 40 коп. Приростав і фонд книгозбірень: якщо 1894 року було придбано 15995 томів, то 1903-го – вже вдвічі більше – 31226.

Нові надходження в кожному училищі обліковувалися в каталогах у вигляді зошитів, куди під номерами за різними тематичними розділами записувалися всі книги, що надходили до бібліотеки. Упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. у бібліотеках використовувалася найпростіша систематизація фондів – тематична. У всіх каталогах існували відділи богослов'я, історії Росії та загальної історії, відділи математики, природничих наук, географії, періодичних видань тощо.

У містах училищними підручниками користувалися здебільшого найбільш учні, усі інші мали свої особисті. У селах дуже рідко селяни купували підручники для дітей за особисті кошти, зазвичай, учні користувалися підручниками з училищних бібліотек. Більшість коштів витрачалася на придбання підручників і лише незначна сума – на поповнення фонду літератури для учителів. Книги для позакласного читання відбиралися вчителями та завідуючими бібліотеками. Немало зусиль докладали вони для повернення книг читачами, проводили роз'яснюючу роботу, застосовували відмову у видачі книг, що вважалося одним з найважчих покарань.

Подекуди, зокрема у містах, для обслуговування педагогічних працівників створювали центральні бібліотеки.

Так, у м. Кам'янці-Подільському при 1-му фільваровецькому училищі діяла центральна учительська бібліотека, яка 1904 року налічувала 400 книг на суму 295 руб. та 266 посібників на суму 240 руб. Книгозбірню користувалися викладачі парафіяльних училищ міста. На утримання і поповнення названої книгозбірні щорічно виділялося 30 руб. [31, арк. 14].

Крім училищ МНО й православного відомства в губернії працювали і приватні навчальні заклади, підвідомчі дирекції народних училищ губернії. Приватних училищ у Подільській губернії на початок 1904 р. було 5. Вони розміщувалися в найманих приміщеннях і утримувалися за рахунок плати за навчання. У звіті про стан навчальних закладів, підвідомчих дирекції училищ Подільської губернії, зазначалося, що серед цих приватних закладів бібліотека була тільки при жіночому училищі 2 розряду в м. Проскуріві, вона мала 64 назви книг, з них 35 – для дитячого читання [31, арк. 31].

У Подільській губернії діяла система навчальних закладів для дітей інших віросповідань. Зокрема, на 1 січня 1904 р. єврейських училищ налічувалося 482. Бібліотеки були відкриті лише в початкових училищах: у Вінницькому двокласному – 2402 томи книг і брошур, 84 навчальних посібники; у Могилів-Подільському однокласному – 1386 томів та 63 навчальних посібники; Проскурівському – 1233 томи та 205 навчальних посібників; Балтському – 1179 і 277 відповідно. Фонди цих бібліотек склалися з книг педагогічного змісту, підручників, книг для дитячого читання. Приватні єврейські училища бібліотек не мали [31, арк. 32]. У м. Дунаївці Ушицького та Антонівцях Ольгопільського повітів дві школи утримували німці-колоністи і навчалося там 180 хлопчиків та дівчаток. Бібліотека при Дунаєвецькому училищі налічувала 98 томів та 66 навчальних посібників [31, арк. 34].

Отже, на початку XX ст. бібліотеки народних училищ хоча й діяли в більшості закладів, проте конче потребували систематичного поповнення й оновлення фондів, особливо фундаментальні. Усі ці книгозбірні, виконуючи дві основні функції – освітню та ідеологічну, справляли значний вплив на світогляд населення, його моральні цінності. Українських книг у бібліотеках не було.

У системі шкільництва на Поділлі в досліджуваний період чільне місце займали середні і середні професійні навчальні заклади (гімназії, технічні, реальні і комерційні училища, педагогічні та інші середні навчальні заклади). Їх на відміну від початкових шкіл було мало – 40. Це, в основному, елітні навчальні заклади, які мали непогану матеріальну базу, у тому числі й бібліотеки.

Гімназії, як складові державної системи освіти Росії, виникли ще на початку ХІХ ст. А 1914 року в губернії нараховувалося 10 чоловічих і 7 жіночих гімназій (жіноча Маріїнська гімназія в м. Кам'янці-Подільському та 6 приватних жіночих гімназій) [327, с. 20]. Найдавніші на Поділлі дві чоловічі гімназії Кам'янець-Подільська (1833 р.) та Немирівська (1838 р.) підпорядковувались Дирекції народних училищ. Вони мали кращі бібліотеки губернії.

Бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії розпочала діяльність 1834 року. Основу її фонду склала література закритих училищ та дублети Вінницької гімназії. На початку фонд складав 1057 прим. [326, с. 234]. До 1917 р. він збільшився майже у двадцять разів і налічував 20 тис. примірників, що робило бібліотеку однією з найбільших у Подільській губернії. У 30–50-ті рр. ХІХ ст. бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії була єдиною як для вчителів, так і для учнів. Очолював її спочатку вчитель російської мови Ф.С. Марчевський, а з 1852 р. – учитель історії Малиновський. У 60-х роках ХІХ ст. бібліотеку поділили на фундаментальну та учнівську. Обов'язки бібліотекаря виконували викладачі, обрані педагогічною радою. У різні роки фундаментальну бібліотеку гімназії очолювали А. Воробйов, Г. Голубовський, О. Васильєв, І. Міхалевич, П. Любарський, А. Макушин, учнівську – Н. Гріельський, Г. Вергун, С. Ніколаєв [56, арк. 91, 93]. Враховуючи, що книгозбірнями опікувалися бібліотекарі за сумісництвом з викладацькою діяльністю, обов'язкова видача книг проводилася переважно в неділю після обідні, а також в інші дні за зверненням учнів чи викладачів [29, арк. 52-53]. Бібліотеки займали різні приміщення. Книги зберігалися в шафах. 1901 р., крім книг, у бібліотеці були

лексикони (словники), атласи та мапи, посібники для малювання [54, арк. 12].

Діяльність бібліотеки знаходилася під постійним контролем дирекції гімназії. Щороку бібліотекарі здавали звіти про роботу. Так, у звіті за 1913 р. завідувачі фундаментальною та учнівською бібліотеками Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії А. Макушін і С. Ніколаєв зафіксували дані про кількість книг і навчальних посібників, список придбань вартістю понад 5 руб., потребу в поповненні новими виданнями [56, арк. 2].

Найбільше уваги приділялося складу та наповненню фонду, який комплектувався з різних джерел за рекомендованими МНО списками. 1874 року серед рекомендованих міністерством книг були: «Учебник немецкого языка» К. Білецького, «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуки» М. Тулова, «Учебник французского языка сравнительно с русским и латинским» В. Ігнатовича, «Готовое умножение и деление в таблицах (на всякую желаемую величину)» Г. Єзерського та інші [50, арк. 3, 29, 30, 33]. Списки необхідних книг подавали викладачі, їх затверджувала педагогічна рада гімназії. Свого роду цензурний контроль за новонадходженнями до всіх навчальних закладів системи МНО, крім дирекцій, здійснювало й керівництво Київського навчального округу. 1878 року директору гімназії було зауважено, що в поданих списках зафіксовані книги сумнівного змісту [50, арк. 229].

Замовлені книги постачалися через магазини Києва (Літова, Південноросійський, Книготоргівлі), Одеси (Августа Дейбнера, Сміла Берндта), Риги (Н. Кіммеля), Берліна (художній магазин О. Брокмана) та ін. [51, арк. 2, 20, 41; 53, арк. 11, 76, 77, 84; 55, арк. 112].

Поповнювався фонд гімназійних бібліотек і подарованими виданнями. Серед дарувальників було багато товариств, зокрема, Санкт-Петербурзьке Товариство природодослідників при імператорському університеті, від якого в квітні 1875 р. надійшло 2 випуски наукових праць, Товариство надання допомоги при корабельних аваріях, яке 1880 р. подарувало гімназії брошуру Саннікова «Святость подвига

спасения утопающих» та ін. [50, арк. 59, 108]. Дарували книги й окремі особи, як, наприклад, викладач Н. Конопацький, від якого 1882 р. надійшло до фундаментальної бібліотеки 44 назви видань [52, арк. 36]. 1901 року В. Гульдман – член-кореспондент Імператорського Московського товариства археології та член-секретар Подільського губернського статистичного комітету подарував бібліотеці свою книгу «Памятники старины Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии», видану в м. Кам'янці-Подільському того ж року [54, арк. 13]. Купували книги і за рахунок грошових пожертв, з яких на бібліотеку виділявся незначний відсоток. Фонди книгозбірні поповнювалися і новою літературою, придбаною читачами на заміну втрачених книг.

З початку ХХ ст. дані про найбільш цінні книгонадходження стали включати до звітів. Із звіту завідувача фундаментальної бібліотеки А. Макушина про роботу книгозбірні за 1913 р. бачимо, що за рік було придбано 174 прим. видань. З найбільш цінних відмічені «Императорская охота на Руси (конец 18 и 19 вв.)» Н. Кутепова, «Рукописи Пушкина. Автографы Пушкинского музея Императорского Александровского лицея», «Альбом-книжка, содержащий снимки из жизни цесаревича», «Русские пословицы и поговорки в рисунках В. Васнецова», «Подвиг 300-летнего служения России Государей Дома Романовых», «Выставка 1812 года», «Естественная история насекомых» Н. Холодовського, «История гражданской и церковной жизни Подолии» М. Яворовського та ін. [56, арк. 18]. До учнівської бібліотеки, зазвичай, книг надходило менше, іноді окремі видання передавалися з фундаментальної книгозбірні. Керівництво гімназії з метою поповнення фонду учнівської книгозбірні звернулося до опікунів за жертвою на користь учнівської бібліотеки, запросило учнів четвертих вищих класів та їх батьків пожертвувати з тією ж метою по 1 руб. на рік. Поповнилася гімназійна книгозбірня і дарчими виданнями викладачів Троїцького, Куликовського, Кашинського, Стефановича, Полуніна, Шнейдера, Ковальського, Сереброва, Бергха, Гондалевського [26, арк. 5–9].

У січні 1914 р. завідуючий учнівською бібліотекою С. Ніколаєв представив перелік найбільш цінних видань, придбаних за 1913 р. Це були Сервантеса «Дон Кихот Ламанчський» у 2-томах, «Романы, повести и рассказы Кота-Мурлыки» в 7 томах, «Собрание сочинений И. Бунина» в 5 томах та інші. Потребували нових надходжень такі відділи фонду, як історичний, географічний, російської літератури та інші [56, арк. 8].

У комплектуванні обох книгозбірень були злети і падіння. Загалом фонд фундаментальної бібліотеки гімназії був більшим і 1916 р. втричі перевищував фонд учнівської книгозбірні, хоча наповнення останньої відбувалося швидше, адже в порівнянні з 1901 р. у 1916-му її фонд збільшився в 2 рази, а фонд фундаментальної – тільки на 12 відсотків. За складом та змістом фонд бібліотек наприкінці XIX століття був недосконалим. 1882 року в ньому було чимало застарілих книг, більшість – латинською та польською мовами. У філологічному та історичному відділах бракувало наукових видань [52, арк. 29]. Однак вже 1901 р. відбулося суттєве удосконалення бібліотечних фондів. Обидві бібліотеки за кількістю наявних книг та їх змістом цілком забезпечували навчальний процес, хоча потребували поповнення новими виданнями. В учнівській бібліотеці не вистачало книг для середнього віку [54, арк. 33].

Через антиукраїнську політику царського уряду в гімназійних бібліотеках була відсутня україномовна література. 1876 р. на запит директора гімназії, які книги з історії та літератури на «малоросейском языке» знаходяться в бібліотеках, завідувач фундаментальної книгозбірні Г. Васильєв повідомив про наявність «Енеїди» на малоросійській мові І. Котляревського і «Народных южно-русских сказок», виданих Рудченком [50, арк. 94, 115].

Важливе місце у фонді фундаментальної бібліотеки займали періодичні видання. Вишукування коштів на передплату завжди було проблемою для керівництва. 1870 р. збори директорів гімназій вирішили кошти, які щорічно асигнувались на купівлю книг та передплату журналів, розподіляти так: у класичних гімназіях з 400 руб. п'яту

частину – 80 руб. – використовувати на виписку журналів [30, арк. 23]. Цих параметрів дирекція Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії дотримувалася упродовж багатьох років. 1874 р., наприклад, кошторис Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії передбачав на придбання й утримання книгозбірні та кабінетів 400 руб., зокрема, на книги для фундаментальної бібліотеки – 219 руб., і лише 75 руб. – на періодичні видання («Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом», «Московские ведомости», «Русский вестник», «Русская старина») та ін. [30, арк. 30]. А 1901 р. на бібліотеки і фізичний кабінет було витрачено 755 руб. 96 коп., а саме: на придбання книг, навчальних посібників та періодичних видань – 456 руб. 62 коп., на придбання навчальних посібників з малювання – 32 руб. 54 коп., на опрацювання книг – 68 руб. 80 коп., на дві шафи – 70 руб. [54, арк. 53].

З кожним роком ці суми зростали, що сприяло поступовому збільшенню кількості періодики у фундаментальній бібліотеці Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. 1901 р. до фундаментальної книгозбірні вже було передплачено 16 видань: «Русский филологический вестник», «Вера и разум», «Русский архив», «Исторический вестник», «Вопросы философии и психологии», «Русская школа», «Филологические записки», «Этнографическое обозрение», «Вестник воспитания», «Образование», «Вестник всемирной истории», «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом», «Московские ведомости», «Русский вестник», «Русская старина» [54, арк. 13]. До учнівської бібліотеки надходило менше періодичних видань. 1871 р., наприклад, вона отримувала лише одну газету «Семейные вечера», яка коштувала 10 руб. 35 коп. на рік [30, арк. 18].

Придбані книги заносились до каталогів. Абетково-систематичний каталог книг і періодичних видань учнівської бібліотеки гімназії 1913 р. складався з 11-ти розділів: 1. Книги релігійно-морального змісту. 2. Твори філософські та законодавчі. 3. Історія. 4. Географія. 5. Математика

та природознавство. 6. Російська мова, російське мовознавство, класичне та загальне. 7. Книги французькою мовою. 8. Мистецтво. 9. Дитячі книги. 10. Періодичні видання. 11. Різні. Такі розділи, як історія, математика і природознавство, географія і російська мова, ділилися на підрозділи. Найбільшу кількість книг включав 4-й розділ, записи якого займали в каталозі 33 сторінки [95].

Каталоги в той час велися в зошитах, записи робилися ручкою по мірі надходження літератури. Тому важко було передбачити, скільки місця залишити для того чи іншого розділу. І це нерідко призводило до плутанини, у зошитах важко було розібратися. Усі недоліки облікової системи та помилки виявлялися під час перевірок бібліотек гімназії.

Наприклад, комісія за наслідками перевірки гімназійної фундаментальної бібліотеки, проведеної 1864 р., представила список відсутніх книг, список книг, які рахувались за особами, що вже не служили або померли, список 200 зіпсованих видань. Загалом, йшлося про 600 книг та 182 періодичні видання – 13 відсотків фонду фундаментальної книгозбірні. Детально перевірявся фонд на предмет ідеологічної відповідності, комісія представила список книг для вилучення з фонду. У бібліотеці було всього 15 шаф, явно недостатньо для розміщення фонду, не було місця для видань великого формату, чимало книг не мали оправи [27, арк. 14–15].

Каталогізація фонду потребувала постійної уваги. Перевірка 1876–1877 рр. засвідчила, що систематичний каталог знаходився в хаотичному стані, а це ускладнювало пошук книг і користування бібліотекою. Книги вписувались у відділи не за авторами і не в алфавітному порядку, а по мірі надходження, що призвело до того, що твори одного письменника, придбані в різний час, як в каталозі, так і в шафах, знаходились у різних місцях. Це стосувалося й іноземної літератури, яка записувалася в різних відділах [50, арк. 118].

У роботі з каталогами бібліотеці досить часто допомагали викладачі гімназії, бо потребувала вона знання класифікації, системи розстановки книг у бібліотеці, а також

терпіння і вільного часу. У квітні 1878 р., наприклад, учитель російської та латинської мов кандидат богословія Є. Бахайловський за дорученням педагогічної ради здійснив опис книг, які залишилися після колишнього директора гімназії Г. Б'якетера. Допомігав йому на добровільних засадах учитель гімназії Антон Жук. Передані бібліотеці книги були внесені до хронологічного та систематичного каталогів [50, арк. 162]. 1880 р. виникла необхідність переписати каталоги. Цю роботу тривалий час проводила комісія викладачів, створена за дорученням педагогічної ради [51, арк. 12].

Великої уваги надавали збереженню фондів. 1864 р. керівництво гімназії зобов'язало канцелярію не видавати учням свідоцтв і документів без довідки з бібліотеки про здані книги, а також зобов'язало бібліотекаря справно вести як хронологічний, так і систематичний каталоги, щорічно звіряти їх з фондом на наявність книг. Особливо багато книжок залишалося у викладачів, які звільнялися з гімназії. Складність полягала ще й в тому, що для списання втрачених видань завідувач бібліотеки повинен був отримати дозвіл МНО та Київського навчального округу. Саме МНО 24 листопада 1865 р. звільнило вдову старшого вчителя Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії Ю. Маліношевську від сплати за втрачені книги з гімназійної книгозбірні під час завідування нею покійним чоловіком Маліношевським [27, арк. 25]. Траплялися випадки, коли бібліотечні книги знаходили в домівках співробітників. 1866 року, наприклад, у квартирі викладача Каменського було знайдено 55 книг, 8 належали фундаментальній бібліотеці, окремі видання – книжковому магазину гімназії. Книги, що належали гімназії, були вилучені і повернуті до бібліотеки та магазину [27, арк. 47]. У лютому 1881 р. завідувач фундаментальної бібліотеки гімназії І. Міхалевич напередодні перевірки каталогів та майна книгозбірні звернувся до Київського навчального округу з проханням дати дозвіл на списання 8 втрачених книг, яким він не міг зробити заміну через те, що їх не було в книжкових магазинах Києва та Москви. У березні надійшов дозвіл на списання цих видань [51, арк. 5, 10].

1867 року бібліотеки гімназій започаткували краєзнавчу роботу, у першу чергу – формування фонду краєзнавчої літератури. У журналі МНО за листопад 1867 р. було вміщено пропозицію міністра народної освіти про створення при гімназіях «Библиотеки о местном крае». І вже в січні 1868 р. директор училищ Подільської губернії повідомляв керівнику Київського навчального округу, що на базі фундаментальної книгозбірні гімназії планувалося створити відділ, куди мали ввійти твори про Поділля, історичні та статистичні відомості про Подільську губернію та місто Кам'янець-Подільський. Відбір таких видань здійснювали вчителі В. Вернштам і А. Романовський-Романько. У рапорті на ім'я директора гімназії П.Д. Коленка вони повідомили, що список краєзнавчих книг склали, включивши твори польських авторів, «написані зі значною долею фанатизму», що дають значну кількість фактів, які можуть слугувати матеріалом для всебічного вивчення краю. У списку в основному – книги російською мовою: «Поучительные слова и речи к подольской пастве, говоренные Кириллом, Архиепископом Подольским и Брацлавским» (изд. 2, Москва, 1837) в двух томах, «История Малороссии» Николая Маркевича, «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Люблинская уния или последнее соединение мирского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г.» Кояловича, «Естественная история губерний Киевского учебного округа» проф. Кесслера, «О рыбах, водящихся в водах губерний Киевского учебного округа» та журнали «Министерство народного образования», «Киевлянин», всього 58 назв. Крім того, був складений список книг, відсутніх у бібліотеці гімназії, але потрібних для відділу [28, арк. 19].

Частину книг гімназійна бібліотека передавала іншим книгозбірням, зокрема 1869 року до Царства Польського в основному польською та російською мовами близько 300 назв видань з різних галузей знань [27, арк. 26–37].

З початком Першої світової війни Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію було евакуйовано до м. Сибірська, звідки вона повернулася аж 1917 р. [57, арк. 15].

Діяли книгозбірні в інших середніх навчальних закладах губернії.

Бібліотека Кам'янець-Подільської маріїнської жіночої гімназії 1888 року мала лише 381 навчальний посібник, на початку 1906-го – 1600, 1908-го – 1999 назв, у тому числі з педагогіки – 41, іноземних мов – 35, географії – 225, історії – 196, природознавства – 504, фізики – 206, математики – 79, малювання – 507, співів і музики – 183 і рукоділля – 23 [329, с. 65].

Наприкінці 1910 року фундаментальна бібліотека приватної жіночої гімназії С. Славутинської налічувала всього 103 назви в 131 томах, учнівська – 1424 назви книг у 2048 томах. Крім видань релігійно-морального змісту, белетристичних і наукових у ній були видання з літератури, географії, історії, етнографії і природознавства. Діяв також відділ дитячих книг французькою і німецькою мовами [329, с. 69].

Бібліотека Кам'янець-Подільського технічного училища протягом першого року своєї діяльності (1903 р.) поповнилася 60 назвами навчальних посібників з креслення, чиstopисання і малювання і 105 назв з історії та географії. А на початок 1904 р. мала 565 назв книг [329, с. 66].

Мали свої книгозбірні й інші реальні училища краю. Наприклад, наприкінці XIX ст. фундаментальна бібліотека Вінницького реального училища нараховувала 1009 назв книг у 2220 томах, а в учнівській було 1016 назв навчальної літератури у 1440 прим. [349]. Варто зауважити, що кількісний склад фонду фундаментальної бібліотеки цього реального училища більш як у 2 рази поступався середнім показникам фондів інших реальних училищ Київського навчального округу [329, с. 69].

У Вінницькому учительському інституті, відкритому 1912 року, також діяла бібліотека. Однак через мізерність коштів, що виділялися на утримання інституту, наповнюваність кабінетів та бібліотек на початку XX ст. була чи не найслабшою серед середніх навчальних закладів Поділля. Навчальних посібників по Закону Божому, російській історії, математиці, космографії, графічному мистецтву,

співах, музиці і гімнастиці було всього 526 прим. на суму 1248 руб. [329, с. 67].

Отже, середні навчальні заклади Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. мали бібліотеки – фундаментальні та учнівські. Вони діяли за підтримки як держави, так і меценатів – прогресивних діячів того часу. Діяльність книгозбірень, їх вплив на культурно-освітній розвиток населення багато в чому залежали від фінансування та від активності вчителів, які опікувалися книгозбірнями, їх зацікавленості в роботі. З початком Першої світової війни, коли Поділля опинилося близько театру військових дій і навчальні заклади змушені були відбути в евакуацію, бібліотеки практично не поповнювали фонди.

Однією з найпотужніших була бібліотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. Усі книгозбірні виконували традиційні функції – комплектування, наукова і технічна обробка літератури, створення пошукового апарату, обслуговування користувачів, збереження фондів, надання допомоги іншим навчальним закладам та організаціям. У цей період було закладено основи краєзнавчої діяльності бібліотек. Однак, робота книгозбірень мала й недоліки: ведення каталогів у зошитах утруднювало пошук літератури, її облік, у комплектуванні проглядала ідеологічна спрямованість-купувалися виключно російськомовні книги.

Технічний прогрес, зумовлений капіталізмом, технологіями, вимагав освічених працівників у різних галузях господарства, що в свою чергу спонукало до відкриття технічних галузевих книгозбірень як у закладах освіти, так і на підприємствах. Поширеною на Поділлі була мережа бібліотек цукроварень, зокрема в селах Капустяни і Степанівка Брацлавського, Гущиниці і Уладівка Вінницького повітів, Жмеринська бібліотека управління Південно-Західної залізниці. Діяли бібліотеки Балтського, Барського та Хмільницького винних складів. Бібліотекарі призналися губернатором за поданням керуючого акцизними зборами Подільської губернії. Серед них – З. Бабчинський (1911, Хмільник), Т. Гандзієвич (1911, Бар), М. Фастиковський (1912, Хмільник), Л. Слободянюк (1913, Балта),

Г. Брігіда (1915, Хмільник). Римо-католиків і євреїв на такі посади приймали рідко. Зокрема, не були погоджені кандидатури А. Івановського (1911, Бар) та С. Закржевського (1912, Хмільник) [251, с. 11, 12].

Інтенсивний розвиток і поширення селянської кооперації призвів до створення споживчих товариств. Практика кооперативного життя вимагала додаткових виробничих знань, які можна було взяти з книг та журналів. Тому, поряд з іншими формами діяльності споживчі товариства створювали і бібліотеки. 26 січня 1911 р., наприклад, дозвіл на відкриття книгозбірні отримало Кордишівське товариство Брацлавського повіту. Її завідувач Северинчук проводив просвітницьку роботу і попав під нагляд. 13 липня 1911 р. губернатор доручив Брацлавському справнику перевірити фонд, оскільки зі списку книг бібліотеки проглядали «вузьконаціональні тенденції» бібліотекаря. Взявши під контроль діяльність бібліотеки, пристав згодом повідомив губернатору, що завідуючий бібліотекою, приступивши до роботи, одразу ж зв'язався з «Просвітою», редакцією газети «Рада», звідси, мовляв, і вплив. Тому запропонував бібліотеку закрити.

На початку ХХ ст. чимала книгозбірня діяла при Шеїнському споживчому товаристві Летичівського повіту. Завдяки клопотанню голови М. Кривицького під книгозбірню було відведено окрему кімнату. Член Державної думи Г. Андрійчук передав до неї 960 книг. Така ж бібліотека була відкрита і при Тарасівському споживчому товаристві Ямпільського повіту [251, с. 12].

Аналіз фактів дає підстави стверджувати, що вагомий вплив на розвиток бібліотечного обслуговування населення в досліджуваній період справляла діяльність єпархіального відомства, яка активізувалася після поразки польських повстань у 30–60-х роках ХІХ ст. На противагу католицьким духовним і навчальним закладам поступово створювалася мережа православних церков, шкіл, училищ тощо. Активно розвивалися шкільні та церковні бібліотеки при них, особливо за управління єпархією єпископами

Леонтієм, Димитрієм, засновано Давньосховище і бібліотеку при ньому. Розвитку семінарської, Єпархіальної та церковних книгозбірень сприяли М. Яворовський та Ю. Сіцінський.

Бібліотеки православного духовного відомства на теренах Подільської губернії сприяли поширенню православ'я, збільшенню кількості освіченого населення, впливали на суспільну мораль. Водночас, російська адміністрація намагалася нівелювати місцеві звичаї, історію, культуру, мову основного населення Подільської губернії – українців, забороняючи викладання українською мовою в школах та семінарії, друкування і поширення українських книжок. Пропагуючи російські культурні цінності, у т. ч. й через бібліотеки духовного відомства, влада намагалася насадити російську культуру в масах, навіюючи думку, що Україна завжди була, є і буде частиною Російської імперії.

Крім бібліотек єпархіального відомства у вказаний період на теренах Подільської губернії формувалася й мережа світських бібліотечних закладів, підпорядкованих МНО – навчальних, публічних та народних, і нараховувала близько 400 бібліотек, читалень, бібліотек-читалень. За видами найбільшу кількість становили шкільні бібліотеки МНО – 374 з загальним фондом 394 тис. прим. навчальної та наукової літератури. Найбільшими навчальними книгозбірнями були бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії та Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Сприяли популяризації книги на теренах губернії й бібліотеки інших відомств.

Розділ 4

Загальнодоступні бібліотеки і їх місце у формуванні світоглядних орієнтирів населення Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

4.1. Діяльність публічних бібліотек губернії

Важливе місце в мережі книгозбірень на Поділлі займали загальнодоступні бібліотеки (публічні, народні тощо). Вони мали певні відмінності між собою, але в них була спільна мета: і публічні, і народні бібліотеки намагалися наблизити книгу до всієї місцевої громади. Як зазначав російський книгознавець, бібліограф і письменник М. Рубакін (1862–1946), громадські бібліотеки – це бібліотеки, відкриті для всіх бажаючих, і саме в цьому й полягала їх відмінність від бібліотек «закритого типу (бібліотек станових зібрань, учительських, полкових та інших)» [321].

Загальнодоступні бібліотеки (публічні і народні) за формою власності поділялися на такі види: бібліотеки, що існували на державний кошт; приватні (наприклад, «кабінети для читання»); бібліотеки громадських організацій і товариств (народні, безкоштовні); органів місцевого самоврядування (міських дум, земств, сільських громад) [243, с. 10].

У багатьох працях сучасних дослідників історії бібліотечної справи відзначається вагома роль земств у розвитку бібліотечної мережі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Земства на Поділлі мали суттєві відмінності від земств Росії та ряду губерній України, де вони були введені ще в 1864 р. На Поділлі з 1904 до 1911 рр. діяли спрощені або «куці» земства адміністративного типу. Протягом 1904–1910 рр. подільське земство виділило на розвиток народної освіти 2,8 млн. руб., 1912 р. на утримання початкових шкіл – більше 237 тис. руб. Сприяли земства і розвитку позашкільної освіти, у тому числі й бібліотек. Так, 1913 року Кам'янець-Подільське повітове земство

виділило на бібліотеки 1,5 тис. руб., Летичівське – 1,9 тис. руб. на відкриття бібліотек при 38 училищах. На організацію 6 книгозбірень у кожному з повітів Літинське і Проскурівське земства виділили відповідно 600 і 300 руб. [324, с. 53–54; 97; 99; 101; 102; 116].

Важливе значення загальнодоступних бібліотек для просвітництва народу підсилювалося тим, що вони дійсно були нерідко єдиними центрами на місцях, навколо яких гуртувалося все культурне життя містечок та сіл. При бібліотеках з ініціативи місцевих діячів культури та освіти діяли лекторії, різні гуртки, організовувалися вистави, концерти. Оскільки кошти, що виділялися місцевими органами влади на утримання бібліотек, були мізерними, бібліотеки почасти змушені були запроваджувати членські внески.

Відмінності між цими двома видами бібліотек полягали ще й у правовому становищі, рівні фінансування та обсязі фондів. Діяльність публічних бібліотек більше залежала від читачів, які вносили плату за читання, а народних книгозбірень – від засновників. Тому «легкого читання» в публічних бібліотеках було більше, ніж у народних. На думку російського дослідника історії загальнодоступних книгозбірень М. Матвеева, між народними та публічними книгозбірнями було все-таки більше спільного. Вони були схожі між собою складністю відкриття, адже більшість з них відкривалися не з першої спроби. Багато в чому заснування таких бібліотек залежало від активної діяльності місцевих громад, а контроль за ними належав місцевій адміністрації. Більшість коштів витрачалася не на комплектування, а на утримання приміщень, тому якісний склад фонду був незадовільним, що заважало забезпечувати запити населення, особливо на наукову літературу. Відсоток охоплення читанням місцевого населення був невеликим. В усіх бібліотеках велися каталоги [361, с. 39]. І все ж потік різноманітної інформації доходив до найвіддаленіших сіл губернії, знаходив свого читача, а передові верстви населення у такий спосіб намагалися створити в громадах осередки культури, якими й ставали доступні для всіх

публічні (народні, містечкові, міські, земські, сільські, ма-сові) бібліотеки.

Переважна більшість загальнодоступних бібліотек утримувалася на благодійні пожертви або на кошти засновника. Як правило, вони були платними, однак і бюджет бібліотек, які перебували на державному фінансуванні, не перевищував коштів, необхідних на утримання будинку та заробітну платню бібліотечним працівникам. У залежності від платіжної спроможності різних верств населення плата за користування бібліотекою ділилася на декілька категорій. Відсутність єдиних правил давала можливість кожній бібліотеці практично самостійно встановлювати плату на рік, місяць, добу: у різних бібліотеках у залежності від розряду плата коливалася від декількох карбованців до 15 коп. на місяць [243, с. 11].

Основними завданнями публічних бібліотек, поряд з освітніми та інформаційними, були ідеологічні. Це залежало, насамперед, від їх засновників. Оскільки влада в краї належала російській адміністрації, то й більшість бібліотек комплектувалася виключно російськомовною літературою. Усвідомлюючи невідворотність створення публічних бібліотек, царський уряд і під тиском громадськості, і за освітніх потреб та необхідності впливати на світосприйняття населення через книгу і періодичні видання вирішив взяти справу організації публічних бібліотек під свій контроль і вже в 30-х роках XIX ст. здійснив перші спроби створення таких установ, у тому числі й в Україні.

У липні 1830 р. міністр внутрішніх справ генерал-ад'ютант Закревський надіслав київському військово-му губернатору листа про необхідність заснування публічних бібліотек для читання, аргументуючи їх необхідність тим, що народній освіті, як і зростанню народного багатства, «дуже може сприяти надання корисних відомостей про успіхи в науках, мистецтвах, винаходах різного роду». Він пропонував для створення книгозбірень: 1. Знайти гарний будинок для губернської бібліотеки. 2. Видати правила, якими б користувався бібліотекар. 3. Забезпечити збереження фондів та задоволення читацьких запитів. 4. Обрати опікунів публічної бібліотеки та бібліотекаря [7, арк. 1–2].

Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор Ф. Луб'яновський 1832 року звітував про заснування губернської бібліотеки в Кам'янці-Подільському, для чого був створений особливий комітет, обрані опікуни, бібліотекар та помічник останнього, передбачено порядок збереження книг та задоволення потреб читачів, визначено правила, за якими бібліотека мала працювати, передплачено періодичні видання («Коммерческая газета», «Журнал горный», «Журнал мануфактур» и «Журнал внутренней торговли») [7, арк. 6–7; 8, арк. 1–6].

Відомості про «Подільську губернську публічну бібліотеку» – стислі та уривчасті, здобуті з листування між різними установами та особами, від яких генерал-губернатор вимагав відомостей про цю бібліотеку. На жаль, архівні справи про неї були знищені пожежою 1862 р. Відомо, що в ході закриття деяких римо-католицьких монастирів частина книг монастирських бібліотек в середині 40-х років надійшла до губернської публічної бібліотеки. Кошти на оренду приміщення для російської публічної книгозбірні в сумі 300 руб. щорічних протягом 1856–1860 рр. виділялися з міського бюджету. 1860 року бібліотеку з метою її упорядкування та відкриття для «публічного читання, особливо для учнів гімназії» прийняв почесний опікун Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії В. Маньковський. Однак вже в серпні наступного року він заявив, що займатися цією бібліотекою не може, оскільки вона «складається з духовних книг, розрізаних неповних видань, приміщення немає і книгами її ніхто не користується», і просив губернатора бібліотеку закрити, а книги поділити між гімназією та римо-католицькою семінарією. 27 червня 1862 р. Подільська губернська бібліотека була прийнята під опіку губернатора і знаходилася в дворянському домі опечатаною, поки частину книг не було передано новоствореній Кам'янець-Подільській публічній російській бібліотеці ім. О. Пушкіна й частково Подільській духовній семінарії [136, с. 5–7]. Отже, перша міська публічна бібліотека була відкрита, але за браку коштів і бідного фонду (переважала література релігійного змісту) спроба закінчилася невдачею.

У цей період уряд, остерігаючись можливого впливу публічних бібліотек на політичне життя в країні, встановив за ними суворий нагляд і розпорядився щороку з метою контролю за надходженнями, особливо іноземної літератури, передивлятися їх каталоги. Оскільки цензурними комітетами на той час відало МНО, 1834 року функції контролю за публічними бібліотеками були передані йому [7, арк. 25]. Зважаючи на небезпеку пропаганди в бібліотеках антимонархічних та антиросійських ідей, за допомогою цензури і тотального нагляду царизм намагався впливати на зміст книжкового репертуару, а отже – світогляд читачів, у тому числі шляхом відкриття саме російських публічних бібліотек. «Зі всіх заходів влади, спрямованих на ці цілі, організація російських публічних бібліотек заслуговує особливої уваги, оскільки шляхом поступового малопомітного впливу на розум та уявлення людей, які не мають поняття про нашу Вітчизну, літературу, науку, бібліотеки повинні сприяти зміцненню російського духу в краї, допомагати правильному розумінню різних загальнодержавних і місцевих заходів, полегшувати знайомство з російською мовою», – так ще в той час розумів завдання, покладені владою на публічну бібліотеку, один з її організаторів у Кам'янці-Подільському І.К. Міхалевич [136, с. 1]. З цією метою 1866 р. в Подільській губернії було відкрито Кам'янець-Подільську російську публічну бібліотеку ім. О.С. Пушкіна, у 80-х роках ХІХ ст. – міські публічні бібліотеки в Барі, Могилеві-Подільському, Немирові, Гайсинську публічну бібліотеку ім. О.С. Пушкіна, 1901 р. – Проскурівську міську публічну бібліотеку ім. О.С. Пушкіна, 1902 р. – Вінницьку публічну бібліотеку ім. М.В. Гоголя [346, с. 315; 250, с. 7; 245, с. 208–210; 237, с. 15].

Найдавнішою з них є **Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека імені О.С. Пушкіна**. Згідно з указом імператора на її відкриття, як і публічних бібліотек у Києві та Житомирі, було виділено по 9 тис. руб. та асигнування від 1 до 2 тис. руб. протягом перших трьох років. 5 липня 1865 р. міністр внутрішніх справ затвердив статуту згаданих бібліотек і після проведення кампанії збору коштів та літератури 1 січня 1865 р. бібліотека була відкрита [136, с. 8–9].

Бібліотеку розмістили в приватному будинку Павлицького, за аренду якого щорічно сплачували 450 руб. За згодою губернатора бібліотекарем обрали відставного губернського секретаря Шкілева, якого на цій посаді замінив 10 жовтня 1866 р. статський радник Скибицький. Зарплата бібліотекаря складала 360 руб., а помічника – 180 руб. щорічно. Для читачів працювали абонемент з видачею книг додому та читальний зал. Безкоштовно читач мав право взяти тільки одне видання, за додаткове доплачував 5 коп. Згодом, 3 травня 1867 р., видача другої книги стала безкоштовною. Через зростаючий попит на періодичні видання, окремі газети і журнали виписувалися до бібліотеки у двох примірниках [284, с. 174].

Розпорядчий комітет бібліотеки турбувався про її переведення в більш просторе приміщення, поповнення науковими працями, збільшення коштів, оскільки пожертви на бібліотеку були незначними. Число читачів зростало повільно. За перших п'ять років їх було не більше 400 осіб [9, арк. 3].

У 70-х рр. XIX ст. для читачів губернської публічної бібліотеки склалися більш сприятливі умови: розпорядок роботи став зручнішим, термін читання збільшився до двох тижнів, одному абоненту надавалося право отримувати дві книги, вносити річну плату частинами, запроваджувалася добова плата (5 коп). Такі нововведення позитивно вплинули на зростання кількості читачів, що покращило матеріальний стан книгозбірні. Крім того, фінансовий комітет на бібліотеку щорічно отримував 800 руб. державної дотації. Намітилася тенденція до збільшення фонду [136, с. 33].

Із збільшенням фонду і кількості читачів постала невідкладна потреба в новому приміщенні. На початку 80-х р. XIX ст. бібліотека розмістилася на останньому поверсі будинку Гологорського в просторих кімнатах з великим добре освітленим читальним залом [136, с. 34]. На 1 січня 1881 р. її фонд становив 3415 назв – понад 8 тис. примірників. Читальня могла прийняти одночасно 10 осіб, яких найбільше цікавили газети. Для домашнього читання рекомендували художню літературу – твори російських та іноземних авторів, книги з історії. Варто зазначити, що на початку роботи

книгозбірні більшим попитом читачів користувалася іноземна художня література. Однак 1888 р. попит на російську літературу (9392 запити) мало не вдвічі перевищував попит на іноземних авторів (5112), 1889 р. різниця між запитами збільшилася вдвічі: 9680 запитів на російську літературу і 4281 – на іноземних авторів, що спонукало розпорядчий комітет до придбання більшої кількості російських видань. Вимоги по інших відділах були незначними: найбільше користувалися попитом дитячі книги – 1890 р. було видано 1720 прим., фонд наукового відділу використовувався слабо, окрім історії літератури, найменшим попитом користувалися богословські книги (75) [136, с. 48]. Наведена статистика трансформації читацьких запитів свідчить про той вплив, який здійснювали російські бібліотеки на населення губернії, поступово втягуючи його в інформаційний простір Росії. Без дозволу влади бібліотеки не могли придбати місцеві видання, тому у фондах була відсутня україномовна і регіональна література.

Окрім обслуговування читачів, бібліотека виконувала й інші технологічні процеси. Фонд книгозбірні був закаталогізований. Проводилася робота зі збереження фонду, його поповнення та списання, розвивалася бібліографічна діяльність. 1887 р. М.Т. Забелло був виданий бібліографічний покажчик найбільш цікавих статей з періодичних видань до 1887 р.

На початку ХХ ст. відповідно до статуту, затвердженого міністром внутрішніх справ 5 липня 1865 р. і зміненого київським, подільським і волинським генерал-губернатором 11 травня 1908 р., бібліотека знаходилася під безпосередньою опікою місцевого губернатора, розпорядчий комітет складався з 7 чоловік, з яких один висувався подільськими губернськими земськими зборами [100, с. 35].

Кількісні показники книгозбірні збільшувалися поступово. 1911 р. фонд становив 16,5 тис. прим., бібліотеку відвідувало 1237 читачів, їм було видано 44700 документів, у тому числі 37251 книг та 7539 журналів [122, с. 24–25]. 1912 р. фонд збільшився на 300 прим. і нараховував 16888 документів [15, арк. 14].

У наступні роки бібліотека кілька разів змінювала статус, але незважаючи на війни, революції, збереглася й

зайняла провідне місце в системі бібліотек Подільської губернії, як одна з основних книгозбірень. Її діяльність сприяла розвитку бібліотечної справи, підвищенню рівня освіти населення в губернії, і, водночас, була інструментом влади в системі заходів, спрямованих на зміцнення російського впливу в краї. Функціонує вона й сьогодні як міська центральна бібліотека м. Кам'янця-Подільського, носить ім'я організатора і першого голови подільської «Просвіти» Кості Солухи.

7 квітня 1899 р. у місті **Барі** Могилівського повіту з дозволу Міністерства внутрішніх справ було також відкрито публічну бібліотеку. Вона утримувалася за рахунок місцевої думи, на засіданнях якої заслуховувались звіти про роботу, доходи та витрати, затверджувався кошторис, обирались члени розпорядчого комітету книгозбірні.

1901 року, згідно зі звітом голови розпорядчого комітету бібліотеки о. Афанасія Дворницького, доходи бібліотеки склали 518 руб. 57 коп.: міська влада асигнувала 300 руб., річні членські внески склали 40 руб., пожертви – 40 руб., плата за користування книгами – 42 руб. 94 коп., інші надходження – 5 руб. і залишок з минулого року – 87 руб. 63 коп. [33, арк. 69]. Витрати на бібліотеку не перевищували доходів на її утримання. На 1900 р. якраз і було виділено 518 руб. 18 коп., у т. ч. на поповнення новими книгами – 100 руб., на поштові витрати – 7 руб., на утримання бібліотекаря – 15 руб., непередбачувані витрати – 57 руб. [33, арк. 59].

На 1 січня 1902 р. у фонді бібліотеки було 356 назв – 923 прим. книг. Склад фонду та його поповнення по відділах відзначалися позитивною динамікою. Найбільшу частину фонду Барської публічної бібліотеки становила художня література (словесність) та періодичні видання, серед новонаходжень 1902 року – дитяча література, видання з природничих наук та історії [33, арк. 63].

Бібліотека отримувала 18 назв періодичних видань: «Киевлянин», «Одесский листок», «Россия», «Стрекоза», «Нива», «Сквер», «Русский паломник», «Деревня», «Северный курьер», «Русское богатство», «Мир Божий», «Русская мысль», «Исторический вестник», «Восход»,

«Научное обозрение», «Детское чтение», «Естествознание и география», «Читальня народной школы» [33, арк. 66].

Найбільшим попитом користувались «Нива» та «Стрекоза» (1071 запит за рік), «Мир Божий» (58 запитів). Серед російських письменників найпопулярнішими були А.П. Чехов (130 запитів), Л.М. Толстой (88) та О.Ф. Писемський (57). Серед іноземних авторів першу трійку популярності склали Г. Сенкевич (32 запити), Е. Золя (25) і Гі де Мопассан (17) [33, арк. 65].

Весь фонд бібліотеки розміщувався в двох соснових книжкових шафах, для потреб читачів був ясеневий круглий стіл, дюжина віденських стільців, дві вішалки. Освітлювалося приміщення двома лампами «блискавка» з абажурами. Стіни прикрашали портрет імператора, ікона Спасителя та годинник з боєм. Бібліотека мала дві вивіски – внутрішню в рамці під склом та зовнішню [33, арк. 64].

У таких умовах Барська публічна бібліотека, створена наприкінці XIX ст., своєю діяльністю сприяла розповсюдженню знань про російську історію, культуру, літературу, але в той же час здійснювала освітньо-пізнавальну функцію, надаючи доступ читачам до книг різноманітної тематики.

Гайсинська міська публічна бібліотека ім. О.С. Пушкіна була відкрита 1 квітня 1902 р., через 2 роки після постанови Гайсинської міської думи за № 50 від 22 квітня 1899 р. про відкриття книгозбірні на честь століття від дня народження О.С. Пушкіна. Спочатку бібліотека розташовувалася в найменшій будівлі, а 1 квітня 1906 року була перенесена в будівлю казначейства, де знаходився і Гайсинський повітовий комітет піклування про народну тверезість [93, арк. 83]. Відповідальним за книгозбірню губернатор затвердив учителя Гайсинського міського училища Г. Соколовського. Міська влада, згідно зі статутом, зобов'язувалася відпускати щорічно на утримання бібліотеки не менше 150 руб. [251, с. 8].

Важливі питання розвитку книгозбірні розглядалися на загальних зборах членів бібліотеки, рішення яких передавалися в міську думу для затвердження. 27 січня 1902 р. збори прийняли правила та інструкцію, визначили

асигнування на рік – 700 руб. на виписку книг, 140 руб. – на придбання інвентаря, канцелярські витрати, бланки і 100 руб. на інші витрати, були дообрані члени розпорядчого комітету, розглянуто питання розміру внесків для почесних, дійсних членів і для передплатників на книги та журнали [32, арк. 1]. На засіданні Гайсинської міської думи 20 лютого 1902 р. були розглянуті та затверджені представлені розпорядчим комітетом бібліотеки і ухвалені загальними зборами членів бібліотеки регламентуючі документи «Правила внутрішнього розпорядку бібліотеки», «Правила користування книгами та періодичними виданнями», «Інструкція для бібліотекаря» та членський внесок для дійсних членів бібліотеки в розмірі 3 руб. замість пропонованих 4 руб. на рік.

Згідно з правилами внутрішнього розпорядку Гайсинської міської публічної бібліотеки ім. О. Пушкіна, загальне керівництво бібліотекою належало розпорядчому комітету, а безпосереднє – бібліотекарю та його помічнику. Коштами та господарськими питаннями завідував обраний неодмінний член розпорядчого комітету. Крім того, на розпорядчий комітет покладалися обов'язки контролю (щомісячні ревізії сум в дохідно-витратній книзі та ін.), вишукування коштів на розвиток бібліотеки, поповнення бібліотеки книгами та періодичними виданнями згідно з запитам читачів, складання річних звітів та пропозицій щодо подальшого розвитку книгозбірні.

Основним напрямом роботи було комплектування фонду за відділами: I. Богослов'я. II. Філософія, психологія, логіка. III. Педагогіка, дидактика, методика. IV. Науки юридичні й соціальні. V. Політична економіка, статистика, фінанси. VI. Природознавство. VII. Медицина і гігієна. VIII. Географія, космографія, етнографія та картографія. IX. Історія загальна і окрема. X. Історія російська. XI. Теорія та історія словесності, мовознавства. XII. Словесність російська. XIII. Словесність іноземна. XIV. Книги дитячі [32, арк. 7].

Зібрана в основному з російських книг, журналів та газет бібліотека була доступною для всіх верств населення, крім дітей. Працювала щоденно за виключенням святкових та недільних днів з 10 до 13 і від 17 до 19 години.

За читання книг і газет у самій бібліотеці вносилися плата 1 руб. 80 коп. на рік, 90 коп. – за півроку, 15 коп. – на місяць та 3 коп. в день для осіб, які не були дійсними членами бібліотеки. Для бажаючих отримати книги додому також встановлювалася плата: 2 руб. 40 коп. на рік, або 1 руб. 20 коп. – на півроку, 20 коп. – на місяць. За право отримувати по 2 книги (або журнали) відповідно – 4 руб. 80 коп. на рік. Газети додому не видавалися.

1910 року до складу розпорядчого комітету Гайсинської міської публічної бібліотеки ім. О. Пушкіна входили: гайсинський міський голова М. Попов, він же голова комітету, штатний наглядач міського двокласного училища, наглядач церковно-парафіяльних шкіл Гайсинського повіту І. Дубчинський, голова Комітету опіки про народну тверезість А. Севастьянов та голова ради старійшин Гайсинських народних зборів Л. Ланскорунський. Бібліотеку очолювала М. Волкова. Цього ж року дійсних членів бібліотеки було 72 особи, річних передплатників, які сплатили по 20 коп. за місяць, – 70 осіб, тих, що читали в бібліотеці щоденно і сплачували по 2 коп., – 79 осіб.

Фонд книгозбірні на цей час становив 7728 прим., найбільшу його частину складала російська та іноземна художня література – 5218 прим. та дитяча література – 934 прим., надійшло 111 нових книг, списання не проводилося. Періодичних видань нараховувалося 1188 прим. 1910 р. бібліотека отримувала 18 назв періодичних видань, серед яких: «Киевлянин», «Киевская мысль», «Киевские вести», «Одесские новости», «Русское слово», «Речь», «Вестник Европы», «Вестник знания», «Русская мысль», «Русское богатство», «Современный мир», «Журнал для всех» та ін. [93, арк. 83].

Основні напрями роботи книгозбірні не відрізнялися від інших бібліотек – комплектування фонду, обслуговування користувачів. Варто відзначити й просвітницьку діяльність Гайсинської публічної бібліотеки ім. О. Пушкіна – організацію вечорів та спектаклів, які за малої кількості інших розважальних заходів, користувалися популярністю в населення і впливали на його світосприйняття. Дохідна частина Гайсинської публічної бібліотеки за різні роки представлена в таблиці.

Таблиця 4.1

**Доходи Гайсинської публічної бібліотеки
ім. О.С. Пушкіна за 1907–1917 рр. [88, 89, 90]**

№	Статті доходів	1907	1910	1917
1	Допомога міста	150	150	600
2	Членські внески	120	174	120
3	За читання книг та періодичних видань	70	130–58	400
4	Організація вечорів та спектаклів	65	119	–
5	Асигновано на виписку книг: Гайсинською думою Гайсинськими громадськими зборами	150 100	–	–
6	Штраф за прострочений термін повернення книг		5–33	
7	Продаж абонементних книг і старих газет		11–98	
8	Відсоток по ощадній книжці		6–60	
9	Залишок з минулого року	–	37–75	34–89
	Разом	655	935–24	1164

Дані таблиці розкривають основні джерела фінансування та напрями діяльності книгозбірні. Значну частину доходів складали допомога міста як на утримання книгозбірні, так і виписку книг, у середньому – 45-52 відсотки на рік, та платні послуги (членські внески, продаж бланкової продукції, штрафи тощо). Витратна частина не перевищувала дохідну, а зростання цін приводило до збільшення обох частин. Основними витратними статтями 1907, 1910 та 1917 років були утримання бібліотекаря, придбання книг і газет, комунальні послуги (опалення, освітлення та ін.), на які йшло понад 90 відсотків коштів.

Недотримання правил бібліотеки щодо збереження фондів, термінів повернення книг та ін. могло призвести до припинення користування бібліотекою за постановою розпорядчого комітету назавжди або на певний час, у кращому випадку – до накладання штрафу [32, арк. 5–6]. Згідно з інструкцією, бібліотекар повинен був слідкувати за порядком та благоустроєм книгозбірні, комплектуванням та своєчасною видачею книг і періодики. Він відповідав за збереження фонду, ведення каталогів та зошитів видачі книг, дохідно-витратної книги, мав щоденно повідомляти члену розпорядчого комітету, що видав коштами, про дохід та витрати коштів, здавати йому залишок [32, арк. 2].

1918 року було поставлено питання збільшення коштів на утримання бібліотекаря на місяць з 25 руб. до 50 руб. і розпорядчий комітет книгозбірні подав клопотання до міської думи про збільшення видатків на бібліотеку. Дума, у свою чергу, просила розпорядчий комітет проводити більше лекцій і спектаклів. Гайсинська бібліотека продовжила своє існування і в радянські часи.

Важливу роль у культурно-освітньому житті краю відігравала **Проскурівська міська бібліотека**. Ще на початку 90-х років XIX ст. представники громадськості міста зверталися до губернатора з проханням відкрити в Проскурові читальню російських і польських книг. 1893 року в місті відкрили бібліотеку, яка своїм фондом все ж не задовольняла потреби масового читача. 5 липня 1899 р. був отриманий дозвіл на відкриття міської публічної бібліотеки, 6 лютого 1901 р. затверджений її статут. У травні того року почала функціонувати «Проскурівська міська бібліотека імені О.С. Пушкіна».

Кошторис на утримання книгозбірні складався із сум, які щороку виділяла міська дума, щорічних членських внесків, пожертв грошима і книгами, плати за користування бібліотечними документами, зі зборів від концертів, спектаклів та інших заходів. Документи свідчать, що видатки з міського бюджету на утримання бібліотеки щороку збільшувалися. Якщо 1904 р. було виділено 396 руб., то 1905-го – 404, 1906 – 500, 1907 – 530, 1908 – 640 руб. [19, арк. 73, 183, 209, 231, 253, 275, 297, 384].

Керівництво бібліотекою здійснював розпорядчий комітет з семи осіб. Обов'язковими членами комітету були штатний наглядач міських двокласних училищ та представник духовного відомства, інші чотири члени та голова спочатку обиралися міською думою, у подальшому – загальними зборами членів бібліотеки. У своїй діяльності бібліотека була підзвітною міській управі. Дума на своїх засіданнях затверджувала протоколи зборів розпорядчого комітету та членів бібліотеки. 22 березня 1909 р., наприклад, розглянула протокол загальних зборів членів бібліотеки, на яких був заслуханий звіт розпорядчого комітету за 1908 р. Головою комітету затвердила обраного зборами П. Донського, що замінив на цій посаді О. Петрова, новими членами ревізійної комісії – С. Деревода і К. Зрене.

Бібліотека знаходилася в одній з кімнат в будинку офіцерського зібрання 46-го Дніпровського полку по вул. Олександрівській (тепер – Проскурівська). Основу фонду при відкритті книгозбірні складала 1 тис. прим. російських книг, журналів та газет. Через через 10 років фонд вже налічував близько 9 тис. примірників [3, арк. 5-12]. Бібліотека працювала щоденно, у тому числі і в святкові та недільні дні. Читання книг та періодичних видань у приміщенні бібліотеки було безкоштовним. Додому книги та журнали видавалися під заставу, розмір якої визначався загальними зборами. В окремих випадках бібліотекар мав право вимагати більшу заставу згідно з виробленими загальними зборами правил. Читачами бібліотеки в основному була місцева інтелігенція, а також єврейська молодь, яка часто відвідувала книгозбірню й іноді проводила на користь бібліотеки танцювальні вечори.

Першим бібліотекарем Проскурівської міської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна була дочка місцевого купця сімнадцятирічна М. Наумова з окладом 25 руб., який не змінювався впродовж 9-ти років, незважаючи на щоденну працю і в святкові та недільні дні до обіду та після обіду до 8 год. вечора. Розпорядчий комітет бібліотеки, зважаючи на збільшення навантаження на бібліотекаря та залишок коштів за підсумками 1908 р., вирішив просити думу про

видачу їй одноразової грошової допомоги в розмірі 60 руб. та збільшення окладу на 5 руб. Допомога була виплачена одразу, а питання підвищення окладу було розглянуте на користь Марії Іванівни аж 21 грудня 1909 р. [19, арк. 57].

Діяльність Проскурівської публічної бібліотеки, склад фонду, тематика масових заходів, а також особа бібліотекаря завжди знаходились під наглядом жандармського управління. Особливо активізувалося листування Подільського губернського жандармського управління з департаментом поліції міністерства внутрішніх справ з питань діяльності Проскурівської міської бібліотеки ім. О. Пушкіна 1912 року. Постійний контроль і тиск спонукав членів опікунської ради та завідувачку бібліотеки М. Наумову просити департамент поліції надіслати список заборонених авторів, оскільки у великій масі книг (9 тис. прим.) могли бути заборонені видання, особливо останніх 1907–1911 рр. Під неусипним контролем була й діяльність бібліотекарки, запідозреної у неблагонадійності, оскільки, на думку поліції, починаючи з 1907 р. вона дотримувалася лівих поглядів, вела активне спілкування з єврейською молоддю та місцевою інтелігенцією [3, арк. 5-12]. Така пильна увага поліції до діяльності книгозбірні свідчить, що Проскурівська, як і інші бібліотеки, у зазначений період мали вагомий вплив на освітній, культурний та ідейний рівень населення, його світогляд шляхом рекомендації читачам відповідної літератури, проведення народних читань та інших масових заходів. І все ж, незважаючи на тотальний нагляд і цензуру, до бібліотек таки надходила й потрапляла до рук читачів заборонена політична інформація.

1915 року Проскурівська земська управа ухвалила реорганізувати бібліотеку в повітову земську, що призвело до її розширення – відкрився читальний зал. При бібліотеці було організовано показову виставку та пересувний музей навчальних посібників, який призначався для нижчих навчальних закладів міста та повіту. Доступ до виставки – музею був безкоштовним. Безкоштовно земською бібліотекою користувалися гласні, земські службовці та народні вчителі. Інші читачі мали змогу користуватися книгозбірнею за

мінімальну плату в приміщенні, брати книги додому під заставу [194, с. 45]. У роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. бібліотеку було пограбовано, більшість книг втрачена. Книгозбірня відновила роботу аж 1921 р. [254, с. 30].

Зробила внесок у розбудову бібліотечної справи регіону і **Вінницька публічна книгозбірня ім. М. Гоголя**. 1889 р. громадськість Вінниці за ініціативою місцевого вчителя І. Рубінштейна запропонувала міській думі відкрити загальнодоступну читальню, але дума відхилила її «як передчасну» [86, арк. 1–4]. Через 13 років міська дума вирішила відкрити в місті публічну бібліотеку й назвати її іменем М.В. Гоголя [90, арк. 45]. Рішення міської думи від 9 березня 1902 р. затвердив подільський губернатор, надіславши до МВС клопотання щодо відкриття бібліотеки, а до Вінниці – щойно затверджений статут Проскурівської міської бібліотеки ім. О. Пушкіна, який слугував гласним І. Шиповичу, Є. Молдавському та В. Гаврилову основою для розробки статуту Вінницької міської бібліотеки [87, арк. 432]. 1903 р. міська дума затвердила статут [91, арк. 98–101].

У вересні того ж року дума розглянула кошторис на будівництво бібліотеки за проектом вінницького архітектора Г. Артинова. Водночас у різні видавництва і бібліотеки Петербурга, Москви, Києва, Одеси було розіслано замовлення на літературу для майбутньої книгозбірні. Зверталася дума і до власників великих приватних бібліотек.

5 лютого 1906 р. будівництво було завершено. Упродовж року здійснювалося облаштування книгозбірні. Наприкінці 1906 р. подільський губернатор затвердив «Правила користування книгами і періодичними виданнями у Вінницькій міській публічній бібліотеці імені М.В. Гоголя». Міська дума замовила для бібліотеки спиртові лампи з Москви, годинник з Петербурга, у Києві – ікони просвітителів Кирила і Мефодія та гіпсове погруддя М. Гоголя. Палітурник П. Завельбанд поновив обгортки бібліотечних книг зі спеціальним тисненням «ВГГБ» (Винницкая городская гоголевская библиотека), а живописець Б. Буріхсон виготовив вивіску. 2 лютого 1907 р. нова бібліотека розпочала роботу.

Першим бібліотекарем новоствореної бібліотеки аж до 1919 року була Є. Вознесенська. Бібліотека мала великий читальний зал, книгосховище, кабінет старовини (у ньому розмістилися речі, знайдені у Вінниці під час земляних робіт). На придбання книг та передплату періодичних видань міська дума постановила відпускати по 1 тис. руб. щорічно протягом 12 років. Проте статус «публічна» не означав, що література бібліотеки стала доступною широким верствам населення. За вступ до Товариства бібліотеки і одержання літератури потрібно було платити значну суму і це обмежувало доступ до книг бідним людям [237, с. 22].

Гоголівська бібліотека обслуговувала дорослих читачів усіх станів і звань щодня з 10 до 14 і з 16 до 19 години, у вихідні і святкові дні – з 12 до 16. Літературу на будь-якій мові, крім державної російської, можна було видавати тільки після отримання офіційного дозволу. Користування читальним залом коштувало 2 коп. у день незалежно від кількості переглянутих видань. Додому літературу видавали під заставу або письмове поручительство керівника установи чи закладу, де працював читач. Платня за видачу документів додому нараховувалася окремо на книгу і періодику і залежала від терміну видачі, а для періодики – і від терміну надходження в бібліотеку (за 2 книги потрібно було платити 25 коп. у місяць, за 3 книги і новий журнал – 60 коп. в місяць, стільки ж за журнал або газету окремо). За несвоєчасне повернення чи пошкодження видань стягувався штраф. Читачі, які платили 5 крб. річного внеску, користувалися читальним залом безкоштовно, брали літературу додому на пільгових умовах. Кожному видавалася абонентська книжка, яка була одночасно читацьким квитком і формуляром для обліку отриманих книг. До 1910 р. фонди Гоголівської бібліотеки зросли до 8,4 тис. прим. книг та 45 назв періодичних видань. Бібліотеку відвідувало понад 1,8 тис. читачів. Доходи бібліотеки в порівнянні з попереднім роком збільшилися на 500 руб. [237, с. 25].

Окрім накопичення фонду та обслуговування читачів проводилася значна робота з популяризації літератури. Зокрема 1909 року було видано «Каталог книг Винницькой городской библиотеки в память Н.В. Гоголя», в якому зафіксовано

біля 6 тис. назв книг, наявних на той час у бібліотеці. 1917 року фонд книгозбірні досяг 14,6 тис. прим., зростає кількість читачів та різноманітних заходів [238, с. 32]. Діяльність книгозбірні з популяризації видань, проведення культурно-просвітницьких заходів сприяли підвищенню культурно-освітнього рівня населення, спонукали до подальшої освіти. У пореволюційний період Гоголівська бібліотека стала центральною міською (пізніше – центральною окружною книгозбірнею), сьогодні функціонує як Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва.

У вказаний час діяли публічні бібліотеки в Літині, Ольгополі (відкрита 26 липня 1905 р.), Летичеві (1 січня 1904 р.). 1910 року намагалися відкрити публічну бібліотеку в Могилеві-Подільському, але губернатор відмовив, як у випадку з відкриттям бібліотек у Новій Ушиці та Брацлаві [251, с. 9].

На основі здійсненого аналізу можна стверджувати, що друга половина XIX ст. на Поділлі та в Україні це – час становлення і розвитку нового типу книгозбірень – «Російських публічних бібліотек», яких на теренах губернії було 8. Така кількість публічних бібліотек не задовольняла читацькі потреби населення. Уряд не виділяв коштів на організацію бібліотек, тому вони відкривалися й існували завдяки добровільним пожертвам, невеликим відрахуванням земських та міських органів влади, плати, яку брали за читання книг та газет, членським внескам. Однак бібліотеки знаходилися під постійним наглядом адміністрації. Незважаючи на цензурні обмеження та постійний нагляд, бібліотеки зберігали громадський характер діяльності.

Кожна бібліотека встановлювала свої правила роботи. Основне місце в роботі займало формування фондів. Публічні бібліотеки здійснювали значну просвітницьку діяльність серед населення шляхом проведення масових заходів – народних читань, вистав, іноді й спектаклів. Однак усі ці заходи були ідейно спрямованими – популяризували російську історію і культуру. І все ж з відкриттям публічних бібліотек збільшувалась кількість читачів, а отже відсоток освіченого населення губернії.

4.2. Народні та інші книгозбірні в освітньо-культурному просторі Поділля

Після реформи 1861 р. зусилля держави, церкви та громадських організацій почали спрямовуватись на поширення грамотності, а отже-відкриття шкіл і бібліотек, метою яких було поширення знань, залучення школярів до читання, моральне виховання населення. Безкоштовні бібліотеки-читальні перетворювались у просвітницькі осередки на селі [233, с. 108]. Підпорядкування публічних бібліотек МНО сприяло появі на базі шкільних та училищних книгозбірень доступних для всіх верств населення так званих «народних бібліотек».

Народні бібліотеки – збірна назва (міські безкоштовні, народні читальні, громадські бібліотеки, громадські бібліотеки-читальні, народні сільські бібліотеки) загальнодоступних безплатних та почасти з незначною платою бібліотек для широких верств трудового населення [375, с. 194]. До революції на території Російської імперії існувало багато видів народних бібліотек. На території Подільської губернії більшість становили бібліотеки, засновані Комітетом піклування про народну тверезість, місцевими громадами (згодом – земствами) та бібліотеки товариств. Їх облаштування було нагальним завданням для суспільства, оскільки бібліотеки наближали книгу до народу, сприяли його освіті і вихованню.

Уряд намагався тримати їх під контролем, регламентувати діяльність. 1865 року було прийнято Статут про цензуру та друк, згідно з яким відкривати бібліотеки в різних регіонах країни можна було з дозволу губернатора, що дещо полегшувало процедуру відкриття бібліотек, оскільки не потрібне було погодження міністерства. Але в багатьох випадках клопотання відхилялися. Навіть у 1890-х роках були губернії, де зі 100 клопотань про відкриття бібліотек задовольнялися тільки два чи три [285, с. 9]. 14 грудня 1910 р., наприклад, дворянин М. Вільчевський просив дозволу губернатора на відкриття публічної бібліотеки «на всіх мовах, з читанням на місці і надому» в Новій Ушиці, але йому було відмовлено у зв'язку з тим, що там

вже працювала міська народна читальня. Така ж доля спіткала жителя Брацлава Б. Галицького, де на той час проживало 8 тис. осіб і не було жодної бібліотеки. Він отримав відмову, оскільки був запідозрений у спілкуванні з «особами політично неблагонадійними» [251, с. 9]. Діючі книгозбірні знаходились під пильним контролем поліцейського департаменту [1, арк. 18-19].

Нагляд за діяльністю народних бібліотек та бібліотек-читалень здійснювали три відомства: міністерство внутрішніх справ, міністерство народної освіти та духовне відомство. Останнє опікувалося народними книгозбірнями, що формувалися на базі церков та церковних шкіл. Поділ між іншими двома міністерствами був доволі умовним. Ті книгозбірні, які розташовувались в окремому приміщенні, знаходились у відомстві МВС і могли мати в структурі і абонемент, і читальний зал, так звані бібліотеки-читальні. Народні бібліотеки при школах знаходились у відомстві МНО і мали тільки бібліотеки без читалень.

Перші народні книгозбірні Подільської губернії почали утворюватись при навчальних закладах у повітових центрах. Це мало як позитивні, так і негативні сторони. Насамперед, відкрився доступ до книг всім верствам населення, громади отримали можливість економити на придбанні книг, утриманні приміщень та бібліотекаря. Владі важче було контролювати такі книгозбірні, адже підпорядковувалися вони МНО, а безпосередній нагляд за ними залишався за губернатором. Разом з тим книги, що знаходилися в училищних бібліотеках, мало цікавили більшість публіки, а керівництво навчальних закладів, бібліотеки яких були об'єднані з публічними, не зобов'язані були дбати про придбання книг для «легкого» читання. Приміщення навчальних закладів не мали зайвих площ, облаштування в них публічних бібліотек було не вигідним для дирекції, особливо при постійному зростанні кількості учнів. Тому бібліотеки для народу тулилися в тісних кімнатах. Відбір книг для таких книгозбірень мав проводитися тільки з дозволу директорів гімназій і училищ через те, що книги та журнали, придбані для таких бібліотек, складали власність навчального

закладу і своїм змістом мали відповідати, насамперед, потребам цих закладів. Правилами заборонялося допускати публіку до читання в приміщенні книгозбірень, але їй надавалася можливість користуватися книгами вдома, для чого встановлювалися дні видачі книг, але в позанавчальний час. На відкриття публічної бібліотеки в приміщенні училища необхідно було брати дозвіл міністра народної освіти [30, арк. 12–15].

Мала чисельність народних книгозбірень у період з 1865 до 1890 рр. пояснювалася двома обставинами: малою кількістю освіченого населення та жорсткими правилами 1867 р. За даними перепису населення 1897 р., у губерніях України на кожних 100 чоловік припадало від 72 до 85 неписьменних [322, с. 230].

Комплектувалися народні бібліотеки лише дозволеною літературою – белетристичною, релігійною, історичною та природознавчою, обслуговували в основному дітей та підлітків.

Одним із засновників народних книгозбірень, у тому числі при навчальних закладах, був **Комітет піклування про народну тверезість**, який розпочав свою діяльність наприкінці XIX ст. Поява в Росії Комітетів піклування про народну тверезість пов'язана із запровадженням 1895 року державної винної монополії. За допомогою лекцій, бібліотек та чайних уряд прагнув створити умови для відтягування простого люду від питних закладів. Комітетські бібліотеки фінансувалися державою, безкоштовно обслуговували читачів, застосовуючи видачу книг додому під заставу. Їх фонд складався з літератури, дозволеної «Каталогом книг і періодичних видань для безкоштовних народних читалень», який затверджувався МНО. А це, як правило, були книги російською мовою. Діяли бібліотеки згідно з «Правилами про безкоштовні народні бібліотеки-читальні» (1890), затвердженими міністерством внутрішніх справ [336, с. 183].

На Поділлі Комітети піклування про народну тверезість почали створюватися 1896 р., коли Подільська губернія згідно зі статутом 1894 р. отримала кошти на здійснення різних заходів Комітету в розмірі 11950 руб. [35, арк. 122].

Впродовж 1896–1899 рр. на території Подільської губернії було відкрито 34 чайних-читалень. Переважна більшість відвідувачів чайних не могли використовувати читальні через неграмотність, брак вільного часу і тільки окремі особи переглядали книги та періодичні видання.

Децю кращою була справа з бібліотеками Комітету, заснованими при церковно-парафіяльних школах. 1899 року їх в губернії було відкрито до 80-ти [10, арк. 21]. Питання відкриття бібліотек товариства на базі книгозбірень інших відомств Подільської губернії погоджувалося з духовним керівництвом і волосними правліннями. І якщо в духовній консисторії воно не отримувало заперечень, а тільки зауваги щодо переліку книг і особи бібліотекаря [36, арк. 89], то від мирового посередника Кам'янецького повіту Комітет отримував відмову через малі приміщення й пораду звернутися за дозволом до міністра народної освіти, від якого і залежало вирішення цього питання [36, арк. 19]. У подальшому більшість бібліотек Комітету піклування про народну тверезість розташовувалася при школах.

1898 року було розроблено інструкцію завідуючого бібліотекою-читальнею Комітету, згідно з якою на бібліотекаря покладалися такі обов'язки: видача, приймання та рекомендація книг, їх запис в особливій книзі, комплектування, облік та збереження фондів, нагляд за тишею та порядком в читальні, складання звітів, а також підготовка списку зіпсованих та зношених книг, які підлягали списанню та вилученню з каталогу [36, арк. 2–3].

На відкриття нових бібліотек витрачалися суми від 50 до 300 руб. у залежності від кількості населення. Наприклад, 1899 року на відкриття бібліотек у Купині та Савинцях Кам'янецького повіту було виділено по 300 руб., а на відкриття ще 4-х бібліотек того ж повіту – 480 грн. – по 120 руб. на кожен [38, арк. 3]. Основними статтями витрат було придбання книг та періодичних видань, заробітна плата бібліотекаря. На перших порах фінансування комітетських книгозбірень збільшувалося з року в рік. Якщо 1899 року на утримання та розвиток книгозбірень Комітету Кам'янецького повіту було витрачено 855 руб.,

то 1904 – вже 1190 руб. [39, арк. 64–82; 42, арк. 9]. Але з початком російсько-японської війни фінансування почало зменшуватись, а з початком Першої світової практично припинилося, що призвело до занепаду бібліотек Комітету піклування про народну тверезість.

Комплектуванням таких бібліотек опікувався Подільський губернський комітет піклування про народну тверезість, який розсилав по губернії нові видання, а також листи з рекомендаціями щодо придбання літератури, поповнення їх подарованими різними організаціями та особами книгами, як, наприклад, Санкт-Петербурзьким товариством грамотності, редакторами газет та журналів, видавцями та ін. Серед рекомендованих були виключно російськомовні видання різної тематики: «Великий страдалець за Родину – патриарх Гермоген» П. Росиева, «Година бед – година славы» К. Военского, брошури Твердохлебова «Бросай пить, дорогой русский народ», низка листівок про боротьбу з алкоголізмом та ін. Серед рекомендованих періодичних видань – «Сельский вестник», «Русская старина», «Голос истины» та ін. Всього за період з лютого до серпня 1912 р. рекомендаційні листи зафіксували понад 150 подібних видань [44, арк. 5–7, 9, 12, 20, 23, 45, 92, 93].

Основні періодичні видання повітові Комітети боротьби за народну тверезість передплачували централізовано. Так, 1900 року для бібліотек волосних комітетів на весь 1901 р. було передплачено «Вестник трезвости», «Деревня», «Крестьянское хозяйство», «Свет», «Сельский вестник», «Беседа» [37, арк. 30].

Питання отримання бібліотеками Комітету місцевих періодичних видань спричинило активне листування між трьома міністерствами. МНО на запит міністерства фінансів, у веденні якого знаходились Комітети піклування про народну тверезість, повідомило, що після консультацій з міністерством внутрішніх справ та обер-прокурором Св. Синоду визнано можливим допустити до використання в народних читальнях і бібліотеках Комітету ті місцеві періодичні видання, які визнає придатними попечитель навчального округу разом з місцевим губернатором та єпархіальним керівництвом [133, с. 3]. Побоювання «крамоли»

посилювали і без того жорстку цензуру навіть місцевої преси, яку можна було передплачувати тільки з дозволу влади.

Звітна статистика бібліотек Комітету піклування про народну тверезість була уніфікована і охоплювала такі показники, як розмір фонду, книговидачу, кількість читачів. Кожна бібліотека повинна була мати каталог у вигляді списку літератури, згодом почали видавати брошурую. Бібліотекам дозволялося отримувати пожертви книгами за умови їх наявності у списку дозволеної для використання в народних бібліотеках літератури [336, с. 183].

Кількісний склад фондів бібліотек Комітету був різним. У Кам'янецькому повіті, наприклад, фонд бібліотек 1904 р. становив 6457 прим., у середньому 465 книг на одну книгозбірню. Найбільше, понад 600 видань, було у бібліотеках містечок Городок, Оринін, Лянцкорунь, Врублівці, найменше – 147 книг – у нещодавно відкритій бібліотеці с. Куява. 48,8 відсотка загального повітового фонду бібліотек Комітету становила художня література, 19,6 відсотка – природнича та сільськогосподарська, 14 – література духовно-морального змісту [39, арк. 47–48].

Оскільки комплектування здійснювалося централізовано згідно з каталогами дозволених видань, фонди книгозбірень за своєю тематикою були схожі. Як і в Кам'янецькому, так і у фондах Вінницького повіту переважала світська література. Наприклад, у с. Селище фонд розподілявся таким чином: релігійно-повчальна література – 83 прим. (20 %), сільськогосподарська, медична, природнича – 43 (10,7 %), історична – 31 (7,7 %), географічна, правнича – 70 (17,5 %), белетристична – 173 (43,2 %). В ідеологічному плані фонд був провладним, промонархістським та проросійським [336, с. 184]. Поширеними були брошури про православ'я, царську родину та російську державу. «Каталог книг Орининської бібліотеки-читальні», розташованої в двокласному сільському училищі Кам'янецького повіту 1899 р., наприклад, налічував 244 видання, записані за тематичними розділами. У першому розділі – «Книги духовно-морального змісту» – представлено

57 видань російською мовою. Другий – «Книги історичного змісту» – 60 книг з історії Росії («Рассказы о русской истории» Водовозова, «Рассказы про Петра Великого» Петрушевского, «Священное коронование их императорских величеств», розповіді про Куликовську, Бородинську, Невську битви та ін.). Третій розділ – «Книги географічного змісту» – включав 41 видання про Урал, Арарат, Центральну Азію, Палестину, Кавказ, Волгу, але жодної про українські землі. У п'ятому – «Словесніть» – серед російських та зарубіжних авторів-лише одна книга українською мовою – «Москаль-чарівник» І. Котляревського [40, арк. 18–35].

Усі бібліотеки комітету звітували за однаковою статистичною формою, але деякі дані в таблицях досить відносні. У Вінницькому повіті, наприклад, середня кількість читачів становила до 100 осіб [336, с. 184], а в Кам'янецькому – 69 на одну книгозбірню [39, арк. 36–37]. Більшою була кількість читачів у бібліотеках Комітету, які знаходились при навчальних закладах. 1904 року читачів у комітетських книгозбірнях Городоцького, Орининського та Гусятинського училищ нараховувалось відповідно 201, 205, 184. Бібліотеки Жванецького, Куявського та Лянцкорунського училищ відставали від інших, маючи відповідно 98, 84, 60 читачів [39, арк. 17–20]. Найбільшу категорію читачів становили чоловіки – до 80 відсотків. У міських бібліотеках Комітету відвідування та книговидача були більшими, ніж у сільських, адже грамотного населення в містах було більше. У Вінницькому повіті, наприклад, 1902 року книговидача коливалася від 60 примірників у с. Носківці, 104 – у с. Шепіївка, 120 – у с. Лука-Мелешківська, до 3000 – у с. Великі Хутори, 4295 – у с. Якушенці, 4553 – у м. Вінниці, 2015 – у с. Шершні, 1708 – у Жмеринці. Але середній показник сягав 800 [336, с. 186].

Бібліотекарями працювали священники або учителі шкіл, при яких знаходилися бібліотеки, у чайних-бібліотеках – завідувачі чайними або місцеві чиновники. Серед завідуючих комітетськими бібліотеками Кам'янецького повіту 1900 року знаходимо члена Кам'янець-Подільської міської управи, управителя міської казни, бухгалтера, наглядача,

присяжного повіреного, надворного радника, відставних генерал-майора та полковника, начальника тюрми, священників [37, арк. 21–20]. Через чотири роки в тому ж Кам'янецькому повіті бібліотеками опікувалися 7 вчителів, 7 священників і тільки 2 чиновники [37, арк. 1–4], що засвідчує поступовий перехід читалень з чайних до бібліотек навчальних закладів, підлеглих МНО та Св. Синоду.

Саме учителі та священники були лекторами, проводили народні читання, які на початку діяльності Комітетів були дуже популярними, оскільки в селах був великий відсоток неграмотних або недостатньо грамотних селян, які не могли самостійно прочитати книгу. Такі читання супроводжувались світловими картинками, що давало можливість впливати на найбільш відсталі верстви населення, для яких книга і друковане слово були взагалі недоступні. Діяло «Законоположення про народні читання», затверджене Олександром II 24 грудня 1876 р., згідно з яким тематикою читань опікувалися МНО та Св. Синод, а контроль за морально-політичною благонадійністю організаторів та лекторів покладався на губернатора. До публічних читань допускалися освічені й шановані в громаді люди. Були серед них і жінки. У списку 50 лекторів у Вінниці була вдова славетного хірурга О. Пирогова. Затверджений для публічних читань матеріал слід було читати без жодних змін і доповнень, навіть під час коментування ілюстрацій. Картинки демонструвалися за допомогою пристрою, який отримав назву «чарівний ліхтар» і коштував від 40 до 240 руб. сріблом. Це видовище збирало великі аудиторії глядачів [276, с. 120-121]. Читання відбувалися у вихідні, перед святами, часто поєднувалися з виставами, хоровим співом. Зважаючи на масове відвідування таких заходів, влада виділяла кошти на придбання «чарівних ліхтарів», які були практично в усіх бібліотеках Комітету.

Популярність публічних читань засвідчують статистичні дані: 1896 р. в одному тільки Гайсинському повіті було проведено 800 читань у 48 різних пунктах, в Літинському – 92 читання у 8 пунктах, у Вінницькому – у 19 пунктах і т. і. [10, арк. 21]. У наступні роки удосконалювалися форми народних читань і в селах. Так, наприклад, в Іванковецькій

церковно-парафіяльній школі Кам'янецького повіту 1905 року відбулося 40 читань, відвідуваність яких становила 7379 осіб. Основну частину слухачів складало чоловіче населення – 3742 або 50 відсотків відвідувачів, 26 процентів – підліткова аудиторія і 23 відсотки – жінки. Окрім використання світлових картин у заходах брав участь місцевий хор. Читання проводили священник Р. Смирновський та акцизний чиновник Ф. Кондратюк [41, арк. 10].

Незважаючи на тотальний контроль і цензуру, місцева інтелігенція намагалася використовувати такі заходи для популяризації українських класиків та діячів культури. У Вінницькому народному домі набули популярності п'єси українських авторів. Про ювілейний концерт до 35-ї річниці діяльності українського композитора М. Лисенка 13 березня 1904 р. писав журнал «Київська старовина»: «Красувався великий портрет ювіляра, прикрашений рушниками і завітчаний листям та цвітом. Колони, між якими висів портрет, були оповиті червоною і синьою матеріями. Над портретом мальовничо припасований сніп жита з польовими квітами, червоним маком і квітучим соняшником. Вечір почався виконанням кантати на честь композитора (музика Стеценка), потім була прочитана біографія, а далі – концертна частина...» [276, с. 122]. За 1904 р. у повіті було проведено 416 народних читань, відвідування яких перевищувало 55 тис. осіб [39, арк. 36–37].

Характеризуючи діяльність народних бібліотек Комітету піклування про народну тверезість, варто зазначити, що кожна чайна і бібліотека мали книги для продажу населенню. Розпродаж проходив мляво, купувалися в основному казки О. Пушкіна. Кількість бібліотек Комітету у повітах була неоднаковою. У Вінницькому, Кам'янецькому, Могилівському повітах вона постійно зростала. Краща динаміка спостерігалася у Вінницькому повіті, де 1898 року діяло 14 бібліотек (у Вінниці, Жмеринці та при 12 сільських однокласних міністерських народних училищах), 1899 – 25, 1901 – 39, 1902 – 57 [336, с. 183].

У перші роки існування Комітету читальні створювалися при чайних. Відкривали їх урочисто за участі перших осіб міста, села, представників губернії. Інформація про

відкриття широко висвітлювалася в пресі. У «Подольських губернських ведомостях» за 1898 р. було вміщено 12 заміток про відкриття чайних читалень у м. Дунаївці та Новій Ушиці, Гусятині, Кам'янці-Подільському, Вороновиці Брацлавського, Яришеві Могилів-Подільського повітів, а також низка статей про діяльність окремих читалень [133, 140, 153–155, 199–206].

У Гусятині Кам'янецького повіту, наприклад, чайна з читальнею урочисто була відкрита 26 грудня 1897 р. Вона мала дві кімнати. У першій стояли столи для чайної, у другій діяла читальня. Вона була розділена перегородкою, де сиділа бібліотекар-дружина жандарма Г. Мельник. Розпорядок роботи чайної-читальні не відрізнявся від інших – вона працювала з 7 ранку до 9 вечора в будні та після богослужіння в святкові та недільні дні. Для читальні було виписано журнал «Воскресение», «Подольские губернские ведомости». У фонді були книги в основному релігійного змісту. Народні читання проводили священник К. Млотковський та учитель Андрієвський [35, арк. 47–49]. 1908 року ця бібліотека вже розміщала в Гусятинському народному училищі. Завідував нею учитель Андрієвський. Працювала щоденно з 16 до 19 год. вечора. Книги видавалися тільки додому. Фонд налічував 858 книг та 36 примірників періодичних видань, 275 відвідувачам-підліткам було видано 830 книг, які вдома читали й дорослі. Бібліотека мала «чарівний ліхтар» [42, арк. 12].

Були відкриті дві чайні-читальні для народу і в губернському центрі. Одна – на ринковій площі Нового плану. Більшість її відвідувачів 1897 р. – сільське населення, оскільки чайна знаходилася на базарі. Безкоштовна роздача книг релігійного змісту та незвичне для народу облаштування з картинами та музичними інструментами звертали на себе увагу. По суботах чайну відвідували євреї для читання газет, у святкові дні – міщани. Часто проводились народні читання з туманними картинками «чарівного ліхтаря» [35, арк. 52].

Друга чайна з читальнею розташовувалася в найманому приміщенні (домовласниця – вдова статського радника Петрашевська). Для розвитку бібліотеки і нагляду за

бібліотекою-читальнею наймалася доглядальниця, утримання якої разом із прислугою 1899 р. становило 300 руб. на рік. За користування в читальні газетами та журналами плата не бралася, але в залі було виставлено кухоль для пожертв за означене користування. Встановлення нормальної плати до набуття популярності бібліотек серед народу поки що вважалося керівництвом Комітету передчасним. У 1899 р. в бібліотеку виписувалися 6 дозволених журналів, до яких додавалися книги, на що витрачалося 40 руб., а 10 руб. виділялося на придбання брошур та оправу книг [38, арк. 64]

Діяли 7 бібліотек Комітету при народних училищах Кам'янецького повіту – Городоцькому, Орининському двокласних, Гусятинському, Жванецькому, Карабчійвському, Куявському, Лянцорунському однокласних народних училищах. У цих бібліотеках було книг на 3422 руб. 1903 року Комітет надіслав у ці бібліотеки 484 прим. книг. Читачів по бібліотеках при училищах 1904 року зареєстровано 832, найбільше-у Городоцькій, Орининській та Гусятинській бібліотеках (201, 205, 184 читачів), менше у Жванецькій, Куявській та Лянцорунській бібліотеках (98, 84, 60). Протягом року народні бібліотеки Комітету при училищах Кам'янецького повіту видали 3672 прим. Найбільша кількість літератури взята читачами Городоцької книгозбірні – 1160 прим., на одного читача – 6 книг. Основний читацький контингент складали учні та випускники місцевих шкіл. Популярними були художня література та книги історичного й духовно-морального змісту. Оскільки бібліотеки при народних училищах не мали читальень і книги видавалися лише додому, бібліотекарі порушували питання про їх відкриття в приміщеннях, де відвідувачі могли б за читанням книг проводити свій вільний час [39, арк. 17–20].

Однією з найпотужніших бібліотек Комітету піклування про народну тверезість Подільської губернії була Вінницька, яка з 1902 р. діяла при Народному домі. Її фонд 1898 р. сягав 1500 прим., 1902 р. – понад 2500 прим. Тут було введено посаду бібліотекаря із зарплатнею 300 руб. на рік і квартирою. Бібліотекар також опікувався книжковим складом повітового комітету, який діяв при народному домі

і обслуговував усіх бажаючих. 1905 року на складі знаходилося 262 назви видань у 4476 прим. [336, с. 186]. Бібліотека народного дому крім приміщення, де зберігалися і видавалися книги, мала ще й добре облаштовану читальню з відкритою полицею періодики – журналами «Крестьянин», «Витязь», «Дружеские речи», «Беседа». Бібліотечний фонд комплектувався за рекомендованим списком книгами різної тематики, обсягом близько 20 сторінок, у доступному викладі, надруковані великими літерами з яскравими ілюстраціями. Статистика 1903–1908 рр. свідчить про активне використання читачами періодичних видань. У буремні роки російсько-японської війни та революційних подій читачів у першу чергу цікавила інформація про події. Книжковий фонд також використовувався добре. Якщо 1908 року фонд бібліотеки складав 1500 прим., то показник його обертаності перевищував 2. Тобто, кожна книга була взята читачем не менше 2-х, а то і 3-х разів на рік, що є гарним показником використання фонду.

27 травня 1899 р. була відкрита бібліотека-читальня і при Кам'янець-Подільському виправному арештантському відділенні. За відсутності вільних кімнат бібліотека-читальня Кам'янець-Подільського тюремного замку розміщувалася в алтарній частині замкового храму. Книги зберігалися у невеличкій шафі з 5-ти відділень, розкладені в порядку, зазначеному в каталозі. На кожній книзі було зазначено відділ та порядковий номер за каталогом. Видача здійснювалася у недільні та святкові дні. Читачі записувалися в окрему облікову книгу, читали книги про себе і так, щоб чула вся камера. Завідував бібліотекою Комітету в тюремному замку настоятель церкви св. І. Сулковський за допомогою псаломщика. Видача проводилася по каталогу з відмітками у зошиті про те, кому і коли видані книги, коли повернені і в якому стані. Арештанти читали газети та книги виключно в неділю, у вільний від роботи час та у святкові дні. У будні взагалі не читали, оскільки були зобов'язані з ранку до вечора знаходитися на роботах. Грамотні 5-6 чоловік та напівграмотні 6-8 осіб віддавали перевагу журналам з казенної бібліотеки та художнім книгам,

зокрема – «Капитанская дочка» О. Пушкіна та «Принц и нищий» М. Твена, і за рік прочитали 179 книг. Книгозбірня потребувала поповнення фонду книгами історичного змісту, про війну, народний побут, моральні вчинки, які могли б позитивно впливати на виправлення арештантів.

1908 року книговидача різко впала і обертаність склала лише 0,3. Причина в тому, що саме цього року припинилося фінансування Комітету і бібліотека перестала поповнюватися новою літературою. Діяльність Комітетів почала занепадати. Кам'янець-Подільський повітовий комітет піклування про народну тверезість просив згідно з кошторисом на 1908 р. 824 руб. на всі установи, у т. ч. на заробітну плату бібліотекарям – по 15 руб. кожному – 270 руб., на поповнення бібліотечного фонду і передплату періодичних видань на друге півріччя – 270 руб. (по 15 руб. на кожен книгозбірню) [40, арк. 9], однак в асигнуванні йому було відмовлено [42, арк. 10]. Відповідальний за бібліотеку Комітету в м. Городку учитель А. Гаджій зазначав у звіті за 1907 р., що бібліотека не могла задовільнити потреби населення, видача книг стала збитковою, не повернено в бібліотеку книг на 25 руб. Через припинення фінансування більшість книжкових фондів бібліотек Комітету піклування про народну тверезість були передані тим книгозбірням, на базі яких вони діяли, або бібліотекам населеного пункту – училищним, церковно-парафіяльним, народним, сільським тощо.

Загалом у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилівському, Ушицькому, Летичівському, Балтському, Брацлавському, Проскурівському, Гайсинському та Літинському повітах у різні роки діяла понад сотня бібліотек Комітету. Найбільшою була мережа бібліотек у Вінницькому повіті (57 бібліотек), у Кам'янець-Подільському – 17, Могилів-Подільському – 16. Популярністю користувалися народні доми у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могильові, Климовичах, Ушиці, Літині, де крім бібліотек діяли театри, проходили спектаклі, концерти, читання та інші заходи [336, с. 189].

Отже, діяльність Комітетів піклування про народну тверезість з бібліотечного обслуговування здійснювала

вагомий освітній та виховний вплив на населення, привчаючи людей до книги, виховуючи культуру читання, формуючи такі загальнолюдські якості, як чесність, сумлінність, порядність, моральність та духовність, відволікаючи від вживання алкогольних напоїв. Однак виховна і просвітницька робота базувалися виключно на російськомовній літературі, пропаганді російської історії, культури, звичаїв та обрядів.

Зробили свій внесок у справу організації народних бібліотек і земські організації, які після 1911 р. активізували діяльність з розвитку освіти. 1912 р. Подільське губернське земство надіслало до МНО клопотання про передачу земському правлінню 49 бібліотек, які знаходилися у віданні попечителя Київського навчального округу [122 с. 30]. Того ж року губернською земською управою було прийнято рішення про організацію бібліотеки сільськогосподарського та економічного відділів управи. З метою поповнення цієї бібліотеки та книгозбірень сільськогосподарських товариств губернії планувалося щороку виділяти в кошторисі губернського земства 600 руб. на придбання книг і посібників [122, с. 47, 44]. Губернські органи самоврядування, у т. ч. й земство, щороку надавали допомогу Кам'янець-Подільській російській публічній бібліотеці ім. О. Пушкіна, оскільки державних субсидій не вистачало для підтримки її діяльності та оновлення фонду. 1911 р. головній губерньській книгозбірні було виділено субсидію у розмірі 300 руб. [98, с. 25].

Народна бібліотека Вінницького повіту, яка 1913 р. знаходилася у віданні повітового земства, згідно зі статутом призначалася для надання безкоштовного користування книгами і періодичними виданнями місцевому населенню. Її кошторис складався із сум, що надавалися вінницьким повітовим земством, із внесків, пожертв, від лекцій, спектаклів, концертів тощо. Бібліотечними справами керувала рада з 5 осіб. До її складу входили опікун, обраний земськими зборами, бібліотекар, представники тих волостей та сільських громад, які фінансово підтримували бібліотеку, по одному від кожної терміном на три роки, представники дорослих читачів та учнів. З числа членів ради обирали

голову і секретаря. Вони й були посередниками у справах бібліотеки між радою та земською управою. Бібліотекаря запрошувала управа за погодженням з губернатором.

В обов'язки ради входило регулювання внутрішнього розпорядку (режим роботи, термін використання книжок), залучення пожертв на розвиток бібліотеки, піклування про збільшення коштів на її утримання, турбота про збереження майна, складання списків книг для поповнення фонду та річних звітів, висунення на затвердження кандидатур бібліотекаря та нових членів ради. Рада не менше одного разу на рік збирала загальні збори читачів, на яких знайомила громаду з річним звітом, кошторисом та ін. Кошти бібліотеки зберігалися в опікуна бібліотеки, який вів дохідно-витратну книгу, і витрачалися на розсуд ради. Видача книг та періодичних видань, реєстрація читачів, ведення інвентарної книги, систематичного каталогу входили в обов'язки бібліотекаря [89, арк. 66–67].

Народні читальні діяли в Новій Ушиці (1911), у с. Боровка Ямпільського повіту (1910) [251, с. 13], м. Проскурові [346, с. 315].

Серед засновників народних бібліотек на селі, окрім вищезгаданих, активно діяли Товариства грамотності як київське, так і московське. Проводилась робота з відкриття так званих павленківських бібліотек. На початку ХХ ст. розпочало свою діяльність товариство «Прогресу» [16, арк. 3].

Товариства грамотності, які діяли до 1908 р., відіграли важливу роль у народному просвітництві, і, передусім, у популяризації української книги. Як правило, вони відкривали хати-читальні, які одночасно ставали й культурними центрами. Для сільських книгозбірень, заснованих Київським товариством грамотності, були свої правила, згідно з якими вони засновувалися при церквах, опікунствах та братствах, волосних правліннях, училищах та церковно-парафіяльних школах. Такі книгозбірні забезпечувалися за рахунок Товариства та плати за користування книгами, періодичними виданнями. Дозволялося відпускати книги для новостворених бібліотек у кредит. Зібрані бібліотеки ввірялися місцевим священикам, учителям й іншим особам за вибором власника. Засновники визначали

розмір плати за користування книгами не більше 10 коп. на місяць. За книги відповідала бібліотека, вона вела каталог, зошит обліку виданих книг, дохідно-витратну книгу. Отримані кошти витрачалися на поповнення фонду, до складу якого могли входити тільки книги, затверджені для народного читання. Бібліотекареві дозволялося приймати пожертви і витрачати кошти на благоустрій книгозбірні, визначати порядок видачі літератури в читальню або додому [16, арк. 3]. Сільські бібліотеки Київського товариства грамотності діяли в губернії у селах Великі Мечети Балтського (1906), Капустяни Брацлавського (1907), Олександрівка (1907), Степанівка (1901), Вищі Кропивни Гайсинського повітів [251, с. 13].

Свій внесок у розвиток народних книгозбірень зробив російський видавець-просвітник Ф. Павленков, який у заповіті залишив капітал для організації 2 тис. сільських народних бібліотек. Він був одним з найбільших видавців та редакторів Росії, автором відомого «Енциклопедического словаря», засновником серії «Жизнь замечательных людей», першої в світі універсальної біографічної колекції, яка мала великий успіх. Він бачив у книзі панацею від усіх бід, злиднів, війн, гноблення, безкультур'я і слугував книзі самовіддано. У своєму заповіті на кожную книгозбірню виділив 50 руб. На ці кошти земства мали придбати перший комплект книг, брати на себе турботи про приміщення для книгозбірні, бібліотекаря та нагляд за діяльністю бібліотеки. Комплектувати книжковий фонд пропонувалося на спільні павленківські та земські кошти [348, с. 129–130].

З метою відкриття на Поділлі павленківських бібліотек наприкінці 1904 р. Київське товариство грамотності звернулося до Подільської губернської управи з пропозицією про спільну діяльність щодо організації таких книгозбірень. Товариство обіцяло взяти на себе організаційну частину справи: складання каталогів рекомендованих книг, формування бібліотек і т. п. . Було вирішено організувати спочатку по одній бібліотеці на волость у тих селах, де є людина, готова безкоштовно виконувати обов'язки бібліотекаря, а також приміщення для книгозбірні [43, арк. 128].

На організацію безкоштовних сільських павленківських бібліотек Подільською губернською земською управою 1906 року було асигновано 7700 руб. Через Київське товариство грамотності вона домовилася з виконуючим заповіт Ф. Павленкова В. Яковенком про передачу за рахунок коштів Ф. Павленкова частини книг для 154 бібліотек Подільської губернії. Зі свого боку Київське товариство грамотності погодилося укомплектувати книгами 154 бібліотеки. 15 грудня 1906 р. Подільська губернська земська управа надіслала перше замовлення на книги для 50 бібліотек і перерахувала для цього 2500 руб. Більше року (з 4 червня 1907 р. до 27 жовтня 1908 р.) з'ясовувався список книг для цих бібліотек та благонадійність їх змісту. У подальшому, в зв'язку із закриттям Київського товариства грамотності, близько семи років (до 1915 р.) тривало листування управи з Радою товариства грамотності щодо отримання нею 49 комплектів книг. Зазначені 49 комплектів зберігалися на складі товариства, опечатаному поліцією 9 січня 1908 р. [123, с. 73-76]. Через відсутність документальних джерел важко з'ясувати скільки літератури отримала губернія за кошти, заповідані Ф. Павленковим. Однак відомо, що так звані павленківські книгозбірні плідно діяли в с. Новокосянтинів Літинського (1903), м. Чорний Острів (1912) та с. Малиничі Проскурівського повітів [251, с. 11].

Характерною ознакою бібліотек досліджуваного періоду є їх ідеологічна спрямованість. Вона рельєфно прослідковується в діяльності вуличних народних бібліотек, так званих – карткових, метою яких було «розповсюдження в народі корисних та повчальних відомостей». Вулична бібліотека – це ряд коротеньких статейок у загальнодоступному викладі, різноманітної тематики, які розміщувалися в особливих вітринах, у місцях найбільшого скупчення народу. Як відзначалося в газеті «Подільські губернські відомості,» такі бібліотеки користувалися популярністю, діяли при окремих церквах, монастирях і активно використовувалися в недільні та святкові дні [148, с. 3].

Їх облаштували в різних місцях: у лікарнях, управах, на поштамтах, у тюрмах, богодільнях, казармах, закладах Товариства тверезості, на вокзалах, заводах тощо. Інструкція, надрукована на сторінках часопису, передбачала, як наклеїти сторінки книжечки чи статті на дощечки, пронумерувати та розвішати їх, періодичність зміни карток (через 3 або 4 місяці), рекомендаційні списки літератури для карткових народних бібліотек. Наводились аргументи на користь існування таких книгозбірень: «...Наклеювання прекрасної книги «Училище благочестия», яка складається з вибраних з життя святих повчальних розповідей, обійдеться не дешево – 13–14 руб., але читати її зможе водночас 80 чоловік, тоді як дві книги читали б тільки дві людини». Серед рекомендованих видань для карткових народних бібліотек були, в основному, книги духовно-морального змісту, як то: «Житие святих на 12 месяцев» А. Бахметєвої, «Народная академия», «Доброе слово» з повчань протоієрея І.І. Сергієва та інші дешеві видання (історичні та патріотичні, по землеробству, тваринництву, про городню працю, лікування хвороб простими засобами, надання невідкладної допомоги у нещасних випадках та ін.), які для наклеювання на дощечки приходилося розрізати [35, арк. 88–93].

Таким чином, народні бібліотеки, пропагуючи друковане слово, проводячи масові заходи, відіграли значну роль в освіті народу, незважаючи на ряд недоліків. Їх розподіл був нерівномірний, фонди – мізерні. Іноді бібліотека складалася з кількох десятків тоненьких всіма перечитаних книжечок. Нерідко не було людей, які мали змогу займатися бібліотекою і читачами. Виникали й інші проблеми: відсутність координації між губернськими та повітовими земствами при відкритті бібліотек, розбіжності між різними засновниками з приводу того, хто повинен відкривати подібні бібліотеки, не було й належної підтримки з боку держави.

Статистичні дані про кількість народних книгозбірень Подільської губернії різняться. За даними, наведеними О. Завальнюком, на теренах Подільської губернії 1912 р.

діяло 53 народні бібліотеки [251, с. 6]. У журналі «Світло» за 1914 р. наводиться інформація про наявність 1912 року в Подільській губернії 70 народних (прилюдних) книгозбірень [215, с. 78]. За твердженням російського історика К. Абрамова, статистичні дані по Росії та Україні того часу були значно занижені: загальна кількість цих закладів у 10–12 разів перевищувала цифри статистики, оскільки не було враховано численні бібліотеки навчальних закладів середньої освіти, церковні, відомчі, спеціалізовані бібліотеки різних відомств, культурно-просвітницьких установ та інших громадських організацій [218, с. 104]. Те саме можна сказати і про статистичні дані по Подільській губернії, адже за офіційними даними тільки народних бібліотек Комітету піклування про народну тверезість було 120. Впливала на статистичні підрахунки і короткочасність існування таких бібліотечних пунктів. Рідко коли бібліотека діяла 10 років поспіль. Упродовж досліджуваного періоду одні книгозбірні виникали, інші припиняли своє існування, передаючи фонди до інших бібліотек. Тому кількісні показники можуть бути тільки приблизними. За нашими підрахунками, у період до 1917 р. в губернії діяло 152 народних книгозбірні (бібліотеки товариств, у т. ч. й Просвіти, Комітету піклування про народну тверезість, Павленківські), які існували самостійно без шкільних, церковних та ін. бібліотек, на базі яких також утворювалися народні книгозбірні (див. Додаток А).

У порівнянні з іншими регіонами України кількість земських бібліотек на Поділлі 1910 р. була найменшою – всього 49 і складала 1, 2 відсотка від загальної кількості народних книгозбірень в Україні. На Волині було організовано найбільшу кількість бібліотек – 999 (24,4 %), на Харківщині – 789, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88, разом в Україні – 4094 земських книгозбірень [262, с. 29]. Д. Розовик подає іншу статистику, стверджуючи, що до 1917 р. мережа бібліотек в Україні становила близько 2 тис. книгозбірень [320, с. 197].

Після поразки революції 1905–1907 рр. активізувався консервативно-монархічний рух, діяльність чорносотенних організацій. Вони утворювалися за сприяння держави, але займали самостійну нішу в громадсько-політичному житті країни. Діяльність різних «патріотичних» організацій, серед яких виокремлювався «Союз русского народа» (СРН), характеризувалася активною антиреволюційною пропагандою, наріжним каменем якої був великодержавний шовінізм. Одним з напрямів їх діяльності стало поширення відповідної інформації серед жителів Подільської губернії шляхом створення бібліотек-читалень.

10 березня 1911 р. Гайсинський повітовий справник доповідав губернатору, що жителі – члени СРН сіл Струньків і Струньківський Тагілик (26 осіб) просили відкрити чайну-читальню і назвати її «Будинком тверезості Струньківського відділу СРН». Ідею подавав священник О. Марцішевський. Губернатор не мав ніяких підстав відмовляти струньківчанам. Такі ж бібліотеки були відкриті в Кам'янці-Подільському, у селах Олексіївка Ольгопільського та Нараївка Гайсинського повітів, інших населених пунктах [251, с. 11–12].

У мережі книгозбірень Поділля своє місце зайняли приватні бібліотеки, які в основному належали євреям. У Проскурові, наприклад, з 1893 р. функціонували приватні бібліотеки Х. Мінца та рабина М. Руденського. 1903 року в Літині – бібліотека А. Фарбера, у Жмеринці – А. Грінштейна. 1905 року в Могилеві-Подільському діяла бібліотека-читальня міщанина М. Карценштейна, російська бібліотека Л. Островського, бібліотека Т. Ліпецкера. 1908 р. – бібліотека С. Шерр у Вінниці, російська бібліотека Л. Островського та єврейсько-російська Т. Ліпецкера – у Балті, єврейська бібліотека – у м. Гайсині (завідуючий – Б. Вайнштейн), Летичівська бібліотека С. Кігеля. 1913 р., незважаючи на те, що в Ольгополі вже діяла міська бібліотека, було дозволено відкрити й платну бібліотеку М. Товбіса [251, с. 9].

Кількість цих закладів могла зростати. Однак губернатор у більшості випадків не йшов назустріч пропозиціям про їх відкриття. Скажімо, 17 грудня 1899 р. житель м. Могилева-Подільського М. Епельбейм звернувся з проханням заснувати в місті бібліотеку-читальню, оскільки в нього вже був попередній дозвіл Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на відкриття подібної «скарбниці людських знань» у Білій Церкві Київської губернії. Але така аргументація не подіяла на губернатора.

Літинський повітовий справник, вивчаючи питання надання дозволу на відкриття бібліотеки в м. Хмільник власниці книжкового магазину Б. Шмуліній, 2 лютого 1911 р. застерігав губернатора: «Дозвіл на відкриття подібних установ євреям я б не давав, оскільки в більшості випадків вони служать місцем збору революціонерів». Також було відмовлено у відкритті бібліотек жителям м. Сальниця Літинського повіту Я. Іойновичу (1911), Старої Ушиці – Й. Вольфу, незважаючи на те, що там не було подібних закладів, Г. Чоклу з Балти (1910), Х. Лисому з Літина (1915), К. Аронову та М. Менделю з Хмільника (1910 і 1912 рр.). Ці бібліотеки, окрім книговидачі, апробовували й інші види діяльності. 14 листопада 1911 р. правління Гайсинської єврейської бібліотеки-читальні звернулося до губернатора з клопотанням надати право на постановку аматорських платних вистав, кошти від яких пішли б на розвиток закладу, що потребував значного матеріального забезпечення. Побоюючись посилення революційних ідей під час масового зібрання людей, губернатор згоди не дав [251, с. 10].

Діяли на теренах Подільської губернії офіцерські та солдатські бібліотеки в містах дислокації військових частин у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Волочиську, Меджибожі, Могилеві-Подільському, Вінниці та ін. Військові книгозбірні виконували функції осередків культурного життя, були місцем спілкування та публічних читань [341, с. 406–411]. Так бібліотеки ставали невід'ємною частиною

життя громад, центрами культури, освіти й просвітництва, отримання професійних знань.

Отже наприкінці XIX – початку XX ст. на теренах Подільської губернії склалася мережа загальнодоступних бібліотек – публічних, народних, приватних та ін. Фонд 178 загальнодоступних книгозбірень нараховував понад 77 тис. видань. Більшість із них створювалася без фінансової підтримки держави. Кошти на утримання виділялися засновниками та дарувальниками. Бібліотеки розподілялися по губернії нерівномірно, їх чисельність і склад фондів не задовольняли повністю читацькі потреби населення, адже царський уряд з великою неохотою давав дозвіл на відкриття нових установ, особливо народних і публічних. Найбільшими були російські публічні бібліотеки Кам'янець-Подільська ім. О.С. Пушкіна, Вінницька ім. М.В. Голя, Проскуровська та Гайсинська.

У бібліотеках проводилася значна робота з фондом – комплектування, облік, популяризація видань, їх збереження, робота з боржниками, вилучення втрачених, застарілих та недозволених цензурою видань. Комплектування здійснювалося виключно за каталогами дозволених книг для різних типів бібліотек, проводились перевірки фондів на наявність забороненої літератури та її вилучення. Розстановка фондів здійснювалася згідно з записами у каталозі. Фонди були бідні, переважала одноманітна, в основному російськомовна література. Україномовні видання практично були відсутні.

Контингент читачів був різним. У XIX ст. основну категорію становили учні шкіл та представники духовного відомства. На початку XX ст. до цих категорій читачів у містах поступово добавлялися учителі, робітники та інші освічені люди. Серед читачів книг, газет і журналів були й арештанти. Більшість читачів складали представники чоловічої статі, у віковому відношенні переважали діти та підлітки, оскільки більшість бібліотек належала навчальним закладам губернії. Режим роботи бібліотек залежав від місця їх розташування: у великих містах і містечках

книгозбірні були відкриті щоденно, у сільській місцевості розпорядок роботи залежав від пори року та святкових днів тощо. На цьому етапі формувалася також система бібліотечної облікової та звітної документації.

З'ясовано, що в цей період посилилася роль бібліотек як культурних осередків, які використовували різні форми й засоби культурно-просвітницької діяльності: лекції, концерти, вистави, народні читання. Соціальна активність книгозбірень, їх вплив на читачів обмежувались державою шляхом формування відповідних Статутів, Правил, жорстким контролем за їх діяльністю, а також – недостатнім фінансуванням. Незважаючи на труднощі, бібліотеки ставали центрами культурного, духовного життя подільської громади.

Розділ 5

Вплив бібліотек на активізацію культурно-освітнього життя краю, формування національної свідомості подолян на початку ХХ століття

5.1. Бібліотеки Подільського товариства «Просвіта» як каталізатор громадсько-політичного і культурно-освітнього життя

Розвиток українського національного руху проходив у складних умовах гноблення зі сторони царського самодержавства. У другій половині ХІХ ст. утиски проти українського народу, його мови особливо посилились. Обіжний лист міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 20 червня 1863 р., по суті, поставив українську мову поза законом. Друкування українських видань майже припинилося. Твердження цього циркуляра, що «ніякої української мови не було, не має і бути не може,» виражало відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. Так званий Емський указ 1876 року Олександра ІІ ще й заборонив ввозити та публікувати українські книги, використовувати українську мову у викладанні. Із шкільних бібліотек були вилучені і без того малочисельні українські видання. Так на українську літературу, науку, культуру, за висловом І. Огієнка, було накладено важкі пута, а українську інтелігенцію одірвано від народу, заборонено їй промовляти до нього рідною мовою [322, с. 188-189].

Патріотично налаштована інтелігенція, захищаючи українську національну культуру, протиставила шовіністичній політиці царизму значну культурно-освітню та наукову роботу, об'єднуючись у напівлегальні суспільно-політичні організації – громади. Ці товариства, на думку І. Огієнка, вважали, що «тільки книжка принесе волю українському народові». Тому створення бібліотек української літератури при цих товариствах було одним із

важливих засобів розвитку освіти і культури народу, формування національної свідомості [283, с. 335]. Царський уряд лякала навіть культурницька діяльність громад, яку, як правило, забороняли. Більшість громад була заборонена, деякі змушені були самоликвідуватись.

З самого початку заснування бібліотек у Подільському регіоні в них практично була відсутня українська література, а якщо з'являлися окремі осередки, які намагалися підняти національну культуру, у тому числі й накопиченням українських книжок, влада відразу намагалася їх закрити. 1865 р., наприклад, один з інспекторів, оглядаючи церковно-парафіяльні школи, виявив в Ушицькому повіті в домі місцевого поміщика школу, де навчалось 10 хлопчиків без будь-якого нагляду з боку влади. Серед книг, по яких вони вчилися, були видання українською мовою: «Священна історія» Оpatовича, букварі, твори Куліша, деякі псалми, життєпис українського поета Т. Шевченка, його поезії та українські казки. Наглядач висловив побоювання, що в цій школі може виховуватися дух «хлопоманства» і запропонував закрити її [164, с. 757–783]. Були відсутні українські видання і в гімназійних бібліотеках губернії. 1876 р. на запит директора Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії про наявність україномовної літератури в гімназійній, одній з найбільших бібліотек губернії, завідувач фундаментальною книгозбірнею Г. Васильєв повідомив про наявність усього двох видань: «Енеїди» І. Котляревського та народних південно-російських казок, виданих Рудченком [50, арк. 94, 115].

Загалом бібліотеки різних видів, що діяли на Поділлі до 1905–1907 рр., несли в собі елементи освіти, культури, впливали на моральний стан та виховання населення, але були й інструментом, з допомогою якого політики прагнули насадити громаді свою ідеологію.

Вагома роль в активізації громадсько-політичного життя, розвитку й поширенні української національної ідеї належить товариству «Просвіта» і його книгозбірням.

Ще 1868 р. у Львові з ініціативи народовців було створено культурно-освітнє товариство «Просвіта». У містах і

містечках краю діяли філії товариства, які ідейно та організаційно об'єднували місцевих активістів, сприяли виданню україномовних книг і газет, засновували установи клубного типу з бібліотеками та читальнями, організували лекції з українознавства, музичні вечори, благодійні концерти, виступали важливим чинником консолідації українських народних мас [287, с. 13–17].

Заснуванню просвітницьких осередків на Поділлі сприяли кілька факторів: піднесення національно-культурного просвітницького руху в західноукраїнських землях, розповсюдження в губернії української літератури та творів діячів національно-визвольного руху, потреба збільшення прошарку грамотного населення. Сприяла активізації населення, включення його в культурний процес також діяльність товариств Грамотності, Кирило-Мефодієвського та інших, які проводили культурно-освітню роботу.

З березня 1906 р. на основі Тимчасових правил про спілки і товариства в Україні почали активно формуватися осередки «Просвіти». До найпомітніших належали київська, одеська, катеринославська, кам'янець-подільська, житомирська, чернігівська, миколаївська організації «Просвіти» [287, с. 17].

Подільське товариство «Просвіта» почало діяльність 1906 року. У його Статуті зазначалося, що, окрім відкриття й підтримки шкіл, книгарень та кіосків, воно мало допомагати культурно-освітньому розвитку українського народу через бібліотеки та читальні, поширення книг, проведення інших заходів [12, арк. 178]. Тож з перших днів заснування діяльність товариства була спрямована на національне виховання українського населення, у тому числі засобами друкованого слова, поширенням його серед різних прошарків суспільства.

Історію розвитку бібліотек Подільської «Просвіти» досліджуваного періоду можна умовно поділити на декілька етапів: 1) 1906–1907 рр. – етап організації і становлення перших просвітянських книгозбірень; 2) 1908–1914 рр. – відновлення просвітянських осередків, бібліотек, активізація їх діяльності; 3) 1917–1923 рр. – діяльність бібліотек

«Просвіти» в добу визвольних змагань та перші роки радянської влади.

На початку першого періоду Подільське українське товариство «Просвіта» поширило свій вплив на всю губернію. Найбільш помітною була діяльність зі створення просвітницьких бібліотек вінницької, кам'янець-подільської, проскурівської та могилів-подільської організацій. На Вінниччині бібліотеки «Просвіти» почали виникати в населених пунктах вже навесні 1906 р. Найбільш дієвою була бібліотека товариства в с. Печері (1906–1914 рр.) Брацлавського повіту.

Інтенсивно проводила роботу філія Подільської «Просвіти» в місті Могилеві-Подільському, заснувала в селах 8 бібліотек-читалень [278, с. 9-10]. Просвітянська книгозбірня Могилева-Подільського формувалася за рахунок дарів, а також придбаних «Просвітою» книжок і налічувала близько 800 примірників. Вона видавала книжки додому на термін до 10 днів у місті, а поза містом – до місяця, здійснювала продаж українських книжок, мала розгалужену мережу філій у Бару, Ялтушкові, Сніткові, Копайгороді.

Головним у широкій програмі діяльності «Просвіти» було відкриття бібліотек-читалень у селах. З цією метою у населені пункти губернії було розіслано кілька тисяч статутів «Просвіти» із закликами ставати до праці на користь національного відродження. Статути адресувалися, насамперед, народним учителям, сільським священикам, іншим представникам сільської інтелігенції. У відповідь до кам'янецької «Просвіти» почали надходити прохання з волостей про відкриття в них бібліотек-читалень «Просвіти».

Заснування цих сільських книгозбірень проводилося за такою схемою: у селі збирався гурток людей, який прагнув заснувати бібліотеку-читальню, намічали кандидатуру бібліотекаря і зверталися з проханням до Подільської «Просвіти» в Кам'янці-Подільському заснувати таку читальню. Ініціатори мали знайти в селі відповідне помешкання, зобов'язувалися утримувати, освітлювати та опалювати його, збираючи на це кошти з майбутніх членів бібліотеки-читальні. Центральне Товариство посилало в кожную бібліотеку

книжок щонайменше на 25 руб. і передплачувало для читальні кілька газет і журналів [305, с. 137]. Таким чином Подільська «Просвіта» тільки впродовж 1907 р. відкрила 24 бібліотеки-читальні в селах губернії [359, с. 89].

Активна діяльність Подільської «Просвіти» спонукала владу пильно стежити за її роботою. Тому в бібліотеці та у членів товариства, неодноразово проводилися обшуки, вилучалася заборонена література. Серед 150 членів «Просвіти» найактивнішими були лікар земської лікарні К. Солуха, обраний головою правління, найближчий його заступник – діловод губернської земської управи Т. Павловський, секретар Подільської губернської «Просвіти» В. Сочинський, гірничий інженер П. Гловацький та його дружина Л. Гловацька, лісовий технік лісозберігаючого комітету С. Рудченко, писар губернської земської управи Ю. Гриб, вчитель двокласного міського училища Н. Григор'єв, його дружина А. Гріг, службовець земської управи кандидат права В. Приходько та діловод міської управи селянин Л. Єзерницький. Зібрання «Просвіти» проводилися в клубі з бібліотекою та читальнею, розташованому в домі Липмана по вул. Олександрівській. Бібліотеку і читальню відвідували всі бажаючі, особливо учні середніх закладів міста. Бібліотека продавала книги як особисті, так і взяті на комісію, а також ноти, відкриті листи, портрети українських діячів [6, арк. 195-196].

Однак 1907 року бібліотекар Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» О. Неселовська була звинувачена в розповсюдженні газети «Соціал-демократ» та іншої нелегальної літератури. Почалися обшуки. Вона була звільнена і виїхала з міста, але її діяльність нанесла шкоду бібліотеці та всій Подільській «Просвіті», оскільки в поліції з'явилися докази противладної діяльності товариства. Після цього «Просвіта» була закрита [5, арк. 23].

Другий етап діяльності бібліотек «Просвіти» припадає на 1908–1914 рр., коли вона поновила свою роботу на теренах краю. Незважаючи на репресії та перешкоджання в роботі з боку влади, просвітницькі організації продовжували удосконалювати форми і методи діяльності. Якщо на

першому етапі головним осередком просвітництва на селі були бібліотеки, хати-читальні та поширення українських видань, то на другому – поряд з цими видами діяльності утвердилися такі форми, як організація шевченківських свят, вечорів пам'яті видатних українських діячів, музичних вечорів та, особливо, вистав за участі місцевих акторів-аматорів. Просвітяни заохочували селян до оволодіння грамотою, вивчення української мови, придбання книг, індивідуального й колективного читання і обговорення, насамперед, українських книг, журналів і газет, у тому числі заборонених.

Прикладом активної просвітницької діяльності на другому етапі може слугувати робота бібліотеки в с. Печері Брацлавського повіту, відповідальним за відкриття якої був призначений місцевий священик І. Кульматицький. Велику роль у роботі «Просвіти» відіграла учителька А. Кондратченко. Бібліотека-читальня в с. Печері притягнула до себе найбільш освічених селян, а також представників інтелігенції, поступово сформувавши коло своїх читачів. Найбільшою популярністю користувалися історичні твори, серед яких селяни віддавали перевагу «Історії України-Русі» М. Аркаса. Навіть місцевий старшина, який раніше «не терпів української мови», часто просив дати йому ту або іншу книжку. Зусилля просвітян призвели до того, що навколо бібліотеки мешканці села почали відзначати деякі свята [270, с. 54]. За рік функціонування мешканці Печері настільки звикли до неї, що називали не бібліотекою-читальнею, а «Просвітою».

Протягом 1909 р. просвітянами було організовано п'ять літературних вечорів, два з них присвячені Т. Шевченку, два – М. Гоголю і один – діяльності Товариства. Драмгурток на користь бібліотеки-читальні влаштував вистави «Ой, не ходи, Грицю», «Сватання на Гончарівці», «Бувальщина» та ін. Літературні вечори були безкоштовними, а вистави – платними. Кошти спрямовувалися на утримання бібліотеки-читальні, оренду помешкання, його умеблювання, придбання палива тощо [272, с. 56–57]. Майже щонеділі просвітяни проводили читання. Вибір літератури був

небагатим. Всього в бібліотеці-читальні 1909 року нараховувалося 130 книг видавництв «Добродійне товариство», «Ранок» тощо. Читачами були 60 школярів і молодих селян. Найбільшим попитом користувалися «Кобзар» Т. Шевченка, «Розмови про сільське господарство» С. Чикаленка, історична література та інші. Окрім книжок до бібліотеки від Подільської «Просвіти» надходили часописи «Рада», «Село», «Рідний край». Закордонних видань в бібліотеці не було, більшість книг були російськомовні. Бібліотека-читальня с. Печера існувала до 1913 р., здобула заслужену популярність, але в умовах посилення тиску губернської адміністрації на український рух припинила свою діяльність [4, арк. 176].

Оскільки осередки «Просвіти» діяли в руслі українського національно-культурного відродження, влада чинила опір їх поширенню та діяльності, стала на шлях заборон і репресій. Насамперед контролювала склад фондів просвітянських книгозбірень, відслідковувала наявність закордонних видань, у тому числі й періодичних. Начальник Проскурівської контори 4 січня 1912 р. доповідав жандармському управлінню, що на ім'я українського товариства «Просвіта» надійшли газети «Киевская почта», «Діло», «Гражданский голос» та журнали «Огни» і «Новая жизнь» [3, арк. 5–12].

Вилучені під час перевірок та обшуків книги накопичувались у поліцейних управліннях, і в такий спосіб створювались цілі бібліотеки забороненої літератури. Про їх склад можна судити з такого факту. 1912 р. начальник подільського губернського жандармського управління (м. Кам'янець-Подільський) надіслав жандармському пункту у Вінницькому повіті 7 примірників закордонних видань з метою внесення їх до таємного каталогу. Серед них: «Общественное движение при Александре II» Корнилова (1905), «Русская церковь» В. Розанова (1906), «Кишиневский погром» (Штутгарт, 1905), «Проект русской конституции, выработанный группой членов «Союза освобождения» (1905), «Проект основного государственного закона, составленный одним финляндским политическим

деятеlem», (Париж, 1906), «Проект основного закона Российской империи», видання редакції «Освобождение» (Париж, 1905), додаток до збірника «Государственные преступления в России» Базилевича (Париж, 1905) [4, арк. 157–160].

Чимало уваги Подільська «Просвіта» приділяла організації масових гулянь, адже вони збирали велику аудиторію для поширення української ідеї, реалізації книг тощо. Водночас зібрані кошти давали можливість наймати приміщення, утримувати бібліотеку і бібліотекаря, книгарню і лоток з книжками на базарі, поширювати свою діяльність на село. А таких масових гулянь тільки в червні 1909 року відбулося три, їх відвідало 800 осіб. А ще – три літературно-музичні вечірки, де читалися реферати, уривки з літературних творів, декламувались вірші, ставились п'єси, організовувались виставки книг та їх продаж. 1913 року були прочитані реферати «Українські народні колядки і щедрівки», «Історичні народні пісні про повстання Б. Хмельницького», про українських письменників Т. Шевченка, Л. Українку, С. Руданського, І. Котляревського, І. Франка та ін. На цих заходах проводилась потужна світоглядна робота, і вони виконали завдання, яке на них покладалося. Адже молоді священники – вихованці Подільської духовної семінарії, медики, учителі згодом їхали в села і несли українознавчі ідеї в маси. А коли прийшла пора, збирали з'їзди, курси, українізували освіту, очолювали українські структури, поповнювали військо, розбудовували УНР [310, с. 8].

Особливе занепокоєння у представників царської влади викликало те, що до просвітницької роботи залучалися «молоді вчителі-українці» початкових народних та церковно-парафіяльних шкіл. У донесенні начальника Подільського губернського жандармського управління 20 грудня 1912 р. зазначалося, що «Просвіта» забезпечує їх українською літературою, що вчителі все частіше відвідують засідання товариств, користуються їх бібліотеками [267].

Вплив Подільської «Просвіти» на сільських учителів привів до того, що в липні 1912 р., коли поліцейська удавка

все більше звужувалась на українському русі, вони хотіли організувати бібліотечну спілку вчителів, щоб влаштувати українські сільські пересувні бібліотеки [278, с. 17]. Було розроблено Статут учительської бібліотечної спілки, головна мета якої полягала в забезпеченні населення книгами за допомогою пересувних книгозбірень. Членом цієї спілки могла стати будь-яка особа, але перевага надавалася вчителям. Основним об'єктом впливу члени товариства вважали молодь, серед якої планували розповсюджувати книги та брошури. Кожен член спілки був зобов'язаний впродовж 3-х місяців ознайомити народ зі змістом отриманих ним книг, а потім передати видання своєму сусідові, товаришу для такої ж роботи. Бібліотеки мали поповнюватися книгами, подарованими Кам'янець-Подільською «Просвітою», особами, що співчували, та виданнями, придбаними на кошти членів товариства. На думку жандармського чиновника, Українська «Бібліотечна спілка», підтримуючи гасла товариства «Просвіта», прагнула якнайшвидше підготувати народ до активної національної праці, формувати національну свідомість мас [4, арк. 146–147].

Бібліотеки-читальні, які засновувались на периферії губернії, формально не були автономними установами, адже отримати офіційний дозвіл на відкриття бібліотеки було практично неможливо. Книгозбірні безпосередньо підлягали центральному кам'янецькому товариству, тому їм не треба було шукати десять фундаторів, а лише обрати завідуючих бібліотеками, якими, як правило, були місцеві священики [278, с. 13]. Бібліотеки-читальні «Просвіти» діяли в багатьох населених пунктах Подільської губернії, зокрема: Байківцях, Бару, Березівці, Великому Жванчику, Глібові, Жванці, Женишківцях, Іванківцях, Копайгороді, Куничному, Ново-Кропивнянську, Пурпурівцях, Сніткові, Стрельчинцях, Щурівцях, Ялтушкові та ін. Вони несли в народ інформацію, підвищували його освітній, культурний та світоглядний рівень [274, с. 17–23]. Таких закладів на теренах Подільської губернії могло бути набагато більше. За 9 років існування до президії «Просвіти» надійшло понад 50 прохань про відкриття бібліотек-читалень у селах,

але влада не завжди це дозволяла. Відповідь з боку губернського правління на ці прохання часто була такою: «Губернатор находить невозможным...» [359, с. 91]. А вже існуючі осередки тримала під пильним наглядом і за найменшою підозрою в національній пропаганді намагалася припинити їх діяльність.

У с. Стрельчинцях Брацлавського повіту 1912 р. бібліотекою офіційно завідував місцевий священик Синкевич. Але фактично управляв бібліотекою син псаломщика П. Ведибіда, який зберігав у себе ключі від шафи і займався підбором книг. У бібліотеці в основному були україномовні книги, у тому числі видання київської та подільської «Просвіти». Брацлавський справник інформував губернатора, що розповсюдження серед селян такої літератури є небажаним, суперечить ст. 175 Указу про цензуру і друк, і просив губернатора дати дозвіл на закриття Стрельчинської бібліотеки-читальні, додавши до свого листа каталог книг бібліотеки. Зважаючи на революційну ситуацію в країні, канцелярія губернатора рекомендувала священику Синкевичу переглянути склад книг у бібліотеці-читальні і вимагала усунути від роботи в книгозбірні сина псаломщика [17, арк. 1–6].

Серед основних причин повільного зростання кількості видань було вилучення представниками влади забороненої літератури, у першу чергу таких видань: «Т.Г. Шевченко», «По волі віри», «Українофільство і соціалізм» М. Драгоманова, «Лист до видавців «Колокола» М. Костомарова, «Історичне діло Карла Маркса» К. Каутського, «Людвиг Фейєрбах» Ф. Енгельса, «Освобождение России и украинский вопрос» та ін. Привертала увагу влади й наявні в бібліотеці праці професора Львівського університету М. Грушевського «Движение политическое и общеукраинские мысли», «Национальный вопрос и автономия», «Украинство в России, его запросы и нужды», «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX в.», «Национальный вопрос и автономия», «Про українську мову і українську справу» тощо.

До заборонених періодичних видань бібліотеки кам'янецької «Просвіти» відносилися наявні в книгозбірні

«Литературно-научный вестник» за 1904–1912 рр., окремі томи журналу «Українська хата» за 1910–1912 рр., 35 номерів журналу «Украинское обозрение», видане у Вінніпезі. Вилучали жандарми й соціал-демократичні видання: «Национальная и интернациональная идея Бебеля і Пернереторфера» у перекладі Б. Грінченка, видання харківського товариства грамотності «Дисгармония» В. Винниченка. Вже з назв перерахованих видань можна зробити висновок щодо причини їх заборони – в усіх цих виданнях пропагувалися ідеї автономності України, її незалежне існування від Росії, Австрії та Польщі. Впливав на кількісний показник фонду центральної просвітянської книгозбірні і продаж книг. Скажімо, тільки 1911 р. кам'янецькою бібліотекою було продано 700 прим. українських книжок та листівок на суму 1267 руб. [278, с. 16].

В умовах наростаючих репресій царської влади просвітницька справа занепадала. На основі детального аналізу змісту вилучених книжок і часописів Кам'янецька «Просвіта» була визнана владою організацією, яка загрожує громадському спокою в імперії, має антиурядовий напрям [2, арк. 35–48]. Слідство тривало кілька місяців, 1914 року діяльність «Просвіти» фактично було припинено [278, с. 24].

Найбільшій активності просвітянські організації досягли в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., коли в Україні розгорнулася національно-демократична революція, в ході якої було створено незалежну українську державу. Розпочався третій етап діяльності бібліотек Подільської «Просвіти». Питання розвитку бібліотечної справи Центральною Радою було поставлено серед первинних завдань культурного будівництва. Восени 1917 р. в структурі Департаменту мистецтва Генерального секретаріату освіти було створено бібліотечно-архівний відділ (очолив О. Грушевський), що об'єктивно надавало бібліотечній справі державної ваги, матеріальної підтримки, створювало сприятливі умови для розбудови мережі бібліотек.

Влітку 1917 р. цим відділом була розроблена низка заходів із заснування нових бібліотек і книгарень у містах і селах України, й уряд почав виділяти кошти на їх реалізацію.

Враховуючи рекомендації першого Всеукраїнського з'їзду вчителів про створення бібліотек в усіх навчальних закладах, підприємствах, військових частинах, уряд виділив кошти на придбання книг і підготовку бібліотекарів, зобов'язав усі видавництва обов'язковий примірник надсилати в бібліотечно-архівний відділ Департаменту мистецтва, центральні, губернські та повітові бібліотеки [320, с. 198].

Розбудова національно-культурного життя Української держави за часів гетьмана П. Скоропадського стала одним з пріоритетів нової влади. З метою посилення культурної роботи влітку 1918 р. Рада Міністрів Гетьманату провела структурну перебудову міністерства народної освіти та мистецтва і створила в ньому Головне управління мистецтва й національної культури, очолюване П. Дорошенком. У його підпорядкування увійшов і бібліотечно-архівний відділ. Управління розробило низку заходів щодо розбудови бібліотек, спрямованих на кардинальне збільшення мережі публічних бібліотек у містах, губернських і повітових центрах. Уряд виділив кошти на ці заходи, а також профінансував придбання українських книжок для поповнення ними фондів діючих та новостворених бібліотек і хат-читальень [229].

Відбувалися позитивні зміни в бібліотечній справі і на теренах Подільської губернії. Зростання рівня національної свідомості подолян, їх активна участь у розвитку національної культури, освіти сприяли відновленню діяльності просвітницьких осередків, їх бібліотек, виданню україномовної книги, періодики. Створені в цей час «Просвіти» відкривали читальні, книгарні, видавали книжки, газети і листівки для народного читання, організовували школи для дітей і дорослих, збирали і зберігали пам'ятки старовини, будували народні доми [350, с. 57-58; 139, с. 4].

Просвітянська бібліотека міста Кам'янця-Подільського 1917 року мала в своєму фонді більше 1400 книжок, ними користувалися 400 осіб. Бібліотеку очолював Володимир Пилипович Лотоцький, який раніше завідував бібліотекою полонених українців в Австро-Угорщині, був людиною освіченою, знав українську, польську, чеську, німецьку,

англійську і російську мови. Оскільки попит на українську книгу весь час зростав, він докладав зусиль для поповнення фонду, який поступово, незважаючи на кількаразові закриття «Просвіти» та її структур, все ж збільшувався.

Але з часу встановлення незалежності України за підтримки держави і місцевої влади, фонд книгозбірні почав стрімко зростати і за рік практично подвоївся.

Вже 1918 року книгозбірня Кам'янець-Подільської «Просвіти» мала потужний для того часу фонд 3 тис. томів книг, якими користувалися окрім самих членів «Просвіта» й інші жителі міста. При Товаристві працювала безкоштовна читальня, до якої надходили 19 українських і російських часописів. Середнє число відвідувань читальні становило 40 осіб у день [359, с. 22].

Бібліотека міської вінницької «Просвіти» з книжковим фондом 1400 томів 1917 р. містилася в народному домі, мала українські та російські книги, які позичали за доступну плату всі бажаючі [262, с. 68].

Заходами Подільської «Просвіти» книгозбірні влаштовувалися і в багатьох військових частинах. Козаки прихильно ставилося до них і з великою охотою брали книги для читання [158, с. 4]. До кінця 1918 р. Подільська «Просвіта» відкрила близько 170 бібліотек і читалень. Для порівняння зазначимо, що подільські земські установи мали лише 20 книгозбірень [262, с. 144, 129; 218, с. 3]. Розвитку бібліотек, наповненню їх україномовною літературою сприяло й рішення XI надзвичайних Подільських губернських земських зборів про українізацію освіти з початком нового навчального року. Передбачалося в народних школах проводити навчання українською мовою, в учительських семінаріях вивчати українську мову, історію, географію як окремі предмети. Повітовим управам пропонувалося надати «Просвітам» кошти для видання українських підручників [342, с. 3–4].

1918 року зусиллями губернського комісара Г. Степури постав просвітницький осередок у м. Жванці Кам'янецького повіту та читальня при ньому. Щоб сформувати бібліотечний фонд і надалі поповнювати його, керівництво

«Просвіти» звернулося до редакцій і видавництв з проханням надіслати їм по одному примірнику своїх видань. Книги дарувало й місцеве населення. 12 жовтня 1000 крб. на закупівлю літератури виділила губернська народна управа [273, с. 257–258]. 1919 року Жванецька «Просвіта» досягла відчутних успіхів у своїй роботі – осередок працював систематично, мав книгозбірню з фондом 1500 прим., читальню та драматичну аматорську групу. За ініціативи та підтримки просвітян у Жванці була відкрита гімназія, а при ній – бібліотека. Жванецькі просвітяни шукали підтримки ректора новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету професора Івана Огієнка, обравши його «почесним довічним членом, порадиником і авторитетним заступником-оборонцем» їх товариства [313, с. 65]. «Просвіта» діяла, обновляла бібліотечні фонди місцевих шкіл, організовувала вистави, вечори, концерти. За радянської влади жванецька «Просвіта» зазнавала постійного тиску, а 1921 р. змушена була передати свій бібліотечний фонд єдиній трудовій школі [273, с. 260].

1919 року гостро стояла проблема забезпечення книжками інших, особливо сільських «Просвіт». Щоб її вирішити, у деяких повітах створювали спілки «Просвіт», які займалася купівлею книг, їх доставкою. Велику надію в цій справі покладали на Кам'янець-Подільську губернську «Просвіту», краще матеріально забезпечену від інших, та органи української влади.

Створене 1919 р. товариство «Просвіта в с. Калиня Кам'янецького повіту звернулось із заявою до відділу позашкільної освіти повітової народної управи про допомогу книгами та періодичними виданнями, інформаційною літературою [249, с. 4]. У свою чергу Подільське українське товариство «Просвіта» зверталося до Товариства шкільної освіти (1919) про допомогу словниками, необхідними для вчителів, просила поради, які з недорогих словників (російсько-українські та українсько-російські) кращі, а коли можливо, то і надіслати зразки [359, с. 96]. Користувалася попитом література з питань садівництва, пасічництва, дитяча, драматичні твори, підручники для шкіл. «Просвіта» с. Мукші-Китайгородської просила Кам'янецьке повітове

керівництво організувати видання такої літератури українською мовою [66, арк. 26].

Подільська губернська народна управа, поділяючи думку про необхідність допомоги «Просвітам» книгами, запропонувала повітовій народній управі в межах розробленого проекту позашкільної освіти виділити, як допомогу, трьом сільським «Просвітам» кожної волості по 200 крб. для придбання літератури [241, с. 351–359].

Однак україномовної літератури конче не вистачало на всіх етапах просвітницької діяльності бібліотек. Ще 1908 року до вирішення цієї складної проблеми долучився В. Сочинський – активний член Подільської «Просвіти», її секретар, який у співпраці з головою К. Солухою та активом товариства брав участь у відкритті шкіл, бібліотек, читалень, книгарень і книжкових кіосків, виданні книг, газет, листівок для народного читання, організації лекцій, читання рефератів, проведення бесід про Україну, збирання й популяризації фольклору, рідної пісні, музики, створення музеїв, поширенні освіти серед дорослих через недільні школи, вечірні заняття, постановку вистав тощо.

Вирішити проблему українських книг він збирався шляхом відкриття власного видавництва. В. Приходько згадував: «...Сочинський таки «нашкрывав» трохи грошей, притягнув паї ще у кількох кам'янецьких українців і в 1908 р. сповістив мене у Дорпт, де я вчився, що ми таки будемо мати на Поділлію видавництво, тільки ось як його назвати. Я спроектував назву «Дністер» – нашої подільської річки, – Сочинський її апробував, з 1908 року у Кам'янці на Поділлію почало функціонувати українське видавництво «Дністер» [305, с. 92]. Першою книгою цього видавництва була збірка улюблених в народі творів подільянина С. Руданського. Василь Андрійович встановив контакти з місцевими друкарнями і в народ пішли брошури, невеликі за обсягом, зате дешеві, попит на них постійно зростав. Авторський колектив, до якого входили К. Солуха, Ю. Сіцінський, В. Сочинський, М. Павловський та ін., підготував «Український катехизм», в якому шляхом питань і відповідей висвітлювались важливі аспекти історії культури України. 1914 р. жандарми занесли книгу до

протоколу, як таку, що несла «антидержавні думки», твердила, «... що кожний має право вільного пересування, право на вільну розмову рідною мовою», а російського царя називала «деспотом, від якого не треба приймати наказів...» [310, с. 8]. В. Сочинський поступово оволодів усіма тонкощами нової справи й став помітним видавцем.

1919 р., під час третього періоду «Просвіти», В. Сочинський відновив діяльність видавництва «Дністер», залучив до видавничої справи в якості редакторів та авторів професорів відкритого 22 жовтня 1918 року в Кам'янці-Подільському державного українського університету, передовсім – В. Біднова, Л. Білецького, М. Драй-Хмару, М. Плевако та інших. Йому допомагав дунаївчанин Степан Риндик і як редактор, коректор, так і письменник, а також Н. Григорієв. «У видавничому відділі «за Сочинського» було, як у великому млині, – згадував В.К. Приходько. – Тріщали машинки, цокали рахівниці, безперестанно дзвонив телефон, а в кабінеті завідуючого – безперервний людський потік: то приходили письменники, університетські професори, коректори, поети і дуже часто між ними – від початку 1919 року, – маяла сива борода «діда» М. Грушевського... Такий широкий розмах роботи швидко давав свої наслідки: книжка виходила за книжкою, їх, як висловлювався Сочинський, просто «лопатами гребли», і земські підводи та автомобіль не встигали їх з друкарень відбирати» [305, с. 83]. Газети, що виходили в Кам'янці-Подільському, щоразу інформували про книги, що вийшли з друку й знаходяться в книгарні.

Однак з приходом польських військ ситуація погіршала. Василь Андрійович чотири рази сидів під арештом через обстоювання свого паперу, а друкарню було опечатано на кілька днів. Ще важче стало з приходом більшовиків: вони забрали тільки паперу на два з половиною мільйони крб., ревізували з друкарні книг на 480 тис. крб., а ще – друкарські машинки, цінні літографічні матеріали, фарби, різне приладдя. Загалом збитки склали три з половиною мільйони крб. В.А. Сочинському довелося переховуватись. Добивало й безгрошів'я. Довелося взяти в уряді позику на суму понад три з половиною мільйони крб., щоб відновити виробництво і завершити друк розпочатих книг.

На 15 листопада 1920 року вдалося видати 23 назви книг тиражем 126 тис. примірників. Серед них – підручники з арифметики О. Дробочюна, всесвітньої історії – Н. Григорієва, природознавства – І. Трояновського; художня література – «Камінний хрест» В. Стефаніка, «Маруся» М. Вовчка, «Козацька вдача» та «З історії України» С. Руданського, «Золотий жук» Едгара По; низка книг для самоосвіти, з питань економіки, кооперації та сільського господарства в перекладі самого видавця В.А. Сочинського та його земляка – дунаївчанина С.Т. Риндика та ін.

1920 року, перед останнім приходом більшовицьких військ, почалася евакуація українських урядових установ, чиновників, працівників різних українських структур. Видавництво «Дністер» припинило діяльність, опублікувавши більше 30 назв книг, здебільшого підручників [6, с. 220]. Ще довго ними був забитий книжковий склад народної управи, звідки навіть очільники більшовицької влади постачали підручниками та різними книгами школи не тільки Подільської, а й інших губерній.

Книги поширювались і через членів «Просвіти». На Дунаєвеччині, наприклад, – через С. Бабляка, П. Куцяка (с. Великий Жванчик), І. Васильєва (Мала Кужелівка), С. Жулинського (Дунаївці), Є. Лісовенка (Тинна), священника Н. Родкевича (Іванківці), Є. Галака (Лошківці) [310, с. 8].

Поступово бібліотеки «Просвіти» стали дієвими осередками культурнопросвітницької і навіть ідейно-виховної роботи серед населення. У бібліотеках створювалися виставки творів Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки, М. Коцюбинського з їх портретами, біографічними даними. Проводилися вечори читання творів класиків української літератури, тижневики, декади, присвячені Т. Шевченку, Б. Хмельницькому, І. Мазепі, історичним датам – проголошенню універсалів, обговоренню різних законодавчих актів українських урядів. Організовувалися різноманітні дискусії з питань історії, економіки, поточної політики [320, с. 204].

Просвітники прагнули розвивати бібліотечну справу і в радянський час, надаючи можливість селянам читати літературу безкоштовно. Деякі через важкий фінансовий

стан брали плату за користування послугами бібліотеки, зокрема Руськофільваровецька «Просвіта», що діяла в межах Кам'янця-Подільського, за користування літературою встановила плату в розмірі 1000 руб. на місяць [68, арк. 21].

Радянська влада намагалася реорганізувати «Просвіти», ввівши їх в мережу радянських культурно-освітніх установ. Адже їх національна спрямованість не вписувалася в політико-освітні орієнтири нової влади. У відозві ЦК КП(б) У 1920 р. наголошувалося на необхідності оволодіння «Просвітами», перегляду фондів просвітянських бібліотек, поповнення їх комуністичною літературою [267]. 1921 р. через велику популярність «Просвіт» серед селянства радянська влада ще обережно вибудовувала стосунки, подекуди навіть виділяючи кошти. Зокрема у Вінницькому повіті на 1-е півріччя 45-ти просвітницьким осередкам було виділено 2250000 руб. на закупівлю літератури [274, с. 40].

1922 р. майже всі просвітницькі осередки краю мали книгозбірні. На початку року у Циківській волості Кам'янецького повіту нараховувалося 9 «Просвіт», кожна з яких мала невелику бібліотеку. Однак поступово ситуація з надходженням нової літератури мінялася в гірший бік. Деякі «Просвіти», наприклад, с. Мар'янівки цього ж повіту, не отримували книг більше року [68, арк. 9]. Тиск на «Просвіти» поступово наростав. 1922 р. було запропоновано перетворити їх у філії політосвіти, вигнавши з них «національні елементи» [69, арк. 257]. Почались перевірки, констатувалось, що в багатьох хатах-читальнях «замість путящих революційних книжок, ще й досі лежить усяка буржуазна заваль, царські й попівські видання» [274, с. 40].

На початку 1923 р. «Просвіти», незважаючи на тиск з боку влади, продовжували існувати в деяких селах. У Циківській волості – у Цикові, Залуччі, Стефанівці, Білій, Карачківцях, при кожній з них – невеликі бібліотеки. Того року органи політосвіти Кам'янецького повіту провели серед «Просвіт» анкетування. Було встановлено, що бібліотеки були майже при кожному товаристві, кількість літератури не перевищувала 200–300 примірників. У с. Чернокозинці Рихтецької волості Кам'янецького повіту їх нараховувалося 115, у с. Ластівці тієї ж волості – 172. Перевірки

культурно-освітніх організацій Подільської губернії виявили в окремих «Просвітах» книги «націоналістичного» характеру. Так, женишківська «Просвіта» Летичівського повіту мала в своєму розпорядженні твори Д. Донцова, І. Огієнка, А. Кащенко. Книги були вилучені, а просвітяни заарештовані [274, с. 41].

У 1917–1923 рр. своєю діяльністю осередки «Просвіти», їх бібліотеки безперечно справляли вагомий вплив на населення краю, здійснюючи важку роботу із забезпечення літературних запитів селян, пропаганди національної ідеї. В умовах громадянської війни діяльність просвітницьких товариств опинилася на вістрі політичних інтересів протилежних таборів. Уряди Української Народної Республіки спрямовували її в русло визвольних змагань, національно-культурного відродження. «Просвіти» та їх книгозбірні змогли в 1917–1920 рр. зберегти та розвинути традиційний напрям, форми і методи діяльності, залишитись вірними ідеї українського національно-культурного будівництва.

Просвітницькі книгозбірні Подільської губернії були освітніми установами з різноманітними формами масової роботи, які значною мірою виконували функції публічних бібліотек, хоча й не завжди мали достатні книжкові фонди. Важливим напрямом роботи бібліотек, як осередків «Просвіти», була пропаганда української мови, літератури, національної ідеї саме через книгу. Бібліотеки виступали своєрідним каталізатором громадсько-політичного, культурно-освітнього життя краю, прискорювали процес українізації школи як загальноосвітньої, так і вищої, незважаючи на протидію спочатку царської, а потім і радянської влади. Робота просвітянських бібліотек була прикладом для інших громадських організацій, зокрема «Української спілки вчителів, зі створення пересувних бібліотек», сприяла проникненню української книги у фонди інших загальнодоступних бібліотек – сільських, народних, публічних.

Радянська влада прагнула нейтралізувати цей напрям діяльності, залучити просвітянські бібліотеки на свій бік, а згодом стала на шлях ліквідації «Просвіт», звинувативши їх в українському буржуазному націоналізмі. Діяльність товариств припинилася в усіх регіонах радянської України 1923 р., вони були злиті з будинками і хатами-читальнями, подекуди зліквідовані.

5.2. Фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету як осередок інформаційного забезпечення вищої освіти та українського національно-культурного будівництва

У добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. українські уряди великої уваги надавали українізації освіти. Окрім діючих університетів у Києві, Харкові, Одесі та Новоросійську було відкрито ще два навчальні заклади – Київський та Кам'янець-Подільський державні українські університети [304, с. 22]. Ініціаторами заснування університету в м. Кам'янці-Подільському були голова Кам'янецької повітової земської управи О. Пащенко, голова Кам'янецької міської управи О. Шульмінський і голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. Міністерство народної освіти цілком прихильно поставилося до питання створення університету в Кам'янці-Подільському, роботу з його організації поклало на приват-доцента Київського університету І. Огієнка [304, с. 26, 40]. 22 травня 1918 р. його було призначено в. о. ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Одним з найважливіших завдань поряд із розвитком матеріально-технічної бази університету та пошуком кадрів ректор вважав створення університетської бібліотеки, яка почала функціонувати з 5 вересня 1918 р. [71, арк. 43]. Варто відзначити один з багаточисельних феноменів І. Огієнка – це феномен бібліофіла, збирача книг. Без книг, стверджують сучасники, він не мислив свого життя, про них висловлювався завжди велично й трепетно. Книга для ученого завжди була великим чудом, «святим Великоднім» [340, с. 48].

Ректор І. Огієнка глибоко усвідомлював значення книгозбірні для повноцінного функціонування навчального закладу. Саме власна книжкова колекція І. Огієнка, привезена з Києва, стала початком університетської книгозбірні. І в подальшому він проводив досить активну політику щодо наповнення бібліотечних фондів. Ректор через пресу

і листовно звертався до керівників наукових установ, навчальних закладів, державних організацій, різних товариств, приватних осіб у різних куточках України з проханням «докласти своїх зусиль до збудування нового культурного огнища і подарувати в бібліотеку університету книжок, що в їх тепер відчувається особлива потреба і що їх немає змоги придбати навіть за великі гроші».

Впродовж 1918-1919 рр. листи з проханням подарувати книги для бібліотеки були надіслані до міністерств народної освіти, культів, преси, внутрішніх та закордонних справ, до преосвященного Пімена, єпископа Подільського і Брацлавського, Ю. Сіцінського, голови Подільського церковного історико-археологічного товариства, звертався ректор і до Подільської губернської народної управи, редакцій газет, Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. До правління головного інспектора культурно-освітнього відділу надійшло клопотання про передачу 15 прим. кожної назви до бібліотеки, і, навіть, до відділу навчання військ – про передачу для бібліотеки по 2 прим. усіх друкованих видань [74, арк. 2–5, 7–8, 10–13, 16–22; 75, арк. 3, 5, 26, 34, 35, 41; 78, арк. 36].

Він навіть звертався до агітпросвіти при Кам'янецькому революційному комітеті з клопотанням про передачу до бібліотеки 2 примірників усіх газет: один для бібліотеки, а другий – для студентської читальні. У відповідь на листи впродовж 1918–1919 рр. до бібліотеки надходили подаровані видання. Видавничий відділ Подільської губернської народної управи, наприклад, передав 25 прим. російсько-українського словника [75, арк. 12], сільськогосподарський – 169 прим. книг з різних галузей сільського господарства для використання на сільськогосподарському факультеті [77, арк. 3]. Політичний департамент МВС надіслав збірки законів і мапи [74, арк. 26]. Відділ преси МЗС передав книжки іноземними мовами: чеською – Д. Дорошенка «Міжнародна орієнтація українців під час війни і революції», Нечаси «Щире слово про чесько-українські відносини»; французькою – Тишкевич «Україна перед лицем Конгресу», «Вирізки з енциклопедії», В. Тимошенко «Україна і Росія в своїх

економічних взаєминах», «Галиччина» та ін.; німецькою – М. Кордуби «Територія і населення України»; данською – «Польська паціфікація в Східній Галиччині» тощо [74, арк. 25]. Редакція газети «Сільська біднота» задресувала 3 прим. газети [77, арк. 3]. У відповідь на звернення до Румунської академії наук через дипломатичну місію УНР університет одержав для бібліотеки близько 10 пудів книжок [78, арк. 36].

1919 року університетська архівна комісія просила Раду професорів звернутися до революційного комітету з проханням видати розпорядження про передачу К-ПДУУ архіву колишнього жандармського управління з бібліотекою при ньому та наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду з бібліотекою [75, арк. 17], а до управління мистецтв та національної культури УНР – про передачу до архівно-бібліотечного відділу архіву міської поліції [74, арк. 13].

Фонд університетської бібліотеки формувався і за рахунок бібліотек Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії та Подільської духовної семінарії. Способи вирішення проблеми були різні. Зокрема через департамент середніх шкіл міністерства освіти директору Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії пропонувалося передати до бібліотеки К-ПДУУ окрім книг з класичної філології, також усі видання бібліотеки Кременецького ліцею та інших польських наукових закладів, що перейшли до гімназії, але були вкрай необхідними для навчального процесу [74, арк. 2], а також «Журнал Міністерства народної освіти» за всі роки [75, арк. 5]. Для передачі книг з Подільської духовної семінарії ректору прийшлося звертатися окрім ректора семінарії і до двох міністерств: народної освіти та культів, а також до преосвященного Пімена, єпископа Подільського і Брацлавського [75, арк. 3, 26, 35–36, 41–42]. Зокрема, серед дублетної літератури просив передати з бібліотеки семінарії усі томи «Сборника Императорского русского исторического общества» для наукової роботи в університеті [75, арк. 3].

Прохання І. Огієнка знайшло відгук у наукових організаціях та інших установах. Львівське наукове товариство ім. Т. Шевченка подарувало бібліотеці 408 томів цінної літератури, зазначивши, «що вдовільняючи просьбі

світлого ректорату, радо жертвує для створеної ним університетської бібліотеки всі свої видання за винятком деяких вичерпаних... рівно ще охотно відступить товариство для тієї ж бібліотеки книжки зі своїх бібліотечних дуплетів як тільки покінчиться інвентаризація їх» [70, арк. 1]. Губернський статистичний комітет передав книгозбірні близько 6000 книг, міська чоловіча гімназія – 2716 видань. Свій внесок у фонд бібліотеки зробило Подільське церковне історико-археологічне товариство, передавши їй 120 книг і 59 стародруків [231, с. 69], бібліотека Київського університету св. Володимира, департамент середніх і вищих шкіл міністерства народної освіти, низка українських видавництв, духовних навчальних закладів. Рукописні та друковані раритети передала Кам'янець-Подільська духовна семінарія [256, с. 16]. Собор Києво-Печерської лаври подарував Острозьку Біблію 1581 р. Д. Дорошенко згадував, що «з Києва встигли привезти комплекти видань тамошніх наукових інституцій, а зі Львова – комплект видань Наукового товариства ім. Шевченка» [137, с. 413].

Ректор щиро дякував дарувальникам за цінні дарунки, навіть, якщо це була й одна книга, підкреслюючи, що «... тільки спільною працею всіх, хто співчуває українській ідеї, можливе упорядкування всеукраїнського вогнища рідної культури, яким повинен стати Кам'янець-Подільський державний український університет» [74, арк. 16, 18].

Комплектування університетської книгозбірні здійснювалося й іншими шляхами, як наприклад, поповненням за рахунок книг, розорених або залишених власниками маєтків, колишніх державних установ. До справи комплектування бібліотеки долучалися викладачі, державні установи, службовці, пересічні громадяни з усіх регіонів України. М. Хитьков подарував 2230 книг, С. Русова – 642, П. Бучинський – 273 [247, с. 292], агроном Сікора – 135 книг [75, арк. 25].

До університету попало чимало книг з розорених поміщицьких маєтків. У грудні 1918 р. було придбано приватну бібліотеку з Могилева-Подільського, для її доставки знадобився цілий вагон. Старовинні польські видання, книги з українського національного питання, французька вольєрівська енциклопедія та інші були виявлені в Панівцях,

залишеному панському маєтку під Кам'янцем [308, с. 18]. У жовтні 1919 р. державний інспектор 7-го піхотного полку 3-ої дивізії Г. Шеремет під час бойових дій у с. Романках Ольгопільського повіту серед залишків бібліотеки колишнього місцевого землевласника знайшов повне зібрання (89 томів) «Енциклопедичного словника Брокгауза», яке за погодженням з представниками села передав університетові [74, арк. 17].

Батько секретаря університетської комісії О. Пащенко Михайло Федорович, відомий на Поділлі педагог і просвітник, не тільки подарував книжкову колекцію, зібрану за 40 років педагогічної діяльності, а й попросився попрацювати в бібліотеці над упорядкуванням її фонду [283, с. 33].

Незважаючи на блокаду, в якій знаходився Кам'янець-Подільський, інколи вдавалося і купувати літературу в Станіславові, Чернівцях та інших західноукраїнських містах. Професор В. Біднов купив у Станіславові (тепер Івано-Франківськ) 47 назв книг [343, с. 13], приват-доцент Бялковський – 106 томів на суму 2500 крб. [75, арк. 33].

Одним із джерел поповнення фонду стали підручники і навчальні посібники, написані викладачами С. Бачинським, Л. Білецьким, П. Бучинським, В. Гериновичем, М. Драй-Хмарою, ректором І. Огієнком, С. Остапенком, М. Столяровим, М. Хведоровим та ін. і надрковані за рахунок університету.

Таким чином, завдяки зусиллям ректора, співробітників університету і бібліотеки фонд книгозбірні активно поповнявся подарованою літературою. Її книжковий фонд зріс з 1686 прим., з якими розпочався навчальний процес, до майже 36 тис. прим. на кінець існування університету [71, арк. 43].

З метою наповнення фонду навчальною літературою ректором І. Огієнком було видано розпорядження про складання кафедрами списків необхідних підручників, які розглядалися Радою професорів. 16 вересня 1919 р., наприклад, було розглянуто списки, представлені сільськогосподарським факультетом з фізіології, механіки, ентомології тощо [75, арк. 49]. Питання наповнення фонду розглядалося і на

факультетах. Так, рада сільськогосподарського факультету 25 грудня 1920 р. прийняла рішення звернутися до студентів щодо сприяння розвитку фонду факультетської книгозбірні [77, арк. 28].

Отже, основна увага працівників бібліотеки в перший рік її існування була спрямована на придбання літератури, її опрацювання. Звіт про роботу бібліотеки за 1918–1919 навчальний рік засвідчив й інші проблеми: «Книги купувались, дарувались, записувались в інвентарний каталог, видавались додому, іноді ніде не записані книги видавались професорам. Про те, щоб налагодити статистику, не могло бути й мови. Наприкінці року дехто з професорів повертав до бібліотеки проштамповані книги, ніде не записані». Потрібно було посилити формування інвентарного, абеткового та систематичного каталогів [79, арк. 1].

Важливість діяльності молодого українського університету та його бібліотеки підкреслює той факт, що до роботи з обліку і розкриття фонду, формування каталогів залучалися співробітники інших державних установ, організацій і, навіть, військові. 15 березня 1920 р., наприклад, до університету від референта військових справ при Головноуповноваженому уряду УНР надійшов лист про відкликання отамана Михайліва, полковника Вотякова та сотника Варави, які не можуть далі продовжувати працю зі складання бібліотечних каталогів. Замість них рекомендовано до цієї праці урядовців Якубовича, Остафійчука і чотаря Пущенка. Від управління в справах пошти, телеграфу і телефону було командировано до К-ПДУУ для складання каталогів керуючого загальною канцелярією. 28 лютого 1920 р. загальним департаментом МЗС УНР було відкликано відкомандированого для складання каталогів начальника відділу преси МЗС Д. Вахнянина. Замість нього направлено для цієї роботи урядовця з особливих доручень М. Ковальського. Серед відряджених від МВС були Н. Стрільчук, І. Шевченко [71, арк. 2, 4–7].

З наповненням каталогів постало питання їх редагування, адже відсутність досвіду такої роботи позначалася на якості каталогів. 1 серпня 1919 р. на професорській раді

ректор І. Огієнко поставив питання про перевірку карток систематичного каталогу викладачами, яким і було доручено перевірити розділи каталогу згідно з фахом кафедри [75, арк. 37]. На наступному засіданні до питання повернулися і просили професорів поквартитися з перевіркою, аби не затримувати роботу бібліотеки [75, арк. 60].

Паралельно з вищезазначеною працею бібліотека обслуговувала читачів. Впродовж першого року існування серед них були в основному професори та службовці університету, яким було видано додому 1418 прим. книг. Рада професорів постановила студентам книги додому не видавати до «встановлення більш-менш нормальних обставин життя» [71, арк. 45]. Через рік було відкрито читальню, яка почала з 20 вересня 1919 р. приймати відвідувачів. Кількість відвідувань і книговидача зростали щомісяця. Якщо у вересні впродовж дня читальню відвідувало від 5 до 15 чоловік, то в грудні – від 42 до 107. За 4 місяці читальню відвідало 3236 чоловік [71, арк. 45], що свідчить про наростаючу динаміку її використання читачами. Варто зазначити, що сільськогосподарський факультет на той час мав власну читальню.

Користувалися бібліотекою і сторонні читачі, які обслуговувалися з дозволу ректора. Серед них були представники різних верств населення та професій: члени редакцій газет «Україна», «Трудова громада» та ін. [76, арк. 6], артист малого театру В.М. Васильєв [76, арк. 3], хорунжий школи гардемаринів і підстаршин флоту [76, арк. 27], студент фізико-математичного факультету Київського університету ім. Св. Володимира М.З. Потапенко [75, арк. 23]. Просив ректора тимчасово дозволити користуватися технічною літературою книгозбірні своїм працівникам департамент дорожнього господарства міністерства шляхів [74, арк. 11]. У перший рік було обслужено 48 приватних осіб [71, арк. 43–45].

Поступово збільшувався персонал книгозбірні. Якщо з 5 вересня 1918 р. до 30 жовтня 1918 р. штат бібліотеки складався з виконуючого обов'язки бібліотекаря І. Сливки, то з 30 жовтня 1918 р. до бібліотеки був призначений

урядовець, 5 листопада 1918 р. – помічник бібліотекаря Ю. Сіцінський, а з 19 листопада до 20 грудня того ж року – ще три урядовці [71, арк. 43].

На кінець першого року роботи бібліотека розташовувалася в 3 невеликих кімнатах: дві – поруч, третя – окремо. Службовці були в усіх трьох. У 1918–1919 рр. бібліотеці подаровано 17286 книг, придбано 11169 прим. [71, арк. 47]. У цей період умови зберігання літератури та праці персоналу бібліотеки були важкі: книги лежали на столах, на підлозі, кімнати не провітрювалися і не опалювалися. Але бібліотека університету і в цих умовах жила, працювала [79, арк. 1]. 1920 р., на другий рік існування, бібліотеку перевели в більше приміщення – колишню гімнастичну залу. Було багато зроблено для запровадження нових для того часу бібліотечних технологій: поліпшено облік надходжень, проведено переоблік усього фонду, його дезінфекцію, із загального фонду виокремлено відділи стародруків і періодики, дублети та триплети, проводилася робота з боржниками.

Удосконалювалася робота з каталогами. Була прийнята десяткова система класифікації для систематичного каталогу, за його впорядкування взявся помічник бібліотекаря Л. Биковський. О. Федоровою заведено абетковий покажчик до систематичного каталогу в читальні. Покажчик підручників вів І. Сливка, приступила до складання покажчика «Україніка» В. Вікул, В. Значківська перевіряла абетковий каталог на грамотність записів. Був створений предметний покажчик правової літератури. Налагоджувалася бібліотечна статистика: видані книги реєструвалися, були введені паспортні картки читача (читацькі формуляри), у читальні заведений контроль відвідувань.

За ініціативи ректора І. Огієнка для покращення роботи книгозбірні з обслуговування читачів було запроваджено «Зошит для студентських побажань», організовано Бібліотечну комісію та Бібліотечну раду, бібліотекарем (так тоді називалася посада директора бібліотеки) призначено й тоді відомого бібліотекознавця С. Сірополка. Усі побажання студентів щодо роботи читальні аналізувалися бібліотекарем

С. Сірополком та ректором. Їх пропозиції про придбання книг сільськогосподарської тематики, підручників зі сферичної тригонометрії, політичної економії, хімії, єврейські видання та книги єврейських письменників у перекладі, по 2 примірники місцевих часописів та ін. були враховані. Бібліотека за дорученням ректора звернулася до деканів факультетів з проханням про передачу до книгозбірні навчальних планів, а до редакцій місцевих газет – про надіслання часописів, до єврейської громади – про надіслання єврейських книг. Щодо придбання нових необхідних підручників, то, зважаючи на відсутність комунікацій, це побажання не могло бути виконане негайно. У відповідь на рекомендацію студентів щодо поліпшення умов роботи читальні було зроблено розпорядження про забезпечення її ножами для розрізання сторінок, зміну режиму роботи читальні з 9 до 21 години. Стосовно боржників були підготовлені нові правила й подані на затвердження професорської ради університету [71, арк. 27].

У бібліотеці на кінець 1920 р. працювали 12 осіб: бібліотекар М. Ясинський, старший помічник бібліотекаря І. Сливка, урядовці І. Ардатеєв, В. Вікул, В. Значківська, С. Кімель, Л. Сохневич, В. Харків, О. Харківа, О. Яценко, О. Кімель, О. Федоріва (дві останні працювали в читальні). Крім М. Ясинського та О. Федорової всі були водночас студентами університету.

Працівники, як і професори, і студенти, часто голодували, потерпали від холоду, хвороб, про що свідчать численні доповідні співробітників бібліотеки щодо причин неявки на роботу. 30 грудня 1919 р. С. Сірополко доповідав ректору, що на роботу не з'явилося 5 співробітників, у тому числі й помічник бібліотекаря Л. Биковський, «хворий на плямистий тиф, але ще не відомо на який» [71, арк. 9-12, 14, 16]. Коштів на ліки, та й самих ліків, не вистачало.

Згідно з постановою Ради Народних Міністрів Директорії УНР, штатний бібліотекар університету отримував протягом 12 місяців 27 тис. гривень (2250 грн. щомісячно), помічник бібліотекаря – 25 тис. (2083 грн. 33 коп.), молодший бібліотекар – 20 тис. (1666 грн. 66 коп.).

І це тоді, коли багато продуктів харчування для пересічного працівника були майже недоступними. 23 березня 1920 р. преса інформувала: «За останні два дні в місті гостра продовольча криза, хліба майже немає, а коли є, то дістати його можна з труднощами» [250, с. 15]. Та, незважаючи на це, університет продовжував працювати.

Фонд книгозбірні впродовж другого року існування (1919–1920 рр.) поповнився на 13936 прим., з яких 51 – рукописи. Подаровано було 11187 прим., а придбано – 2749. Основну частину надходжень – 2258 прим. – склали книги, придбані в жовтні в м. Києві під час відрядження ректора І. Огієнка. Більшість фонду становили книги російською мовою – 25 484 прим., українською – 1592, серед іноземних найкраще були представлені видання французькою (145 прим.), латинською (102), німецькою (93) та польською (76) мовами. У фонді були й книги чеською, слов'янською, грецькою, італійською, єврейською (19) і тюркською (1) мовами.

При розстановці та систематизації застосовувався самий простий розподіл фонду на друковані та рукописні видання. До першого січня 1920 року до бібліотеки поступило 28455 книг. Записано в інвентарну книгу 20045 прим., незаписаними залишилося 8410 прим. Найдавніший стародрук – «*Biblia latino-nebranicum*» (Старий заповіт), виданий у Венеції 1533 р., був занесений у бібліотечний інвентар під № 33078. В інвентарній книзі видання були розподілені за розділами систематичного каталогу і базувалися на міжнародній універсальній десятковій таблиці: 0 – загальні твори, 1 – філософія, 2 – релігія, 3 – соціальні науки, 4 – філологія, 5 – точні науки, 6 – прикладні науки, 7 – мистецтво, 8 – література, 9 – історія [71, арк. 44]. Понад 70 відсотків фонду книгозбірні становила література гуманітарного профілю. 20 відсотків складали технічні та природничо-наукові видання, довідкова література налічувала до 6 відсотків від загальної кількості книг, записаних до інвентарної книги.

Додому мали змогу брати документи тільки професори і службовці університету, у читальні книги видавалися

студентам і стороннім особам. Найбільшу групу читачів склали студенти. У середньому книговидача становила 6 книг на одну особу. Найбільше читали професори – у середньому на особу по 11 книг. Найбільшим попитом користувалися видання загального відділу та мовознавства. Читальня була відкрита для читачів протягом всього року кожного дня, крім свят – 339 днів. У середньому на день приходилося по 32,3 відвідування. Найбільше відвідувань читальні було з грудня (220) по квітень (103), найменше – на початку навчального року, у вересні – 17 за день [79, арк. 1–5].

У третій рік свого існування бібліотека вступила цілком сформованою, але не без проблем. Відчувалася відсутність постійного керівника, знавця бібліотечної справи, потреба в нових просторіших приміщеннях, оскільки абсолютно ніде було розкласти книги, у збільшенні штату співробітників – не було помічника бібліотекаря, який би займався виключно систематичним каталогом та консультуванням читачів, не вистачало й урядовців для упорядкування та опису відділу дублетів і триплетів, фонду рукописів і мап та карток на журнальні статті. Потребувала бібліотека й методиста, який збирав би інформацію про потреби кафедр, викладачів, слідкував за тим, що видається в Кам'янці-Подільському та за його межами з питань бібліотечного досвіду. Для оправи бібліотечних книг необхіден був палітурник. Блокада краю заважала знайомству з бібліотечним досвідом як у країні, так і за кордоном.

Питаннями стратегії розвитку книгозбірні, організації вирішення поточних завдань займалася Бібліотечна комісія, яка почала роботу 24 вересня 1918 р. і складалася з представників професорсько-викладацької корпорації університету. На початку 1919–1920 академічного року до неї входило 7 осіб – голова, по одному представнику від кожного факультету, бібліотекар. Перше засідання бібліотечної комісії відбулося 12 квітня 1919 р., а протягом року їх було 7. Головою Бібліотечної комісії 27 серпня 1919 р. на засіданні Ради професорів університету був обраний відомий дослідник історії краю, музеєзнавець і приват-доцент

богословського факультету Ю.Й. Сіцінський [247, с. 290, 301]. Комісія розглядала питання поповнення бібліотечного фонду, каталогізації та розстановки книг, кадрові питання, нормативні документи – правила, положення, статuti, розпорядок роботи, різні господарські проблеми. Зокрема, на засіданні Бібліотечної комісії 12 квітня 1918 р. було прийнято рішення щодо створення абеткового та систематичного каталогів. На травневих засіданнях розглядався проект правил роботи бібліотеки та питання прийому на роботу М.І. Ясинського та ін. 1920 р. на засіданнях комісії приймалися рішення щодо збереження бібліотечних фондів, удосконалення режиму роботи бібліотеки та працівників, уточнювались правила видачі літератури професорам і студентам, розглядався статут Бібліотечної ради тощо [71, арк. 1, 19; 72, арк. 1–10; 73, арк. 8].

На відміну від Бібліотечної комісії до Бібліотечної ради входили бібліотечні працівники. 5 січня 1920 р. питання створення Бібліотечної ради розглянула Бібліотечна комісія під головуванням Ю. Сіцінського та секретарства І. Сливки. Були обговорені інформація бібліотекаря С. Сірополка про «Проект Правил бібліотеки», поправки до нього, внесені приват-доцентами Білецьким і Бачинським, заява бібліотекаря С. Сірополка щодо прийому бібліотеки та матеріальну відповідальність за її стан, уточнені вимоги щодо складання річного звіту по бібліотеці, регламент засідань бібліотечної ради та ін. [308, с. 25].

Створення Бібліотечної ради мало важливе значення для книгозбірні. Згідно зі статутом саме вона вирішувала оперативні питання бібліотечної роботи і складалася з бібліотекаря, його помічників та секретаря. Рада організувала роботу бібліотеки та читальні, ведення каталогів, облікових документів, вирішувала інші поточні питання. Секретар складав протоколи засідань, які голова ради представляв ректорові для ознайомлення і затвердження. Бібліотечна рада в своїй діяльності безпосередньо підлягала ректору [71, арк. 21]. Так, наприклад, 7 листопада 1920 р. на засіданні Бібліотечної ради під головуванням бібліотекаря С. Сірополка і за участі помічників бібліотекаря

І. Сливки, М. Ясинського, Л. Биковського та представника колективу О. Яценко розглядалися питання кошторису на складання карток систематичного каталогу журнальних статей, упорядкування зовнішнього вигляду каталогу, посилення контролю за придбанням книг, визначено доручення Л. Биковському щодо перевезення бібліотеки графа Холоневського з м. Янова Подільської губернії до університету, розглянуто пропозиції студентів щодо покращення роботи книгозбірні [71, арк. 59–76].

Правила роботи бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, створені на основі правил роботи бібліотеки Київського університету Св. Володимира, були розглянуті на Бібліотечній комісії, затверджені Радою професорів університету. Вони відображали всі напрями діяльності книгозбірні. У 1-му загальному розділі регламентувалося завідування бібліотекою, обов'язки бібліотекаря, подавався обов'язковий перелік каталогів та облікових документів, унормовувались робота з періодичними виданнями, обов'язки бібліотечної комісії. Другий розділ визначав процес комплектування бібліотеки книгами та періодичними виданнями за рахунок кошторису та обов'язкового примірника книг, які видавалися за кошти університету, а також тих, що надходили шляхом обміну. Третій визначав правила роботи професорської лекторії та читальні при бібліотеці. Зокрема, лекторією мали право користуватися наукові співробітники університету – професори та приват-доценти, інші особи – тільки з дозволу ректора. Читальня, згідно з правилами, призначалася для університетських службовців, студентів та сторонніх осіб, які могли користуватися нею щоденно від 11 до 14 години, крім святкових днів та вихідних. Варто зазначити, що окремі пункти правил і в подальшому переглядалися Бібліотечною комісією, Бібліотечною радою та затверджувалися Радою професорів [73, арк. 6–7].

До створення університетської книгозбірні за ініціати-ви ректора долучилися видатні українські бібліографи і книгознавці І. Сливка, Ю. Сіцінський, М. Плевако, С. Сіропалко, Л. Биковський, М. Ясинський. 30 вересня 1919 р.

з заявою про працевлаштування на посаду бібліотекаря до університетської книгозбірні звертався Ю. Меженко, і лише військово-політичні події завадили йому приступити до роботи [81, арк. 1].

Першим бібліотекарем став **Іван Сливка**, який приступив до роботи з 1 вересня 1918 р. Він започаткував роботу формування бібліотеки і до 1 січня 1919 р. був фактично її завідуючим [85, арк. 2]. У перші місяці І. Сливці, «що був завалений книжками, бо надходили вони все більше й більше до університету», допомагав Ю. Гудзій, який у січні 1919 р. разом з М. Грінченком і доцентом Л. Білецьким за дорученням І. Огієнка, тоді вже міністра народної освіти УНР, отримав книги в Київській духовній академії та університеті Св. Володимира, чимало закупив у київських книгарнях й доставив до Кам'янця-Подільського [308, с. 16].

Однак І. Сливка не мав не тільки спеціальної, а й вищої освіти. Тому 9 січня 1919 р. ректор І. Огієнко запропонував посаду бібліотекаря університетської книгозбірні філологу **Миколі Плевако**. А наступного дня підписав наказ та посвідчення такого змісту: «Цим посвідчується, що панові Плевако, бібліотекареві Кам'янець-Подільського державного університету, доручено скласти бібліотеку університетську, а саме: купувати книжки по книгарнях; у тій цілі звертатися до наукових установ і окремих осіб» [230, с. 73]. Згодом М. Плевако отримав посаду приват-доцента на кафедрі української літератури і через чотири місяці покинув університетську книгозбірню, хоча в подальшому активно співпрацював з нею. Наприкінці 1919 р. при цій кафедрі заснував спеціальний бібліографічний гурток, який займався вивченням основ бібліографознавства та бібліографуванням творів українського письменства. Його члени на бібліографічних семінарах засвоювали ази теорії, а на практичних заняттях складали бібліографічний покажчик. На семінарських заняттях були заслухані доповіді доцента М. Плевако, помічника бібліотекаря Л. Биковського – про техніку, умови праці, бібліографію, як науку, міжнародну бібліографічну десяткову класифікацію. Учасники

семінару дізнавалися про елементи книжки, вправлялися в класифікації [130, с. 52].

Сприяв формуванню бібліотеки університету і **Левко Биковський** (1895–1992), який згодом зробив значний внесок у розвиток української книжкової культури, залишив після себе історико-культурологічну спадщину – низку монографій, статей, бібліографічних оглядів, рецензій та мемуарних записів. Серед бібліографічної спадщини Л. Биковського – публікації про методологічні основи бібліографії, як наукової дисципліни, біобібліографічні, країнознавчі покажчики тощо [277, с. 31]. Високо оцінила його діяльність доктор історичних наук Н. Лелікова: «... Він є творцем однієї з найцікавіших книговидавничих концепцій, до якої на сучасному етапі звертаються дослідники Польщі, України, Росії, він один з тих учених, завдяки кому ми можемо говорити про своєрідність українського книгознавства і теорії бібліографії» [275, с. 35].

Л. Биковський розпочав працю в університетській бібліотеці восени 1919 р., паралельно навчаючись на історико-філологічному факультеті університету. Він мав деякий досвід роботи у Всенародній бібліотеці України Української академії наук, прослухав курси бібліотекознавства, організовані Книжковою палатою, користувався літературою з бібліотечної справи з різних київських бібліотек, приватно студіював книгознавство за програмою проф. Лисовського [80, арк. 4]. Опинившись у Кам'янці-Подільському, продовжив улюблену справу наукові дослідження з питань бібліотекознавства та бібліографії. Саме тоді, коли в Кам'янці-Подільському активізувалося інтелектуальне життя, центром якого був університет, очолюваний І. Огієнком, інтенсивно розвивалася діяльність в галузі книгознавства та бібліографії, концентрувалася навколо бібліотеки університету, якою завідував С. Сірополко [130, с. 45–53]. В університетській бібліотеці Л. Биковський працював до середини травня 1920 р. і мав можливість взяти участь в усіх процесах, які відбувалися в ній: у формуванні фонду, його упорядкуванні та використанні, створенні довідково-пошукового апарату, діяльності Бібліотечної ради,

бібліографічних семінарах М. Плевако. Свої дослідження публікував у наукових та періодичних виданнях, що виходили в Кам'янці-Подільському. У газеті «Наш шлях» започаткував рубрику «Бібліографія», опублікував низку матеріалів: «Що таке бібліографія?», «Міжнародна бібліографія», «Українські бібліографічні організації», «Журналістика українського студентства», «Бібліографія творів з бібліотекознавства українською мовою», «Українська державна бібліографія» та ін. Він високо оцінював роль книги і бібліографії у національно-культурному відродженні України, стверджував, що «в житті українського народу бібліографія повинна мати першорядне значення поруч з громадськими бібліотеками, позаяк все наше відродження базується на книжці і виключно від неї залежить вся наша будучність» [131, с. 4; 157].

Л. Биковський розробляв теоретичні проблеми бібліографознавства. В одній з перших праць – статті «Бібліографія», опублікованій в газеті «Наш шлях» 12 лютого 1920 р., дав визначення основного терміна бібліографознавства: «Бібліографія – опис книг зі сторін їх кількості та якості. Вона займається їх рахуванням, реєстрацією та систематизацією – за різні періоди; вона вивчає ці матеріали та виводить на підставі добутих даних узагальнення, які прикладає до історії розвитку книжної справи, а тим самим і загальної культури, та зв'язує ці закони з загальними законами, по яким існує людськість» [132]. Він ділив бібліографію на аналітичну і синтетичну. «Перша, – писав він, – займається аналізом паперового океану, що оточує нас; її завдання – дати можливість якнайкраще розібратися в цьому матеріалі шляхом розкладання його, систематизації в певному порядку: абетковому, хронологічному, за мовами, систематичному, тобто окремими галузями, територіальному. Цю бібліографію інакше називають ще практичною. В протилежність їй – синтетична, або теоретична бібліографія» [131, с. 4]. У рецензії на книгу С. Сірополка «Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла» дав високу оцінку цій праці, відмітив її важливу роль в організації роботи бібліотек. У статті «Бібліографія

творів по бібліотекознавству на українській мові» [132, с. 2] зробив спробу зібрати теоретичні розвідки й інформаційні матеріали з питань українського бібліотекознавства [308, с. 34].

Визначний український учений, політичний, громадський і культурний діяч, активіст української «Просвіти» **Степан Сірополко** був обраний на посаду бібліотекаря Радою професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету 25 грудня 1919 р., оскільки на той час він мав значний досвід роботи в бібліотечній царині. Ще перебуваючи в Москві з 1908 до 1917 р., студював бібліотекознавство й практично працював в бібліотечній справі як голова Бібліотечної комісії Московського товариства грамотності, читав лекції в Московському народному університеті на бібліотечних курсах з питань комплектування бібліотеки [82, арк. 5–6].

Повернувшись в Україну, в умовах національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. докладав зусиль для розвитку шкільної та бібліотечної справи. Керував роботою бібліотечно-архівного відділу міністерства народної освіти, виробляючи державну політику в галузі бібліотечного будівництва, був організатором та учасником 1-го Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, читав курс бібліотекознавства в Українському теоретичному інституті підготовки вчителів позашкільної освіти. Коли Директорія УНР під тиском більшовиків змушена була переїхати до Кам'янця-Подільського, С.О. Сірополко очолив університетську бібліотеку і розгорнув активну роботу по всіх напрямках її діяльності: комплектування фонду, запровадження прогресивної на той час міжнародної децимальної класифікації для упорядкування та укладання систематичного каталогу, організації бібліотечно-бібліографічного обслуговування професорсько-викладацького складу та студентів, організації підрозділів [261, с. 19]. У січні 1920 р. заходами бібліотекаря С. Сірополка була започаткована «Хроніка поточної праці фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету» [130, с. 53].

Важливе значення для розбудови бібліотечної справи в той час мала його книга «Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла» [195]. У ній Степан Онисимович визначив основні засади організації бібліотечно-інформаційного обслуговування широких верств населення, виокремив та обґрунтував принципи загальнодоступності бібліотек, безоплатності, що уможливило доступ до інформаційних ресурсів. Він справедливо зазначав, що загальнодоступність забезпечується безкоштовним для читачів користуванням бібліотечним фондом, а проблеми фінансування належать до компетенції органів місцевого самоврядування та громадськості, яка найактивнішим чином бере участь у роботі бібліотек. У книзі значна увага приділена бібліотеці, як суспільній установі. С. Сірополко виокремив основні складові бібліотеки – матеріально-технічну базу, книжковий фонд, а також бібліотекаря і читачів, розглянув їх у тісних взаємозв'язках та взаємовпливах. Велику роль відводив бібліотекарю, який повинен володіти спеціальними знаннями, щоб надавати допомогу читачам у пошуку необхідної інформації.

У книзі обґрунтовано значення освітньої функції бібліотеки – однієї з важливих складових забезпечення загальної та спеціальної освіти, яка проявляється в комплектуванні фондів та обслуговуванні читачів. Значну увагу звернув С. Сірополко на технологічні функції бібліотеки. Особливого значення надавав бібліотечній статистиці, як її співзасновник та один з розробників документів статистичної звітності бібліотек. Крім теоретичного праця мала важливе практичне значення, оскільки містила різного роду методичні поради щодо організації роботи бібліотеки, оформлення звітів, читацьких формулярів, правил користування бібліотекою [261, с. 20]. За визначенням Л. Дубровіної та О. Онищенко, С. Сірополко за короткий термін зумів створити зразкову наукову університетську книгозбірню, яка базувалася на наукових рекомендаціях I-го бібліотечного з'їзду, досвіді бібліотек західних країн, а також на наукових досягненнях вітчизняного бібліотекознавства [243, с. 79].

Активну участь в університетському та бібліотечному житті брав **Михайло Ясинський**, родоначальник української біобібліографії, новатор і організатор бібліотечно-бібліографічної справи в Україні. Саме в Кам'янці-Подільському почалася його бібліотечно-бібліографічна діяльність і стала сенсом всього життя [83, арк. 1-9]. М. Ясинський написав «Короткий підручник для упорядкування і ведення селянських бібліотек», доля якого, на жаль, невідома. У часописі університету «Наше життя», заснованому влітку 1920 р., надрукував декілька матеріалів, зокрема: «Бюлетень фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету за липень 1920 р.», «Організація бібліотек», «Матеріали до статистики фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського університету за травень-червень 1920 р.», рецензію на книгу О. Федорової «Робота з дітьми в бібліотеці нового типу» та ін. [295, с. 55]. З метою вивчення теоретичних та практичних проблем бібліографії, складання бібліографічних покажчиків Михайло Ілліч брав участь і в роботі бібліографічних семінарів М. Плевако.

У серпні 1920 р. М. Ясинський очолив колектив бібліотеки і продовжив формування фондів, каталогів, складання місячних бюлетенів нових надходжень, збирав і друкував статистичні матеріали по бібліотеці, писав звіти про її роботу, брав участь у громадському житті міста [84, арк. 61].

Отже, паралельно з поточною бібліотечною в 1919–1920 рр. у фундаментальній бібліотеці університету була започаткована й теоретична праця в галузі бібліотекознавства та бібліографії. Цей науковий книгознавчий процес всіляко підтримував ректор проф. І. Огієнко, відомий мовознавець, книгознавець, автор багатьох творів з історії української книжки та друкарства. Важливу роль І. Огієнка в розвитку книгозбірні відзначав у споминах учасник тих подій помічник бібліотекаря Л. Биковський: «Мав нагоду бачити, яка сильна, творча особовість ректора проф. д-ра І. Огієнка вітала, як опікунчий дух, над бібліотекою. Можна сказати, що вона тому й стала головною установою Університету» [130, с. 47].

Восени 1919 року при університетській бібліотеці було засноване «Кам'янець-Подільське бібліотечне товариство», яке очолив С. Сірополко, членами були помічники бібліотекаря М. Ясинський та Л. Биковський, проф. П. Клименко, доценти М. Плевако, М. Драй-Хмара. Ректор затвердив статут Товариства, яке планувало вивчати історію і теорію бібліотекознавства, допомагати в організації університетської бібліотеки [129, с. 49]. Однак розгорнути активну роботу воно не встигло із-за політичних та воєнних обставин.

З приходом до влади більшовиків, які з недовірою поставилися до функціонування українського вишу, університет був перейменований в інститут теоретичних наук (ІТЕН), на базі якого в лютому постали Сільськогосподарський інститут та Інститут народної освіти. Зазнала трагічних змін і бібліотека – її книги були поділені між інститутами, частина потрапила до польського міста Тарнова, де бібліотека стала центром обслуговування колишніх викладачів [257].

Отже фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету, за короткий час сформувавши фонди, інформаційно забезпечила навчальну, виховну і наукову діяльність першого на Поділлі університету. Навколо бібліотеки та університету гуртувалися передові кола інтелігенції молодої української держави, які всіма силами сприяли розвитку української національної освіти та культури, бібліотечної справи, книгознавства, бібліотекознавства. Одночасно бібліотека університету відіграла важливу роль у державному та освітньому житті УНР, ставши, по суті, державною книгозбірнею УНР, у зародженні в Україні бібліотекознавчих, бібліографознавчих досліджень.

На основі викладених фактів можемо зробити висновок, що бібліотека К-ПДУУ, як і книгозбірні «Просвіти», зробили значний внесок в активізацію культурно-освітнього життя краю, патріотичне виховання подолян, формування їх національної свідомості, розвиток бібліотечної справи:

- з появою просвітянських бібліотек активізувалося збирання й поширення україномовної літератури, завдяки діяльності цих книгозбірень вона ставала більш доступною для подолян;

- заходи, проведені бібліотеками «Просвіти» та їх активом, сприяли популяризації історії України, Поділля, мови та літератури, звичаїв і обрядів, розвитку національної самосвідомості громадян;

- ректор університету І. Огієнко зібрав і згуртував навколо книгозбірні визначних представників бібліотечної еліти С. Сірополка, І. Сливку, Л. Биковського, М. Ясинського, М. Плевако, які сформували фонд університетської фундаментальної бібліотеки, розгорнули її роботу по всіх напрямках, у тому числі у царині бібліотекознавства, книгознавства, інформаційно сприяли поширенню на теренах Поділля української вищої освіти та культури.

ВИСНОВКИ

Історія бібліотек Подільської губернії є невід’ємною частиною історії бібліотечної справи в Україні. У бібліотеках зосереджується інформація з усіх сфер життя людства, вони забезпечують неперервність історичного буття українського народу, тому неодноразово ставали об’єктом вивчення істориками, соціологами, політологами, культурологами. Однак досліджувана проблема не знайшла належного відображення в історіографії. Лише окремі автори О. Завальнюк, О. Комарницький, В. Лозовий, В. Прокопчук, І. Сесак, Т. Кароева, Ю. Хоптяр у контексті вирішення своїх дослідницьких проблем висвітлили деякі аспекти теми стосовно діяльності окремих народних, публічних, навчальних книгозбірень, бібліотек К-ПДУУ та «Просвіти». Нерозкритим залишалося питання діяльності бібліотек православної єпархії, навчальних книгозбірень та низка інших аспектів розвитку бібліотек Подільської губернії. Аналіз неопублікованих та опублікованих документів і матеріалів, наукових праць, мемуарів та періодичних видань дав можливість виконати визначені в монографії завдання.

З’ясовано, що в другій половині XIX ст. на території Подільської губернії склалися історичні передумови для розвитку мережі бібліотечних закладів різних видів та форм власності. На цьому етапі посилювався громадський рух за відкриття народних бібліотек і читалень. Нові об’єктивні фактори з’явилися в Україні в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., у т.ч. – поява на Поділлі 1918 року Кам’янець-Подільського державного українського університету і фундаментальної бібліотеки в ньому. Значний вплив на розвиток бібліотек справляла ідеологічна складова їх діяльності. Кожна з громад – українська, польська, російська – намагалася впливати на населення губернії, використовуючи для поширення своєї ідеології церкву, заклади освіти, бібліотеки, в яких зосереджувалася література, періодичні видання, проводились народні читання, обговорення та інші форми впливу.

Наприкінці XIX ст. основу мережі складали бібліотеки православної єпархії та закладів МНО, діяльність яких спрямовувалася на підтримку існуючої влади та зросійщення населення. Українська громада до початку XX ст. не мала не тільки українських книгозбірень, але й україномовних книжок, друк та розповсюдження яких були заборонені владою.

Нормативно-правова база діяльності бібліотек формувалася пануючою владою і в царській Росії зводилася в основному до нагляду і контролю за діяльністю книгозбірень, циркуляри і правила обмежували книжковий репертуар. Не сприяло розвитку мережі й пізніше, лише після 1903 року, запровадження земств на території губернії. Тому значно пізніше ніж в інших регіонах відкривалися загальнодоступні бібліотеки. Тільки під час визвольних змагань 1917–1920 рр. питання розвитку бібліотечної справи і бібліотек набуло державної ваги і підтримки.

У процесі зародження, становлення і функціонування бібліотеки Подільської губернії пройшли 3 етапи: I – з середини XIX ст. – до початку Першої світової війни; II – з 1914 року – до 1917 року; III – з 1917 року – до кінця 1920 року, остаточного встановлення радянської влади на Поділлі.

До бібліотечної мережі Подільської губернії входили книгозбірні різних видів і типів. За формою власності вони поділялись на державні, органів місцевого самоврядування, різних товариств, комітетів, приватні. До державних відносились бібліотеки міністерства народної освіти, міністерства фінансів, яке опікувалося книгозбірнями Комітету піклування про народну тверезість, Кам'янець-Подільською та іншими російськими публічними бібліотеками, хоча на їх утримання окрім державних виділялися й кошти з місцевого бюджету. Органи місцевої влади та самоврядування створювали свої книгозбірні – губернські, повітові, галузеві при статистичному, сільськогосподарському, правничому, медичному комітетах. Мали книгозбірні й інші відомства, де збиралася відповідна їх діяльності література. Окрему групу складали бібліотеки, створені

на кошти товариств («Грамотності», «Просвіти» тощо). Існували платні приватні бібліотеки (кабінети для читання), створені в основному євреями, та власні книгозбірні діячів науки і культури, які відігравали значну роль у формуванні подільської еліти кінця XIX – початку XX ст.

За видами бібліотеки губернії поділялися на: навчальні (шкільні, училищні, гімназійні, семінарська, університетська), спеціальні (бібліотека єпархіального історико-статистичного комітету, єпархіальна, учительські, медичні, бібліотечки при цукрових заводах, винних складах тощо) та загальнодоступні книгозбірні (церковні, публічні, народні, приватні).

Зібрані факти дають підстави стверджувати, що на початок XX ст. мережу бібліотек Подільської губернії склали понад 3600 книгозбірень, у тому числі бібліотеки православної єпархії – 2987, Міністерства народної освіти – 547 (387 навчальних та 160 загальнодоступних), виробничі, приватні та інші бібліотеки – 31, до 100 бібліотек знаходилися в панських маєтках.

Вагомим фактором формування бібліотечної мережі Подільської губернії стала активна діяльність єпископів Леонтія, Дмитрія, церковних та освітніх діячів М. Яворовського, Ю. Сіцінського, керівників фундаментальної та учнівської книгозбірень Подільської духовної семінарії П. Гліщинського, М. Коп'єва, М. Соколова, О. Крилова, викладачів Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії Ф. Марчевського, В. Малиновського, А. Воробйова, Г. Голубовського, О. Васильєва, І. Міхалевича, П. Любарського, А. Макушина, Н. Грієльського, Г. Вергуна, С. Ніколаєва, діячів Подільської «Просвіти» К. Солухи, В. Сочинського, В. Приходька, викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету – ректора І. Огієнка, доцента М. Плевако, керівників фундаментальної бібліотеки університету І. Сливки, С. Сірополка, Л. Биковського, М. Ясинського і багатьох інших ентузіастів бібліотечної справи, завдяки яким на теренах Подільської губернії в зазначений період сформувалася й активно функціонувала бібліотечна мережа.

Аналіз роботи книгозбірень свідчить, що система управління бібліотеками не відзначалася особливою різноманітністю.

Керували бібліотеками розпорядчі комітети, опікунські ради з представників влади та засновників, які визначали основні засади функціонування книгозбірень, акумулювали кошти для підтримки їх діяльності, розробляли регламентуючі документи – статuti, правила, інструкції. Згодом у великих книгозбірнях з'явилися дорадчі органи – Бібліотечні комісії, Бібліотечні ради для вирішення технологічних питань діяльності, зокрема фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Матеріально-технічна база бібліотек була бідною через відсутність державного фінансування. Основним джерелом їх утримання були добровільні пожертви, незначні відрахування земських та міських структур, плата за читання газет, книг, членські внески. Ускладнювали комплектування фондів постійний контроль держави та цензури за їх змістом та роботою з читачами, заборона україномовної літератури. Тільки на початку ХХ ст., після революційних подій 1905–1907 рр., з розширенням репертуару українських видань і часописів, виникненням товариств «Просвіта» та інших громадських об'єднань і спілок, до бібліотек почала надходити українська книга.

Технологія бібліотечних процесів відпрацьовувалась у найбільших книгозбірнях губернії – Подільській духовній семінарії, Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, Кам'янець-Подільській російській публічній бібліотеці ім. О. Пушкіна, фундаментальній бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету. Зокрема в останній замість облікових каталогів у зошитах вперше в губернії було запроваджено карткові каталоги, які окрім облікової виконували й інформаційно-бібліографічну функцію.

З розвитком суспільства трансформувалася читацька аудиторія. Якщо в другій половині ХІХ ст. основну категорію читачів становили священнослужителі, як найбільш освічена верства населення, та учні, то наприкінці ХІХ – початку ХХ століття до них приєдналися спеціалісти різних галузей виробництва, учителі, робітники, представники

інших професій (кухарі, ремісники, майстри тощо), селяни, найчисельнішу аудиторію – до 50 відсотків – становили студенти і школярі. Змін зазнав кадровий склад працівників бібліотек, окрім священиків бібліотекарями ставали учителі, вільнонаймані особи, які, як правило, не мали відповідної кваліфікації і працювали здебільшого безкоштовно.

Бібліотеки відіграли вагомую роль у культурно-освітньому житті краю, стали невід’ємною частиною духовного життя громад, сприяли освіті й вихованню населення. Книга й періодичні видання часто були чи не єдиним джерелом інформації, особливо на селі, де книгозбірні перетворювалися в культурні осередки, були засобом комунікації, надавали можливість дізнатися із періодики про новини, обговорити їх. У бібліотеках, читальнях, у приміщеннях, де розташовувалися книгозбірні (класні кімнати в школах), проводилися народні читання, лекції, організовувалися вистави та інші масові заходи. А це підтримувало навчальний процес, рівень освіти, впливало на морально-психологічний стан громад, рівень національної свідомості населення. Бібліотеки, особливо товариства «Просвіта» та фундаментальна бібліотека К-ПДУУ, відігравали роль каталізаторів українського національно-культурного відродження та національно-визвольного руху на Поділлі. І хоча чисельність бібліотек на Поділлі не задовольняла повністю читацькі потреби населення, все ж вони відіграли значну роль у культурно-освітньому житті краю, і, навіть, розвитку наукових досліджень у галузі бібліотекознавства та бібліографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України,
м. Київ

**Ф. 274 Київське губернське жандармське управління.
1829–1917 рр.**

оп. 1

1. Спр. 316. Циркуляр Департаменту поліції від 3 січня 1894 р. про збір відомостей про народні читальні і бібліотеки та про політичну їх благонадійність, 30 арк.
2. Спр. 3320. Про видання бібліотеки культурно-освітнього товариства «Просвіта» в м. Кам'янці-Подільському, 1914 р., 181 арк.

**Ф. 301 Подільське губернське жандармське управління.
1833–1917 рр.**

оп. 1

3. Спр. 1535. Листування з департаментом поліції про збір відомостей щодо діяльності Проскурівської міської бібліотеки ім. Пушкіна О.С., 1912 р., арк. 5 -12.
4. Спр. 1536. Витяг із загальних правил для бажаючих вступити в товариство вчителів по організації українських сільських пересувних бібліотек, 1912 р., арк. 146–147.

оп. 2

5. Спр. 23. Справа про проведення дізнання в справі бібліотекаря Кам'янець-Подільської бібліотеки товариства «Просвіта» Неселовської О.А., яка звинувачується в розповсюдженні газети полтавського крайового комітету УСДРП «Соціал-демократ № 1» та іншої нелегальної літератури. 19.12.1907 – 28.06.1908 рр., 103 арк.

6. Спр. 120. Справа про арешт членів товариства «Прогресу» в м. Кам'янці-Подільському і про запровадження слідства про членів цього товариства К. Солуху, П. Гловацького та ін., які звинувачені в пропаганді ідей «українського сепаратизму» (1914–1915 рр.), 178 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1832–1914 рр.

оп. 1

7. Спр. 629. Справа про заснування в містах Київської губернії Київської, Житомирської та Кам'янець-Подільської публічних бібліотек. 1830–1835 рр., 33 арк.
8. Спр. 1892. Справа про передачу до подільської публічної бібліотеки конфіскованих книг. 1835 р., 6 арк.

оп. 535

9. Спр. 52. Листування з подільським губернатором про організацію збору пожертв серед населення Подільської губернії для поповнення книжкового фонду Кам'янець-Подільської публічної бібліотеки. 1882, 5 арк.

оп. 629

10. Спр. 636. Попечительство про народну тверезість. 1896 – 1899 рр., 31 арк.

оп. 631

11. Спр. 477. Звіт губернатора за 1900 рік, 5 арк.

оп. 636

12. Спр. 647. Справа про товариства і союзи, затверджені на основі закону 4-го березня 1906 р. 7.12.1906 – 26.02.1909, 181 арк.

оп. 638

13. Спр. 1, ч. 1. Звіт розпорядчого комітету Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки за 1907 рік, 280 арк.

оп. 641

14. Спр. 704. Справа зі статистичним оглядом Подільської губернії за 1909 рік, 24 арк.

оп. 666

15. Спр. 5. Звіт розпорядчого комітету Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки за 1912 рік, 119 арк.

оп. 838

16. Спр. 89. Справа за листом подільського губернатора щодо існуючої в м. Лучинці Могилівського повіту сільської Кирило-Мефодіївської бібліотеки. 29.05.1888 – 21.06.1888 рр., 28 арк.

оп. 862

17. Спр. 170. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Листування з подільським губернатором про закриття бібліотеки-читальні в с. Стрельчинці Брацлавського повіту Подільської губернії, яка містила літературу українофільського напрямку. 3.09.1912 – 12.09.1913 рр., 6 арк.

Ф. 707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1832–1919 рр.

оп. 296

18. Спр. 37. Справа правління Київського навчального округу про циркулярне розпорядження Міністерства народної освіти попечителю Київського навчального округу. 1890 р., 13 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 54 Проскурівська міська дума. 1849–1909 рр.

оп. 1

19. Спр. 63. Журнали засідань думи за 1909 р. Звіти міської управи про операції з коштами за 1904–1908 рр., 540 арк.

Ф. 64. Подільська духовна семінарія. 1817–1920 рр.*оп. 1*

20. Спр. 27а. Журнали педагогічних зборів Подільської духовної семінарії за 1901 рік, 137 арк.
21. Спр. 63. Журнали педагогічних зборів Подільської духовної семінарії. 1911 р., 409 арк.
22. Спр. 83. Вказівки Подільської духовної консисторії про евакуацію майна та службовців семінарії у випадку військових дій та список майна за 1913 р., 81 арк.
23. Спр. 107. Журнали педагогічної ради Подільської духовної семінарії. 1916 р., 48 арк.
24. Спр. 148. Кам'янець-Подільська духовна семінарія. Опис книг семінарської бібліотеки, 118 арк.
25. Спр. 149. Кам'янець-Подільська духовна семінарія. Опис книг семінарської бібліотеки, 128 арк.

Ф. 67 Дирекція народних училищ Подільської губернії. 1830–1917 рр.*оп. 1*

26. Спр. 293. Протоколи (копії) засідань педагогічної ради Кам'янець-Подільської гімназії. 7.04.64 – 15.05.1865, 13 арк.
27. Спр. 315. Дирекція училищ Подільської губернії. Справа про проведення інвентаризації книг бібліотеки Кам'янець-Подільської гімназії. 11.12.1864 – 30.12.1869, 65 арк.
28. Спр. 464. Дирекція училищ Подільської губернії. Справа про заснування при гімназіях «бібліотеки про місцевий край». 4.01.67 – 11.04.1867 р., 19 арк.
29. Спр. 499. Відомості про стан навчальних закладів губернії. 4.01.1868 – 29.12.1868 рр., 264 арк.
30. Спр. 532. Справа про виписку книг і журналів для навчальних закладів округу. 2.12.1869 – 2.01.1878., 48 арк.
31. Спр. 622. Звіт про стан навчальних закладів, що підпорядковані дирекції за 1902–1903 рр., 35 арк.

Ф. 117. Справа Подільського губернського у міських справах присутствія з постановами Барської міської думи. 1844–1916 рр.

оп. 1

32. Спр. 353. Справа Подільського губернського у міських справах присутствія зі Статутом Гайсинської публічної бібліотеки імені О.С. Пушкіна. 1902, 7 арк.
33. Спр. 370. Постанова Барської міської думи, чергове зібрання якої відбулося 7 лютого 1902 р., 72 арк.
34. Спр. 894. Справа Подільського губернського у міських справах присутствія про припис Могилівської міської думи про відрахування з міської казни сум 500 руб. на початкове обладнання міської публічної бібліотеки-читальні, 1910 р., 7 арк.

Ф. 125 Кам'янецький повітовий комітет опіки про народну тверезість. 1897–1908 рр.

оп. 1

35. Спр. 2. Вказівки, подання і листування з головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу пиття, Московським товариством грамотності, міською управою та ін. Про відкриття чайних і бібліотек-читалень, відведення землі під будівництво їх і народного театру в м. Кам'янці, розповсюдження літератури серед населення, надання копій детальних планів, копій звіту головного управління, звіт про роботу чайної 3 частини м. Кам'янця, відомості про діяльність комітету піклування та ін. (1897–1898 рр.), 151 л.
36. Спр. 5. Кам'янецький повітовий комітет піклування про народну тверезість. Вказівки та листування з Подільською духовною консисторією та єпархіальною училищною радою про проведення народних читань при церковно-парафіяльних школах, список

- вчителів шкіл по волостях повіту, інструкція для роботи завідуючим бібліотеками-читальнями. 5.01.1898 – 8.09.1898 рр., 27 арк.
37. Спр. 6. Справа Кам'янецького повітового комітету піклування про народну тверезість про бібліотеки-читальні (3.11.1898 – 29.12.1900 рр.). Листування з губернським комітетом піклування, інспектором народних училищ Подільської губернії та мировими посередниками повіту про поповнення літературою сільських бібліотек-читалень, 31 арк.
38. Спр. 8. Журнали засіданий Комітета попечительства за 1899, 82 арк.
39. Спр. 60. Циркуляри й вказівки головного правління неокладних зборів, губернського комітету і листування з ним, народними училищами повіту, інспектором народних училищ та інше. Про витрати на утримання бібліотек-читалень, поповнення виданнями та ін.; список установ відомства комітету піклування, звіти про їх роботу, витрати тощо. Розповсюдження літератури серед населення, поповнення бібліотеки новими. 21.12.1904 – 29.12.1905, 134 арк.
40. Спр. 77. Листування з інспектором народних училищ 1 району, дільничним попечителем, народним училищем м. Оринін про закриття чайної-читальні в м. Оринін і передачу її бібліотеки народному училищу; опис майна чайної, каталог книг, підсумковий лист та інше. 1904 р., 86 арк.
41. Спр. 92. Звіт про роботу бібліотеки, відомості про проведення народних читань і повідомлення члена-змагальника про складання кошторису на обладнання чайної в с. Івахнівці. 30.09.1905 – 13.12.1905., 12 арк.
42. Спр. 102. Журнал засідань комітету піклування за 1908 рік, відомості про залишок і надходження за 1909 р. і необхідні комітету асигнування. 8.01.1908 – 6.10.1908, 20 арк.

Ф. 233 Подільська губерньська міська управа. 1903–1920 рр.

оп. 1

43. Спр. 2. Журнальное постановление, доклады губернскому комитету за 1905–1906 гг. Обязательное постановление об устройстве и содержании переправ в губернии. Ведомости о расходе земских сум за 1909 г., 196 л.

Ф. 236 Подільський губернський комітет опіки про народну тверезість. 1897–1917 рр.

оп. 1

44. Спр. 11. Циркуляри і вказівки Головного управління неокладних зборів та казенних продаж питного. Листування з Комітетом опіки про народну тверезість про поповнення бібліотек-читалень і чайних читалень новими журналами, книгами, їх зразки, правила ведення роботи в бібліотеках і чайних, складання звітів та ін. Звіт Могилівського повітового комітету піклування за 1911 р., 139 арк.

Ф. 292 Кам'янець-Подільське міське поліцейне управління. 1843–1917 рр.

оп. 1

45. Спр. 1162. Распоряжения подольского губернатора о порядке открытия и предоставления сведений о типографиях, литографиях, фотографиях, библиотеках и книжных магазинах, существующих в Каменце-Подольском и их списки. 1886–1887 рр., 22 арк.

Ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795–1920 рр.

оп. 1

46. Спр. 1034. Справа про клопотання благочинних про організацію при церквах бібліотек. 3.01.1867 – 22.09.1869 рр., 127 арк.

47. Спр. 1073. Подільська духовна Консисторія. Протоколи, акти, рішення з'їзду духовенства Шаргородського училищного округу та матеріали до них. «Подольские епархиальные ведомости» про становище народних училищ Київської, Подільської та Волинської губерній. 1868–1871 рр., 182 арк.
48. Спр. 5027. Справа про комплектування книгами бібліотек церковно-парафіяльних шкіл Подільської єпархії. 20.02.1867 – 19.06.1867, 16 арк.
49. Спр. 5075. Рапорти благочинних про кількість бібліотек в округах, списки книг окружних бібліотек. 1869–1869 рр., 24 арк.

Ф. 319 Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія. 1836–1920 рр.

оп. 1

50. Спр. 91. Про комплектування бібліотеки гімназії літературою. 13.06.1874 – 18.12.1880 рр., 282 арк.
51. Спр. 246. Листування з попечителем Київського навчального округу та книжковими магазинами про випуску книг і періодичних видань для учнівської бібліотеки гімназії, перегляд каталогу бібліотеки. 28.01.1881 – 21.12.1881 рр., 46 арк.
52. Спр. 276. Про випуску навчальної літератури для бібліотеки гімназії. Липень 1882 – грудень 1882 рр., 31 арк.
53. Спр. 504. Про випуску книг, навчальних посібників для бібліотек гімназії. 2.01.1891 – 11.12.1891 рр., 110 арк.
54. Спр. 719. Звіт про діяльність гімназії за 1901 рік з додатками (відомості, рапорти тощо), 129 арк.
55. Спр. 906. Про випуску навчальних посібників і книг для бібліотек гімназії. 17.11.1908 – 29.12.1910 рр., 149 арк.
56. Спр. 1027. Звіт про діяльність гімназії за 1913 рік, 117 арк.
57. Спр. 1115. Текстовий звіт про роботу гімназії за 1916 рік, 85 арк.

Ф. 494 Ушицький повітовий комітет опіки про народну тверезість. 1913 р.

оп. 1

58. Спр. 1. Звіти й відомості про діяльність повітового комітету опіки за 1913 р., 13 арк.

Ф. 495. Летичівський повітовий комітет опіки про народну тверезість. 1916–1917 рр.

оп. 1

59. Спр. 1. Оборотна відомість спеціальних коштів комітету за 1916 р., 2 арк.

60. Спр. 3. Відомість про діяльність комітету, 2 арк.

Ф. 832 Подільський губернський єпархіальний історико-статистичний комітет. Подільське церковно-історичне товариство. 1867–1913 рр.

оп. 1

61. Спр. 14. Листування Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з бібліотеками, науковими організаціями, навчальними духовними закладами про взаємообмін історичними виданнями, придбання експонатів для Давньосховища. 1896 р., 55 арк.

62. Спр. 17. Звіт Церковного історично-археологічного товариства за 1907 р., 9 арк.

63. Спр. 23. Звіт Церковного історично-археологічного товариства за 1911 р., 16 арк.

64. Спр. 6. Звіт Подільського єпархіального історико-статистичного комітету за 1894 рік, 9 арк.

Ф. Р–6 Відділ народної освіти Кам'янецького повітового революційного комітету. 1920–1923 рр.

оп. 1

65. Спр. 1. Накази повітового відділу народної освіти, продовольчого комітету та військового комісаріату, інструкції, тези до доповідей та оголошення про реорганізацію шкіл в єдині трудові школи,

- про організацію навчання в вечірніх школах для дорослих. Про налагодження спортивної роботи та роботи бібліотек. 29.07.1920 – 24.08.1920 р., 92 арк.
66. Спр. 151. Доповідь про Кам'янець-Подільське культурне товариство «Просвіта», статуту культурно-освітніх товариств та гуртків, звіти про їх діяльність та інше, 65 арк.
67. Спр. 153. Листування з місцевими установами про укомплектування бібліотек літературою та про облік бібліотек і літератури. 16.12.20 – 8.08.21, 287 арк.
68. Спр. 160. Інструкції та листування з культосвітніми установами про організацію та укомплектування бібліотек. 2.01.22 – 21.12.23, 34 арк.
69. Спр. 163. Протоколи загальних зборів членів культосвітніх установ і гуртків, статуту товариств «Просвіта», відомості про культосвітні установи повіту, довідки членів культосвітніх установ та листування про обладнання культосвітніх установ. 1922 – 27.12.22, 365 арк.

Ф. Р–582 Кам'янець-Подільський державний український університет. 1918–1921 рр.

оп. 1

70. Спр. 8. Привітання ректору Кам'янець-Подільського державного українського університету. 1919 р., 16 арк.
71. Спр. 89 а. Протоколи засідань Бібліотечної ради, її статут; звіт про роботу бібліотеки за 1 півріччя 1918–1919 навчального року; листування з установами, викладачами університету про придбання книг на бібліотеку, поліпшення умов відвідувачів; список працівників бібліотеки, 79 арк.
72. Спр. 90. Протоколи засідання Бібліотечної комісії з квітня по червень 1919 року, 10 арк.
73. Спр. 91. Протоколи засідання Бібліотечної комісії, правила, листування з ректором і викладачами з питань організації роботи бібліотеки, 16 арк.

74. Спр. 92. Листування з інституціями. Листування з відділом іноземних справ, головним інспектором армії УНР, навчальними закладами та ін. з питань роботи бібліотеки, подяки директорам, особам, що подарували книги бібліотеці, 30 арк.
75. Спр. 93. Список викладачів Кам'янець-Подільського вищого інституту народної освіти. Листування з міністерством народної освіти, Кам'янецькою чоловічою гімназією про комплектування бібліотеки університету. Протокол засідання Бібліотечної комісії, рапорти професорів та ін. Доповіді про роботу бібліотеки, 69 арк.
76. Спр. 94. З питань бібліотеки, рапорти доц. Бялковського про результати знайомства з навчальним планом філософського факультету, 15 арк.
77. Спр. 95. Листування з ректором університету про замовлення й облік книг бібліотеки. Список книг бібліотеки факультету, 33 арк.
78. Спр. 99. Статут Бібліотечної ради університету. Протоколи засідань ради за 1920 рік, Правила бібліотеки, листування завідувача з ректором, 61 арк.
79. Спр. 100. Звіт бібліотеки з 1 жовтня 1919 р. по 1 жовтня 1920 р., 6 арк.

оп. 2

80. Спр. 136. Биковський Л.Ю., молодший помічник бібліотекаря. 1920 р., 7 арк.
81. Спр. 159. Особова справа Ю.О. Меженка, 6 арк.
82. Спр. 190. Особова справа бібліотекаря Сірополка Степана. 1919–1920 рр., 8 арк.
83. Спр. 201. Особова справа Ясинського М.І., помічника бібліотекаря. 1914 р., 9 арк.

Ф. Р–302 Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. 1921–1930 рр.

оп. 1

84. Спр. 367. Пояснююча записка бувшого завідуючого фундаментальною бібліотекою Михайла Ясинського, арк. 61.

оп. 3

85. Спр. 39. І.Г. Сливка, 5 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д–230 Вінницька міська управа, м. Вінниця Подільської губернії. 1871–1920 рр.

оп. 1

86. Спр. 395. Заяви гласних Вінницької думи про відкриття у Вінниці міської бібліотеки. 1889 р., 5 арк.

87. Спр. 873. Про будівництво бібліотеки ім. М.В. Гоголя (рішення Думи, статут, кошторис, проект, 496 арк.

Ф. Д–244 Вінницький повітовий комітет піклування про народну тверезість. 1896–1914 рр.

оп. 1

88. Спр. 11. Циркуляри головного управління неокладних зборів і казенного продажу питного Подільського губернського комітету піклування про народну тверезість; протоколи зборів засновників і статут Вінницької громадської бібліотеки ім. М.В. Гоголя, відомості про кількість бібліотек Вінницького повіту, 225 арк.

Ф. Д–255 Вінницька повітова земська управа, м. Вінниця Подільської губернії. 1899–1920 рр.

оп. 1

89. Спр. 33. Листування про організацію етапних проєктів для арештованих, списки технічного персоналу управи. 1913 р., 145 арк.

Ф. Д–262 Вінницька міська управа, м. Вінниця Подільської губернії. 1846–1920 рр.

оп. 1

90. Спр. 13. Протоколи засідання міської Думи. Протокол № 63 про відкриття міської публічної бібліотеки в пам'ять М.В. Гоголя, арк. 119–121.

91. Спр. 14. Протоколи Вінницької міської думи 1903 р., 370 арк.

Ф. Д-286 Гайсинська міська управа, м. Гайсин Гайсинського повіту Подільської губернії. 1879–1920 рр.*оп. 1*

92. Спр. 77. Протоколи Гайсинської міської думи за 1907 р., 230 арк.
93. Спр. 85. Протоколи Гайсинської міської думи за 1910–1911 рр., 466 арк.
94. Спр. 94. Протоколи Гайсинської міської думи. 1918 р., 943 арк.

II. Опубліковані документи і матеріали

95. Алфавитно-систематический каталог книг и периодических изданий ученической библиотеки Каменец-Подольской мужской гимназии / составитель библиотекарь В.И. Гусовский. – Каменец-Подольский : Тип. Кенигсберга и Фитермана, 1913. – 166 с.
96. Выписка из журнала Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства, заседания 3-го сентября 1906 года // Доклады Губернской управы Подольскому губернскому комитету по делам земского хозяйства. – Сентябрь 1906 г. – 25 с. : табл.
97. Доклад № 219 «Об ассигновании средств на упорядочение библиотеки Губернской управы» // Журнал Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства. Заседание 20-го сентября 1910 года. – 16 с.
98. Доклад № 232. О расходах земства в 1911 году на стипендии, пособия и другие просветительские цели земства // Журнал Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства. Заседание 20-го сентября 1910 года., 25 с.
99. Доклад № 377. По ходатайству Распорядительного комитета Каменец-Подольской русской публичной библиотеки о назначении ей земской субсидии // Подольское губернское земство: журналы второго очередного губернского земского собрания № 10, 12–21 декабря 1912 г. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1913. – 112 с.

100. Доклады Подольской земской управы пятому чрезвычайному губернскому земскому собранию. Сессия от 16. 05. 1914. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1914. – 110 с.
101. Журналы Подольского губернского комитета по делам земского хозяйства обыкновенного собрания 11.1907 г. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1907. – 62 с.
102. Журналы пятого чрезвычайного губернского земского собрания. 16–18 мая 1914 года. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1914. – 68 с.
103. Журналы четвертого очередного губернского земского собрания. 15–20 февраля 1915 года. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1915. – 112 с.
104. О пересмотре каталогов книг, издаваемых для народных училищ // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 10. Царство Александра III. 1885–1888 годы. – СПб., 1894. – С. 1048.
105. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1891. – 144 с. + 74 л. табл.
106. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1892. – 156 с. + табл.
107. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1893. – 182 с. + табл.
108. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1894. – 170 с. + табл.
109. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1895. – 209 с. + табл.
110. Обзор Подольской губернии за 1896 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1897. – 207 с. + табл.
111. Обзор Подольской губернии за 1897 год. Приложение к всеподданнейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1898. – 172 с. + табл.

112. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Приложение к всеподданейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1900. – 252 с. + табл.
113. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложение к всеподданейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1902. – 215 с. + табл.
114. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1904. – 188 с. + табл.
115. Обзор Подольской губернии за 1905 год. Приложение к всеподданейшему отчету подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1906. – 164 с. + табл.
116. Отчет о деятельности Проскуровской уездной земской управы за 1913 г. – Проскуров : Типо-литогр. Д.М. Левита, 1914. – 51 с.
117. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 год. Отдел 3-й. Библиотека комитета / составил заведующий делами Комитета, старший чиновник особых поручений при подольском губернаторе В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1888. – С. 8–9.
118. Отчет Подольской губернской управы по делам земского хозяйства, по отделу народного образования за 1911 год. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл. 1913. – 32 с.
119. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Губернский статистический комитет; сост. В.В. Филимонов. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1911. – 218 с.
120. Подолия. Историческое описание. – Санкт-Петербург : «Обществ. польза», 1891. – 264 с. : прилож.
121. Подольский адрес-календарь / Подольский губернский статистический комитет; сост. В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Типогр. под. губ. правл., 1900. – 350 с.
122. Подольское губернское земство. Журналы второго собрания № 10, 12–21 декабря 1912 г. – Каменец-Подольский, 1913. – 30 с.
123. Подольское губернское земство. Отчет по отделу народного образования за 1914 год. – Константиноград : Тип. Ицковича, 1916 – 119 с.

124. Ролле Й. Статистическое описание Подольской губернии. 1865 г. – Каменец-Подольск, 1866. – 177 с.
125. Сборник декретов, постановлений и инструкций: Советское строительство. – Земельный кодекс. – Законы о нар. просв. – Законы о труде. – Суд и прокуратура. – Финансы и налоги. – Продовольствие. – Военкомат. – Комхоз. – Соцобез. – Госконтроль. – Кооперация. – Гос. изд-во Украины и Киевский губерн. исполн. комитет, 1923. – 544 с.
126. Сборник сведений о Подольской губернии / издан. Подольского стат. комитета. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1884. – Вып. 3. – 98 с. : табл.
127. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н.И. Яворовского, Е. И. Сецинского. – Каменец-Подольский : Тип. Под. губ. правл., 1983. – Вып. 6.-XII, 560, 76 с.

Періодична преса, мемуари та епістолярні матеріали

128. Алфавитный перечень запрещенных изданий (Добавление к общему каталогу запрещенных изданий) // Подольские губернские ведомости. – 1914. – 8 окт. – С. 3–4
129. Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету: спомини. – Нью-Йорк; Вінніпег, 1949. – 8 с.
130. Биковський Л.Ю. Кам'янець-Подільський // Книгарні – Бібліотеки – Академія: спомини (1918–1922). – Мюнхен; Денвер : Дніпрова хвиля, 1971. – С. 45–53.
131. Бібліографія / Л.Ю. Биковський // Наш шлях. – 1920. – 12 лют. (Чис. 27). – С. 4.
132. Бібліографія творів з бібліотекознавства українською мовою / Л. Биковський // Наш шлях. – 1920. – 11 квіт. (Чис. 72). – С. 2.
133. Внутренние известия // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 12 апр. (№ 77). – С. 3.
134. Временные правила Подольской епархиальной библиотеки // Подольские епархиальные ведомости (далі- ПЕВ). – 1892. – № 9. – С. 198–203.

135. Городская дума // Подолянин. – 1917. – № 1743. – С. 3.
136. Двадцатипятилетие Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. 1866–1890 г. / сост. И.К. Михалевич, председатель распорядительного комитета библиотеки. – Каменец-Подольский : Типогр. Подол. губ. правл., 1891. – 54 с. : 24 с. табл.
137. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : наук.-попул. вид. – Київ : Темпора, 2007. – С. 413.
138. Духовная пицца для мирян // Подолия. – 1913. – 7 июня (№ 66). – С. 1.
139. З життя Просвіт // З життя Поділля. – 1919. – 9 лют. (№ 44). – С. 4.
140. Значение чайных в борьбе с пьянством // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 14 мая (№ 100). – С. 3.
141. Из епархиальной хроники // ПЕВ. – 1898. – № 10. – С. 315–317.
142. Извлечение из отчета о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1885/6 учебный год // ПЕВ. – 1887. – № 5. – С. 84–96.
143. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах // ПЕВ. Прибавление. – 1891. – № 21. – С. 419–434.
144. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах (Окончание. Начало см. ПЕВ. – 1891. – № 7) // ПЕВ. Прибавление. – 1891. – № 22. – С. 437–453.
145. К передаче церковных школ в ведомство Министерства народного просвещения. Циркулярное отношение Училищного Совета при Св. Синоде от 19 июля 1917 г. за № 309 // Православная Подолия. – 1917. – 1 окт. (№ 30–31). – С. 537.
146. Каменец-Подольская гимназия : историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883): В 2-х ч. / сост. И.К. Михалевич. – Каменец-Подольский : Типогр. Подол. губ. правл., 1883. – Ч. 1. – 144 с.

147. Каменец-Подольская гимназия: историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883). В 2-х ч. / сост. И.К. Михалевич. – Каменец-Подольский : Типогр. Подол. губ. правл., 1883. – Ч. II. – 133 с.
148. Карточные народные библиотеки // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 22 июля (№ 156). – С. 3.
149. Каталог книг, наиболее необходимых для церковных библиотек при каждой приходской церкви // ПЕВ: Часть вторая неоф. – 1879. – № 8. – С. 280–289.
150. Краткая история Подолии в вопросах и ответах // ПЕВ: часть неоф. – 1893. – № 41. – С. 728.
151. Краткие статистические сведения о Подольской епархии за 1896–1897 годы // ПЕВ. Часть неоф. – 1898. – № 2. – С. 42–48.
152. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие (1884–1894 гг.) // ПЕВ. Часть неоф. – 1894. – № 28. – С. 551–561.
153. Местная хроника // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 3 янв. (№ 2). – С. 3.
154. Местная хроника // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 4 янв. (№ 3). – С. 3.
155. Местная хроника // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 22 янв. (№ 17). – С. 3.
156. Местная хроника // Подолянин. – 1916. – № 1470. – С. 4.
157. Міжнародна бібліографія / Л.Ю. Биковський // Наш шлях. – 1920. – 27 лют. (Чис. 39). – С. 4.
158. Місцева хроніка // Життя Поділля. – 1919. – 9 квіт. (№ 93). – С. 4.
159. Народна воля. – 1917. – 22 черв. – С. 2.
160. Народна воля. – 1917. – 12 лип. – С. 2.
161. Новые правила о народных библиотеках // Для народного учителя. – 1912. – № 11 – С. 33
162. О благочиннических или окружных библиотеках в Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. – 1867. – 15 марта (№ 6). – С. 167–181.
163. О выписке книг для ученической библиотеки [Каменецкое духовное училище] // ПЕВ: отдел первый оф. – 1868. – 1 дек. (№ 23). – С. 451.

164. О действиях наблюдателей сельских школ в Подольской епархии за 1865 год (окончание) // ПЕВ. Прибавление. – 1866. – № 21. – С. 757–783.
165. О приходе, расходе и остатке сумм по содержанию Каменецкого духовного училища за 1869 г. // ПЕВ: отдел первый оф. – 1871. – № 24. – С. 649–662.
166. О сведениях, которые благочинные должны представлять его Преосвященству ежегодно к 15 января, к отчету // ПЕВ. Прибавление. – 1869. – № 5. – С. 50.
167. О церковно-приходских библиотеках // ПЕВ. Прибавление. – 1883. – № 7. – С. 131–136.
168. О церковных библиотеках // ПЕВ. Часть неоф. – 1898. – № 37. – С. 984–987.
169. Отчет (краткий) о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1897 год // ПЕВ. Часть неоф. – 1898. – № 2. – С. 41–47.
170. Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки [Семинария] за вторую половину учебного 1867–1868 г. // ПЕВ: отдел первый оф. – 1868. – № 23. – С. 457–470.
171. Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки за первую половину учебного 1868–1869 года // ПЕВ. Прибавление. – 1869. – № 5. – С. 62–67.
172. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1878/79 учебный год // ПЕВ. Прибавление. – 1880. – № 10. – С. 118.
173. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год (продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 17. – С. 32–357.
174. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год (продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 14. – С. 331–336.
175. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за

- 1905–1906 учебный год (продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 15–16. – С. 351–359; 475–476.
176. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии за 1915/16-й учебный год (продолжение) // Православная Подолия. – 1917. – № 30–31. – С. 598–600.
177. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1891–92 учебный год (продолжение) // ПЕВ: часть неоф. – 1893. – № 2. – С. 47–48.
178. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1891–92 учебный год (продолжение) // ПЕВ: часть офиц. – 1893. – № 5. – С. 79–82.
179. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1892–93 учебный год. (продолжение) // ПЕВ. Часть неофиц. – 1894. – № 6. – С. 29–30.
180. Отчет Подольского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1893 – 1894 учебный год (продолжение) // ПЕВ. Часть неофиц. – 1895. – № 15. – С. 159; 160–161.
181. Памяти смотрителя Приворотского духовного училища Ивана Никитича Петрова, скончавшегося в 14 день апреля 1891 года // ПЕВ: Часть неофиц. – 1891. – № 26. – С. 603–617.
182. ПЕВ: Прибавление. Часть неофиц. – 1863. – № 20. – С. 808–810.
183. Полезная книжка // ПЕВ. Часть неофиц. – 1898. – № 40–41. – С. 1134.
184. Постановления съезда духовенства Подольской епархии, состоявшегося в сентябре 1891 года // ПЕВ. Часть неофиц. – 1891. – № 48. – С. 661–693.

185. Правила для учеников Подольской семинарии, составленные на основании 20 пункта 106 пар. Высочайше утвержденного в 14 день мая месяца 1867 года устава православных духовных семинарий педагогическим собранием правления Подольской семинарии и утвержденные Его Преосвященством Преосвященнейшим Леонтием, епископом Подольским и Брацлавским 31 августа 1870 года // ПЕВ: отдел первый офиц. – 1870. – 1 дек. (№ 23). – С. 775–776.
186. Правила для ученической библиотеки Подольской духовной семинарии, утвержденные Его Преосвященством Леонтием, епископом Подольским и Брацлавским, 10 ноября 1867 года // ПЕВ. Прибавление. – 1868. – № 6. – С. 116–118.
187. Правила для поведения учащихся в Подольской духовной семинарии (окончание) // ПЕВ. Прибавление. – 1878. – № 22. – С. 334–336.
188. Правила Епархиальной библиотеки, находящейся в ведении Подольского епархиального историко-статистического комитета // ПЕВ. Часть неофиц. – 1903. – № 13. – С. 146–149.
189. Правила учебного комитета при Святейшем Синоде касательно приобретения книг в ученические библиотеки духовных семинарий, утвержденные определением Св. Синода от 7-19.07.1872 г. // ПЕВ: отдел первый офиц. – 1873. – № 3. – С. 18–19.
190. Протокол // ПЕВ. Часть неофиц. – 1891. – № 47. – С. 634–642.
191. Протокол окружного Приворотского училищного съезда, состоявшегося 16-го и 18-го мая 1885 года // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 28. – С. 408–409.
192. Распоряжения епархиального начальства // ПЕВ. Часть неофиц. – 1891. – № 21. – С. 336–338.
193. Распоряжения по духовному училищному ведомству // ПЕВ: отдел первый офиц. – 1881. – № 24. – С. 290–292.
194. Реорганизация библиотеки Проскуровской земской управы // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 4. – С. 45.

195. Сірополко С. Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла / Степан Сірополко. – Кам'янець-Подільський : Друк. Поділ. народної упр., 1919. – 24 с.
196. Сірополко Ст. Бібліотечна справа на совітській Україні [Електронний ресурс] / [Ст. Сірополко]. – [Б.м.: б.в., 1934?]. – [4] с. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=706>. – Назва з екрана.
197. Сицинский Е.И. Его Преосвященству Преосвященнейшему Дмитрию, епископу Подольскому и Брацлавскому, священника Евфимия Сицинского докладная записка / Евфимий Сицинский // ПЕВ. Часть неофиц. – 1891. – № 52. – С. 804–808.
198. Сливка І.Г. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету/ І. Г. Сливка // Свято Поділля: Кам'янець-Подільський : Вид-во Поділ. укр. тов-ства «Просвіта». – 1918. – 22 жовт. – С. 7–8.
199. Сообщения из уездов. Гайсин // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 11 янв. (№ 8). – С. 3.
200. Сообщения из уездов. Гайсин // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 18 янв. (№ 14). – С. 2.
201. Сообщения из уездов. Новая Ушица // Подольские губернские ведомости – 1898. – 20 янв. (№ 15). – С. 3.
202. Сообщения из уездов // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 25 янв. (№ 20). – С. 3.
203. Сообщения из уездов. м. Немиров. Брацлавского у. // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 30 янв. (№ 24). – С. 3.
204. Сообщения из уездов. Новая Ушица // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 22 февр. (№ 41). – С. 3.
205. Сообщения из уездов. м. Гусятин. Кам.-Под. у. // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 25 февр. (№ 43). – С. 3.
206. Сообщения из уездов. Новая Ушица // Подольские губернские ведомости. – 1898. – 28 марта. (№ 69). – С. 3.
207. Умножение церковных библиотек (продолжение) // ПЕВ: отдел первый офиц. – 1871. – № 16. – С. 393.

208. Устав Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем церковного Древнехранилища и Епархиальной библиотеки // ПЕВ. Часть неофиц. – 1895. – № 1. – С. 115–117.
209. Учительские школы // ПЕВ. Часть неофиц. – 1906. – № 23. – С. 576–577.
210. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. Часть неофиц. – 1898. – № 5. – С. 148–152.
211. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. Часть неофиц. – 1898. – № 6. – С. 179.
212. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. Часть неофиц. – 1899. – № 8. – С. 478.
213. Церковные библиотеки // ПЕВ. Прибавление: отдел второй, неофиц. – 1876. – № 18. – С. 387–389.
214. Церковные библиотеки // ПЕВ: отдел второй, неофиц. – 1877. – № 16. – С. 481–482.
215. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 78.
216. Яворовский Н.И. Несколько слов по поводу статьи «О церковно-приходских библиотеках» // ПЕВ. Прибавление. – 1883. – № 11. – С. 246–249.
217. Яворовский Н.И. О церковно-приходских библиотеках // ПЕВ. Прибавление. – 1883. – № 7. – С. 131–136.

Наукові видання, монографії, статті

218. Абрамов К.И. История библиотечного дела в СССР : учебник / К.И. Абрамов – М. : Книга, 1980. – 351 с.
219. Абрамов К.И. История библиотечного дела в СССР до 1917 г. / К.И. Абрамов, В.Е. Васильченко. – М. : Советская Россия, 1959. – 199 с.
220. Айвазян О.Б. Библиотека Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / О.Б. Айвазян // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т. 21 : На пошану професора О.М. Завальнюка. – С. 363–371.

221. Айвазян О.Б. Бібліотека Подільської духовної семінарії (середина XIX – початку XX ст.) / О. Айвазян // *British Journal of Science, Education and Culture*. – London : London University Press, 2014. – No. 1 (5), January-June, Vol. II. – P. 76–80.
222. Айвазян О.Б. Бібліотеки закладів Міністерства народної освіти в Подільській губернії на початку XX століття / О.Б. Айвазян, В.С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 16–17 берез. 2011 р. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 10, т. 1. – С. 4–6.
223. Айвазян О.Б. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини XIX – початку XX століття / О.Б. Айвазян // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 123–136. – (Сер. : Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2.)
224. Айвазян О.Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX століття / О.Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16 : Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі, 22 жовт. 2010 р. – С. 51–62.
225. Айвазян О.Б. Вплив бібліотек подільського товариства «Просвіта» на активізацію культурно-освітнього життя краю у 1906-1914 рр. / О.Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 74–79.
226. Айвазян О.Б. Історія бібліотек Подільської губернії у працях дослідників та краєзнавців // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. – Lublin : Radzyn Podlaski, 2014. – Т. 10. – S. 331–339.
227. Айвазян О.Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття / О.Б. Ай-

- вазян // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Держ. картогр. фабрика», 2014. – С. 129–134. – (Сер. : Історія; вип. 22.).
228. Айвазян О.Б. Становление и развитие церковных библиотек Подольской губернии в середине XIX – начале XX вв. / Е. Айвазян // Кітап патшалығы= [Царство книги] : [метод., науч.-позн. журн.] / Нац. академ. б-ка Респ. Казахстан. – Астана, 2014. – № 3. – С. 58–61.
229. Антонишин А. Діяльність просвітніх організацій на Поділлі в добу гетьманату П. Скоропадського / А. Антонишин // Вісник Київського національного лінгвістичного університету : зб. наук. пр. – Київ, 2009. – Вип. 15. – С. 100–106.
230. Бабій Л.М. Директори бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету / Л.М. Бабій // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відпов. ред. (та ін.). – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – 400 с. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
231. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (м. Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX–XXI століть) : наук. вид. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 415 с.
232. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Бібліографія. Матеріали. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
233. Балика Д. Бібліотека в минулому / Д. Балика – Київ, 1925. – XIII розділ: Історія українських бібліотек. – С. 108–109.
234. Беднаржова Т. Життєвий шлях подвижника і патріота / Т. Беднаржова // Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. – Київ : Наук. думка, 2001. – С. 7–20.
235. Бойцова М.О. Губернська бібліотека. З історії Кам'янець-Подільської бібліотеки ім. В.П. Затонського / М.О. Бойцова // Хмельницькому – 500 : тези наук.-теор. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 139–142.

236. Вища педагогічна освіта України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид. : В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – Київ : Знання України, 2010. – 447 с.
237. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення: монографія/ Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2007. – 312 с.
238. Вінниччина: минуле та сьогодення: краєзн. дослідження. – Вінниця, 2007. – 404 с.
239. Гальчак С.Д. Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці – 100 років/ С.Д. Гальчак// Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. (та ін.). – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 134–137. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
240. Григоренко О.П. Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.П. Григоренко // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матер. IV міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 25 жовт. 2012 р. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. – С. 577–590.
241. Гудима В. В. Культурно-просвітницька діяльність місцевих самоврядувань на Поділлі в період Директорії Української Народної Республіки (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В.В. Гудима // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матер. всеукр. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р.) / ред. кол. В.А. Смолій, В.В. Верстюк, О.М. Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – С. 351–359.
242. Гусько В.П. Становлення бібліотечної справи на Хмельниччині (нотатки одного з фундаторів) / В.П. Гусько // Культура Поділля: історія і сучасність : матер. другої наук.-практ. конф.,

- присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, 27–29 серп. 1993 р. – Хмельницький : Поділля, 1993. – С. 175–177.
243. Дубровина Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровина, О.С. Онищенко. – Київ, 2009. – 530 с.
244. Духовні витоки Поділля: творці історії краю : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 9–11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. 1. – 430 с.
245. Єсюнін С.М. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11. – С. 198-218.
246. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і національно-культурне відродження на Поділлі: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: І.С. Винокур (відп. ред.) Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2000. – С. 342-356.
247. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). / О.М. Завальнюк – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2006. – 632 с.
248. Завальнюк О.М. Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 289–299.
249. Завальнюк О.М. Російські виші та національне відродження в Україні (1917–1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : іст. науки. – 2012. – Вип. 5 : На пошану професора М.Б. Петрова. – С. 258-274.

250. Завальнюк О.М. С.О. Сірополко і розвиток фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету / О.М. Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відпов. ред. (та ін.). – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 11–18. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
251. Завальнюк О.М. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2002. – Т. 2. – С. 3-15.
252. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860 – середина 1880-х рр.): зб. док. / автори-упоряд., передм., коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 127 с.
253. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.
254. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ, 1971. – 705 с.
255. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – Київ, 1970. – 780 с.
256. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2003. – 408 с.
257. Кам'янець-Подільський український державний університет: від ідеї створення до ліквідації (1918–1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 41–50; № 5. – С. 26–36.
258. Карван С.Л. Хмельницька державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського (до 100-річчя з часу заснування) / С.Л. Карван, Н.М. Сидиця // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 30–32.

259. Карван С.Л. До історії розвитку бібліотечної справи на Хмельниччині / С.Л. Карван // Хмельницькому – 500 : тези наук.-теор. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 127–128.
260. Кароева Т.Р. Книга у формуванні національної пам'яті недержавних націй другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі Подільської губернії) / Т.Р. Кароева // Національна пам'ять : соціокультурний та духовні виміри. Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – Київ : ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – Вип. 4. – С. 165-164.
261. Ківшар Т.І. Праця С. Сірополка «Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла» (Кам'янець-Подільський, 1919) у контексті розвитку українського бібліотекознавства / Т.І. Ківшар // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Подільський національний університет, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відпов. ред. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 19-21. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
262. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр). / Т.І. Ківшар. – Київ : Логос, 1996. – 344 с.
263. Комарницький О.Б. Бібліотеки містечок Правобережної України наприкінці ХІХ ст. – 1920 р. / О.Б. Комарницький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Подільський національний університет, наук. б-ка; редкол.: О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Кам'янець- Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 122–128. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
264. Копилов А.О. Професор І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету / А.О. Копилов // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка в контексті українського національного відродження: тези доп. наук.-теор.

- конф. (до 100-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 3–37.
265. Копилов А.О. Дітище Івана Огієнка / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Дивокрай: наук.-красн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 82–89.
266. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України : курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
267. Кошолап О.Ф. Становлення та розвиток просвітницького руху на Вінниччині наприкінці XIX – початку XX ст. / О.Ф. Кошолап // Наукові записки / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 19. – С. 87–92.
268. Кубіна К. Подільські бібліотеки на рубежі XIX–XX ст. / К. Кубіна, Л. Кульбаба // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельниц.; Кам'янець-Поділ. : Оіум, 2006. – С. 335–338.
269. Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присв. 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – 333 с.
270. Кучеров Г.Г. Бібліотека-читальня у містечку Печарі Подільської губернії (1908–1913 рр.) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 52–64.
271. Кучеров Г.Г. Діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України (за матеріалами архівів) / Г.Г. Кучеров, В.Д. Коцюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – 2012. – Вип. 5: На пошану професора М.Б. Петрова. – С. 305–313.
272. Кучеров Г.Г. Жванецька «Просвіта» на Поділлі: заснування, діяльність, досвід (1918–1921 рр.) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі», присвяченого 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 255–262.

273. Кучеров Г.Г. «Просвіта» с. Глібів Ушицького повіту Подільської губернії (1918–1919 рр.) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб.наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовт. 2011 р. – С. 39–47.
274. Кучеров Г.Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура. Освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.» – С. 33–43.
275. Леликова Н.К. Теоретические взгляды Льва Быковского в контексте развития всемирной науки о книге / Н.К. Леликова // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – 400 с. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
276. Лиса Л. Народний дім у Вінниці / Л. Лиса // Подільська старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. ред. Т.Р. Соломонова; редкол. : Л.Р. Кароєва, К.І. Висоцька, Л.Д. Ерліх; худож. А.М. Дикий. – Вінниця, 2003. – С. 116–125.
277. Литвиненко О.В. Кам'янецький період в бібліографічній діяльності Л.Ю. Биковського / О.В. Литвиненко // Наукові праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 31–36. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
278. Лозовий В.С. Діяльність подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. / В.С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 6–27.

279. Лозовий В.С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.) / В.С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Подільський національний університет, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 129–133. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
280. Лозовий В.С. Становлення та діяльність першої Подільської Просвіти (1906–1907 рр.) / В.С. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 31–39.
281. Ляхоцький В. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету / В. Ляхоцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 305–315.
282. Ляхоцький В. Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Ляхоцький // Пам'ятки України: історія і культура. – 2000. – № 3–4. – С. 70–74.
283. Ляхоцький В. «Тільки книжка принесе волю українському народові...». Книга, бібліотека, архів у житті Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. Ляхоцький – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – С. 335–367.
284. Малий В.В. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866–1890 рр.) / В.В. Малий, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 171–182.
285. Матвеев М.Ю. Земские народные библиотеки в до-революционной России: становление и развитие / М.Ю. Матвеев // История библиотек : сб. науч. трудов. – Санкт-Петербург : изд-во Российской национальной библиотеки, 2000. – Вып. 3. – С. 8–12.
286. Мілютін М.І. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер : короткий іст. нарис / М.І. Мілютін – Хмельницький, 1957. – 58 с.

287. Мудрий В. Роля «Просвіти» в українському житті: з приводу шестидесятиліття «Просвіти» / В. Мудрий. – Львів, 1928. – 19 с.
288. Новальська Т.В. Визначна віха в історії бібліотечної справи (Перший Всеросійський з'їзд з бібліотечної справи 1911 р.) / Т.В. Новальська // Бібліотечний вісник. – 2005. – № 4. – С. 17–22.
289. Новальська Т.В. Розробка методики соціологічних досліджень співробітниками Бібліотечно-архівного відділу / Т.В. Новальська // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : зб. наук. пр. – Київ, 1998. – С. 99–101.
290. Новальська Т.В. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія / Т.В. Новальська. – Київ, 2005. – 252 с.
291. Описи Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / уклад., авт. вступ. ст. С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 124 с.
292. Описи Подільської губернії (1800–1819) / упоряд. Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – 106 с.
293. Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матер. ХХІІІ всеукр. наук. конф. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – 416 с.
294. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. / В.Ф. Остафійчук – Київ : Знання-Прес, 2002. – 348 с.
295. Пархоменко В.М. Бібліограф Михайло Ілліч Ясинський (1889–1967) / В.М. Пархоменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 54-63. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
296. Пархоменко В.М. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету /

- В.М. Пархоменко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 59–65.
297. Пащенко О. Матеріали до життєпису / Олімпіада Пащенко; упоряд., автор передмови В. Адамський. – Хмельницький : ПП Мельник Л.А., 2012. – 469 с.
298. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865–1905 гг. Система административных взысканий [Электронный ресурс] : справоч. изд. / сост. и автор вступ. ст. Н.Г. Патрушева; ред. М.А. Бенина. – СПб. : Нестор-История, 2011. – 412 с. – Режим доступа: http://histrf.ru/uploads/media/artworks_object/0001/07/b182ff71f2f0733724cb35a1a026509f173b56660.pdf. – Загл. с экрана.
299. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 280 с.
300. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / упорядк., передм., комент. М.П. Олійник. – Хмельницький : ХНУ, 2008. – 250 с.
301. Подільська старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. ред. Т.Р. Соломонова; редкол. : Л.Р. Кароєва, К.І. Висоцька, Л.Д. Ерліх; худож. А.М. Дикий. – Вінниця, 2003. – 255 с. : іл.
302. Подільський книжник : альманах / Управління культури і туризму Вінниц. облдержадмін.; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; уклад. Т.Р. Соломонова; ред. М.Г. Спиця; відп. за вип. Н.І. Морозова. – Вінниця : ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2009. – Вип. 1. – 160 с. : іл.
303. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – 530 с.
304. Приходько В.К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Кіндратович Приходько; упоряд. та автор передм. В.Р. Адамський. – Хмельницький : Заколотний М.І., 2012. – 103 с.

305. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / В. Приходько. – 4-е вид. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – 201 с.
306. Приходько В.К. Під сонцем Поділля: спогади / упоряд. і автори передм. Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : Консоль, 2011. – Ч. 2. – 103 с.
307. Прокопчук В.С. Бібліотеки і освіта // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / ред. рада: В.Г. Кремень (голова) [та ін.]; редкол. тому: О.М. Завальнюк (голова) [та ін.]. – Київ : Знання України, 2010. – С. 56–72.
308. Прокопчук В.С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розвитку : іст. нарис / В.С. Прокопчук, Л.Ф. Філінюк; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Наук. б-ка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 284 с. : іл.
309. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування до наших днів. / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. / редкол. : П.Т. Тронько (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – С. 3–39.
310. Прокопчук В.С. В.А. Сочинський – видатний діяч Подільської «Просвіти» / В.С. Прокопчук // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : зб. наук. праць. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Зволейко Д.Г., 2013. – Вип. 5. – С. 215–220.
311. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. : монографія / В.С. Прокопчук; наук. ред. П.Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – 600 с.
312. Прокопчук В.С. Йосип Ролле – краєзнавець Поділля / В.С. Прокопчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук. конф. (23–24 черв. 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 495–506.
313. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: [монографія] / Віктор Прокопчук;

- відп. ред. П.Т. Тронько. – Вид. 2-ге, доп. – Кам'янець-Подільський : Зволейко Д.Г., 2014. – 312 с.
314. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства: [монографія]/ В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 312 с.
315. Прыгова Э.М. Из истории публичной библиотеки города Череповца / Э.М. Прыгова // Череповец : краевед. альм. – Вологда, 1996. – Вып. I. – С. 193–207.
316. Радзивіло А.А. З історії публічних бібліотек України у другій половині XIX ст. – першому десятиріччі XX ст. (з архівних матеріалів)/ А.А. Радзивіло // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. праць. – Київ, 1995. – Вип. 1 С. 9–15.
317. Релігія і церква в Подільському регіоні: історія та сучасність : наук. зб. / В.М. Олуйко, А.М. Колодний, Л.О. Филипович та ін.; за заг. ред. В.М. Олуйка, А.М. Колодного. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. Ін-ту регіон. упр. та права, 2002. – 230 с.
318. Рибак І.В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні: навч. посіб. / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 120 с.
319. Рогова П.І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) / П.І. Рогова; АПН України, ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; наук. ред. О.С. Онищенко; рецензенти: О.В. Сухомлинська, Л.А. Дубровіна. – Київ : Четверта хвиля, 2009. – 270 с.
320. Розовик Д.Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. / Дмитро Розовик. – Київ : Аквілон-Плюс, 2011. – 544 с.
321. Рубакин Н.А. Среди книг. Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-общественных идей: справочное пособие для самообразования и для систематизации и комплектования общеобразовательных библиотек, а также книжных магазинов. – Изд. 2-е доп. – М. : Наука, 1913. – Т. 2. – 930 с.
322. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 336 с.

323. Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. / за ред. Ю.М. Алексеєва. – 3-є вид. – Київ : Каравела, 2004. – 408 с.
324. Сесак І.В. Земські установи Поділля та їх роль у розвитку народної освіти в краї (1904–1917 рр.) / І.В. Сесак // Хмельниччина подільська: наук.-краєзн. альманах. – Хмельницький : НВП «Євріка», 1997. – Вип. 2. – С. 52–54.
325. Сесак І.В. Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». – С. 80–90.
326. Сесак І.В. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (ХІХ ст.) / І. В. Сесак, С.Г. Стаднік // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матер. міжнар. наук. -практ. конф. 9–11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. І. – С. 234–235.
327. Сесак І.В. З історії Кам'янець-Подільської приватної жіночої гімназії С.А. Славутинської (1905–1914 р.) / І.В. Сесак // Матеріали Х Подільської іст.-краєзн. конф., присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 486–491.
328. Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах: Ч. І: Початкові школи Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В. Сесак, Г.Р. Мітін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1996. – 152 с.
329. Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах: Ч. ІІ: Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – 184 с.
330. Сесак І.В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 332–333.

331. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини : наук. іст. вид. / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 1995. – 332 с. : іл.
332. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження: наук. вид., присв. 2000-літтю Різдва Христового / П.Я. Слободянюк; Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Держархів Хмельниц. обл. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
333. Сокальська Л.В. Типологія бібліотек: термінологічний аспект /Л.В. Сокальська// Бібліотекознавство. – 2004. – № 3. – С. 30–37.
334. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. записки Вінниць. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського: Сер. Історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 109–113.
335. Соломонова Т.Р. Відділ рідкісних книг бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету: особливості формування фонду / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 5. – С. 318–325.
336. Соломонова Т.Р. Народні бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / К-ПНУ ім. І. Огієнка, наук. б-ка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С. 180–190. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
337. Соломонова Т.Р. Книговидавня у маєтках польської шляхти Поділля: польське, єврейське, старообрядницьке (XVII – перша третина XIX ст.) / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 327–337.
338. Сохацька С.І. Кам'янець-Подільський державний український університет – осередок національної культури / С.І. Сохацька // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-річчю Перемо-

- ги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 252–255.
339. Сохацька С.І. Український прорив: Подільська «Просвіта» на сторінках «Ради» (1908–1914) / С.І. Сохацька // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 5. – С. 247–261.
340. Сохацька С.І. Штрихи до портрета І. Огієнка – книголюба (за матеріалами його перших канадських журналів – «Слово істини» та «Наша культура») / С.І. Сохацька // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка; редкол. : О.М. Завальнюк, голова, В.С. Прокопчук, відп. ред. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2008. – С. 48-54. – (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
341. Стецюк В.Б. Культурне життя залоги Кам'янця-Подільського (1919 р.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 406–411.
342. Телячий Ю.В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій / Ю.В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 3–4.
343. Федорук О. Передмова // Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 : матер., зібрані С. Наріжним до частини другої. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 271 с.
344. Філіпчак І. Недрукований вірш Петра Артемовського Гулака і бібліотеки на Україні / І. Філіпчак // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. 91. – С. 130–139.
345. Фунтикова С.П. Правослвные библиотеки: прошлое и настоящее: учеб. пособ. / С.П. Фунтикова. – Изд. 2-е перераб. – М. : Изд-во МГУКИ, 2002. – 256 с.
346. Хоптяр Ю.А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.А. Хоптяр // Наук. праці Кам'янець-Подільського

- державного педагогічного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2001. – Т. 5(7). – С. 310–323.
347. Церква і держава у служінні народам : матер. між-нар. наук. практ. конф. 2–4 листоп. 2005 р. – Хмельницький, 2006. – 460 с.
348. Шириновская Л.К. Ф.Ф. Павленков и Павленковские библиотеки // Чтение в библиотеках России: информ. изд. – СПб., 2004. – Вып. 4: Историко-культурные традиции в деятельности публичных библиотек. – С. 129–130.
349. Щур О.Т. Стан гімназій, прогімназій та училищ на Поділлі в другій половині XIX ст. / О.Т. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – У 2 т. – Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, 2003. – Вип. 2, т. 1. – 316 с.
350. Яцюк О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906–1922 рр. / О. Яцюк // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1922 рр.) / Кам'янець-Поділ. міське товариство «Просвіта»; Іст.-культурол. Поділ. братство. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 57–62.
351. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / Roman Aftanazy. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich, 1996. – Т. 9: Województwo podolskie. – 444 s.
352. Rózycki E. Biblioteki na Podolu w XVI–XX w. : wybrane zagadnienia z dziejów polskiej kultury książki / E. Rózycki // Studia Bibliologiczne / red. I. Socha. – Katowice, 2000. – Т. 12. – S. 45–67.
353. Prusiewicz A. Biblioteki na Podolu i ich ekslibrisy / A. Prusiewicz // Ekslibris. – Lwow; Krakow, 1922. – Zesz. 4. – S. 73–78.

Автореферати дисертацій. Дисертації

354. Бородіна Г.Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Кни-

- гознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство» / Бородіна Галина Григорівна. – Київ, 2003. – 228 с.
355. Бульба Т.С. Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Поділля (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 05.25.03 «Бібліотекознавство, бібліографознавство і книгознавство» / Бульба Таїсія Семенівна. – Київ, 1995. – 243 с.
356. Волинець А.А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (ХІХ–початок ХХ століття) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство» / Волинець Анжела Андріївна. – Київ, 1998. – 199 с.
357. Голубцова И.А. Народные библиотеки дореволюционной России: история создания и развития : дис. ... канд. пед. наук: спец. 05.25.03 «Бібліотекознавство, бібліографознавство і книгознавство» / Голубцова Ирина Анатольевна. – СПб., 2000. – 164 с.
358. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Єсюнін Сергій Миколайович. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 276 с.
359. Кришук Б.С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906–1923 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Кришук Богдан Степанович. – Хмельницький, 2012. – 296 с.
360. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Кучеров Геннадій Геннадійович. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 262 с.
361. Матвеев М.Ю. Общественные библиотеки России и их читатель: вторая половина ХІХ – начало ХХ в. : дис. ... канд. пед. наук: спец. 05.25.03 «Бібліотекознавство, бібліографознавство і книгознавство» / Матвеев Михаил Юрьевич. – СПб., 1998. – 240 с.

362. Мозгова В.П. Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX – XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство» / Мозгова Валентина Петрівна. – Київ, 2000. – 262 с.
363. Рогова П.І. Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство» / Рогова Павла Іванівна. – Київ, 2004. – 266 с.
364. Тищенко М.Н. Общедоступные (публичные) библиотеки в системе местного самоуправления: история, современное состояние и перспективы развития : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 05.25.03 «Библиотековедение, библиографоведение и книговедение» / Тищенко Марина Николаевна. – СПб., 2005. – 504 с.

Довідкова та енциклопедична література

365. Библиотечное дело: Основные термины и определения: ГОСТ 7. 26–80. – М. : Государственный комитет СССР по стандартам, 1981. – 13 с. – (Государственный стандарт. Союза СССР. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу).
366. Бібліотечний раритет Хмельниччини / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського; уклад. : І. Лабчук, О. Яворська, С. Гук, Н. Томаля. – Хмельницький, 2006. – 136 с.
367. Большая энциклопедия: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний / под ред. С.Н. Южакова; Библиогр. ин-т (Мейер) в Лейпциге и Вене: в 22-х т. 1900 – 1909. – Санкт-Петербург : Просвещение, 1904. – Т. 15: Пенька-Пуль. – С. 325–330.
368. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

369. Енциклопедія історії України: у 10 т. / [редкол. : В. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – 2011. – 520 с.
370. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів: терміни та визначення: ДСТУ 2394–94. – Київ : Держстандарт України, 1994. – 89 с.
371. Народные библиотеки и читальни // Энциклопедический словарь / издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон; [под. ред. проф. И.Е. Андреевского]. – СПб. : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/ben/76.htm>. – Загл. с экрана.
372. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 № 32/95–ВР // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 2. – С. 1–5.
373. Просвітницький рух на Поділлі (1906–2011) : бібліогр. покажч. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, наук. б-ка; [упоряд. : В.С. Прокопчук, О.Б. Комарницький, Т.М. Опря; відп. ред. В.С. Прокопчук]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – 76 с. – (Серія: Хмельниччина краєзнавча; вип. 1).
374. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества) (1876–1916): зведений каталог і покажчик змісту/ В.С. Прокопчук, Н.Д. Крючкова; наук. ред. О.М. Завальнюк; бібліогр. ред. В.М. Пархоменко; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Наук. б-ка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 184 с.: фото.
375. Шандра В.С. Народні бібліотеки // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 194.
376. Энциклопедический словарь / издат. : Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб : Типолиотография И.А. Ефрона, 1892. – Том. 3: Бергер-Бисы. – 956 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бібліотеки на теренах Подільської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та їх фонди

№	Назва бібліотек	Дата	Кількість		Джерело інформації
			бібліотек	прим.	
1	Польські бібліотеки (маєтків, коостьолів, шкільні, окружні та ін.)	до 1917	100	250000	352, С. 55-62
2	Бібліотеки єпархіального відомства				
	Бібліотеки перковно-парафіяльних шкіл	1905	1708	214592	175, С. 351-359
	Церковні бібліотеки	Наприкінці ХІХ ст.	1182	-	169, С. 47
	Окружні бібліотеки в благочиніях	Початок ХХ ст.	76	-	334
	Бібліотеки духовних училищ	Початок ХХ ст.	4	11604	21, арк. 52
	Бібліотека Подільського єпархіального історико-статистичного комітету		1	900	334; 117, с. 8-9
	Єпархіальна бібліотека	1912	1	5411	60, арк.4
	Учительські бібліотеки	1906	13	8035	173, С. 332-357
	Бібліотека Подільської духовної семінарії		1	до 40 000	353, С. 77
	Єпархіальна місіонерська бібліотека		1	-	334
	Разом		2987	280542	

	Навчальні бібліотеки Міністерства народної освіти				
	Шкільні бібліотеки	1909	374	358212	328, С. 30.
	Бібліотеки гімназій:				
	Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії	1917	1	20000	57
	Маріїнської гімназії	1908	1	1999	329, С. 65
	Гімназії Славутинської	1910	1	2179	329, С. 66
	Бібліотека Кам'янець-Подільського технічного училища	1904	1	565	329, С. 66
3	Бібліотека Вінницького реального училища		1	3660	349
	Бібліотека Вінницького учительського інституту	1912	1	526	329, С. 67
	Приватне жіноче училище в Проскуріві	1904	1	64	31, арк. 31
	Іновірчих навчальних закладів Вінницького двокласного-2486, Могильов-Подільського однокл.-1449, Проскурівського-1438, Балтського-1456, 2-х шкіл німців-колоністів-164	1904	6	6993	31, арк. 32 31, арк. 34
	Разом		387	394198	
	Загальнодоступні бібліотеки				
4	Публічні бібліотеки, у т. ч.:		8		
	Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека ім. О.С. Пушкіна	1911	1	16500	118, С. 24-25

4	Проскурівська російська публічна бібліотека ім. О.С. Пушкіна		1	9000	3, арк. 52
	Гайсинська російська публічна бібліотека ім. О.С. Пушкіна		1	7728	93, арк. 83
	Барська російська публічна бібліотека	1901	1	923	33, арк. 63
	Вінницька публічна бібліотека ім. М.В. Гоголя	1917	1	14500	237, С. 32
	Летичівська публічна бібліотека	1904	1	-	251, С. 9
	Ольгопільська публічна бібліотека	1905	1	-	251, С. 9
	Літинська публічна бібліотека	-	1	-	251, С. 9
	Народні бібліотеки		152		
	Бібліотеки Комітету піклування про народну тверезість	Початок XX ст.	120	29257	336, С. 32;
	Бібліотеки товариства “Просвіта”	1907	24	-	359, С. 89
Бібліотеки товариства грамотності	1901-1907	5			
Павленківські бібліотеки	1903-1912	3		251, С. 11	
Загальнодоступні бібліотеки. Разом		160	77908		
5	Інші бібліотеки				
	Приватні (єврейські)		14		251, С. 3-4
	Бібліотеки «Союза русского народа»		4		251, С. 10
	Виробничі бібліотеки (цукроварень, винних складів, залізниці, споживчих товариств, пожежного товариства)	Початок XX ст.	13	960 (дані тільки по спож. товариствах)	251, С. 11-12
	Інші бібліотеки. Разом.		31	960	
Разом бібліотек по губернії	до 1917	3665	1003608		

П Р А В И Л А
для ученической библиотеки Подольской духовной
семинарии, утвержденные Его Преосвященством
Преосвященнейшим Леонтием, епископом Подольским
и Брацлавским 10 ноября 1867 г. [186, с.116–118]

“Независимо от капитальной библиотеки дозволяется на добровольные пожертвования учеников заводить при семинарии ученические библиотеки на основаниях, определяемых правлением семинарии и утверждаемых Епархиальным Архиепископом”.

Пар. 144 Устава Прав. Дух. семинарий.

Предварительные замечания о библиотеке

1. Библиотека ученическая есть учреждение, имеющее целью ближайшим образом содействовать образованию воспитывающегося в семинарии юношества.

2. По числу существующих в семинарии отделений: низшего, среднего и высшего, библиотека разделяется на три отделения, из которых каждое находится в ведение особого библиотекаря.

3. Каждое отделение библиотеки, заключаая в себе книги, сообразно программ преподаваемых в отделениях семинарии наук, имеет свой круг читателей по преимуществу из того класса, на пожертвования коего оно содержится, и составляет как бы собственность означенного класса, а все три, взятые в совокупности, составляют неприкосновенную собственность семинарии, как учебного заведения.

Глава первая. О содержании и средствах библиотеки.

4. Библиотека существует и содержится исключительно на средства, заключающиеся в добровольных пожертвованиях учеников семинарии. А ровно и всяких других лиц, сочувствующих образованию юношества.

5. Пожертвования на библиотеку вносятся всеми учениками в начале каждой учебной трети, не внесенные такового пожертвований не имеют права пользоваться книгами библиотеки, исключение делается только для бедных учеников.

6. Для записи пожертвований существует шнуровая книга за подписью ректора семинарии и печатью семинарского правления.

7. Для записи расходов по содержанию библиотеки также существует шнуровая книга за подписью ректора семинарии и печатью семинарского правления.

Глава вторая. *О библиотекаре.*

8. Библиотекарем должен быть непременно один из преподавателей семинарии, избираемый на эту должность, согласно 107 пар. устава православ. дух. семинарий, в общем собрании наставников семинарии посредством закрытой баллотировки и утверждаемый Его Преосвященством.

9. На библиотекаря возлагается обязанность составления и исправного ведения каталога библиотеки. А равно исправного ведения помянутых в пар. 6 и пар. 7 шнуровых книг.

10. Библиотекарь приобретает новые книги для библиотеки не иначе, как с ведома семинарского правления, которому он предварительно представляет реестр книг на рассмотрение.

11. Библиотекарь в конце каждого полугодия представляет правлению семинарии подробный отчет о состоянии библиотеки вообще и расходах по ее содержанию; а о всяких новых пожертвованиях подает в конце каждой трети года записку для напечатания в Епархиальных Ведомостях.

12. Для облегчения в занятиях по библиотеке библиотекарю предоставляется право иметь одного или двух помощников, избранных из среды учеников и самими же учениками.

Глава третья. *О порядке выдачи книг из библиотеки.*

13. Книги выдаются ученикам два раза в неделю, - в известные назначенные самим библиотекарем дни.

14. Выдача книг производится или самим библиотекарем, или же его помощниками. Но при его личном наблюдении.

15. Каждый ученик получает один раз от одной до трех книг, смотря по объему и содержанию книги.

16. Срок, в течении коего ученик имеет право держать полученные им из библиотеки книги, полагается от 5 до 7 дней; невозвращение по истечении сего срока книг в библиотеку не дает права на получение из оной новых книг.

Примечание. Сила этого параграфа не распространяется на учебники.

Глава четвертая. *Об ответственности учеников за целостность принадлежащих библиотеке книг.*

17. Ученик, получая книгу из библиотеки, хранит ее как свою собственность и отвечает в случае ее повреждения.

18. Всякие приписки, помарки, вырезки и т.п., сделанные в книге, подвергают виновного положенному штрафу, который в свое время вносится в книгу, назначенную для записи пожертвований.

Примечание. Штраф назначается от 10 копеек до 1 рубля смотря по важности повреждения книги.

19. Ученик, повредивший переплет книги, платит в пользу библиотеки сумму, соответствующую стоимости переплета.

20. Ученик, вырвавший статью из книги или даже один лист, а равно и потерявший книгу, платит сумму, соответственно стоимости книги.

21. Ученик, потерявший книжку журнал, платит сумму соответственно стоимости годового издания журнала; если же книжка журнала продается отдельно, платит сумму, объявленную от редакции.

Примечание. К указанным в пар. 20 и пар. 21 взысканиям относятся и почтовые расходы по выписке новых книг взамен утерянных.

Выписка из Правил для учеников Подольской семинарии, составленных на основании 20 пункта 106 пар. Высочайше утвержденного в 14 день мая месяца 1867 года устава православных духовных семинарий педагогическим собранием правления Подольской семинарии и утвержденны Его Преосвященством Преосвященнейшим Леонтием, епископом Подольским и Брацлавским, 31 августа 1870 года [185, с.775–776].

Обязанности воспитанников по отношению к фундаментальной и ученической библиотекам.

§ 145. Казеннокоштные воспитанники получают из семинарской библиотеки учебники и учебные пособия, имеющиеся в ней налицо вначале каждой трети, а вновь присланные - тотчас по поступлении их в библиотеку; те и другие сдают в библиотеку в конце каждой трети.

§ 146. Своекоштные воспитанники, приобретая на собственный счет учебники и учебные пособия, пользуются наравне с казеннокоштными правом на получение книг для чтения из фундаментальной и ученической библиотек.

§ 147. Из фундаментальной и ученической библиотек воспитанники получают только те книги, которые для их чтения или одобрены инспектором, или рекомендованы преподавателями каждым по своему предмету; из ученической библиотеки, как специально для них составленной, они могут получать все книги.

§148. Книги для чтения выдаются воспитанникам два раза в неделю в назначенные дни и часы.

§149. Каждый воспитанник получает в один раз от одной до трех книг, смотря по их объему и содержанию.

§150. Срок, в течение которго воспитанник может держать у себя книги, назначается недельный; невозвративший по истечении сего срока книг в библиотеку лишается права на получение из нее других книг.

§151. Полученные из библиотеки книги воспитанник хранит в чистоте и целости, подвергаясь строгой ответственности за несоблюдение по отношению к сим книгам во всей точности 58 § настоящих правил¹.

§152. Книги должны быть возвращены в библиотеку без повреждения их внутреннего состава и переплета.

Примечание. Недостаток в книге страниц и другие важные в ней повреждения должны быть заявлены при самом получении книги из библиотеки; в противном случае за целостность книги отвечает тот, кто последний ею пользовался.

§153. В случае утраты или важных повреждений книги виновный или представляет новый экземпляр этой книги или вносит деньги по ее стоимости с принятием на свой счет и почтовых расходов. Во всех этих случаях разбирательство производится через инспектора. Если же инспектор встретит со стороны виновного препятствие к точному выполнению указанных правил; то о сем он доводит до сведения ректора и, с его согласия, представляет в правление.

§154. Пред отпусками из семинарии в дома родителей и родственников воспитанники обязаны непременно и своевременно сдать в фундаментальную и ученическую библиотеки все книги, полученные ими из сих библиотек; не сдавшим книг и не внесшим за утраченные книги денег не выдается отпускной билет.

---

¹ §58. У всех учеников как казенные, так и собственные книги должны быть в целом переплете, не растрепаны, не изорваны, без помарок и неуместных надписей; тетради должны быть аккуратно сшиты и незапачканы; те и другие следует содержать в надлежащем порядке.

**Отчет Подольского Епархиального училищного
совета о состоянии церковно-приходских школ
и школ грамоты Подольской епархии
за 1891-92 учебный год [178, с.79–82]**

IX. Школьные библиотеки и их характер. – Воскресные и праздничные чтения. – Предмет их. – Ревизия школ. – Деятельность сонаблюдателей.

При начальных школах духовного ведомства в Подольской епархии вообще нет правильно организованных народных и училищных библиотек с книгами для чтения, так как все заботы и Епархиального Училищного Совета и учредителей школ пока обращены на снабжение их учебниками. Исключение составляют только школы, при которых учреждены небольшие библиотеки, благодаря случайным счастливым обстоятельствам. В одном приходе снабдил школу книгами для чтения священник, в другом – учитель, а в иных – помощник или кто-либо другой. Небольшое количество книг религиозно-нравственного содержания рассылает ежегодно школам и Епархиальный Училищный Совет. Таких школ, при которых существуют библиотеки с книгами по 160-200 экземпляров, в Подольской епархии не более 30-40. Школы эти следующие: в Винницком уезде – Старовинницкая, Старых и Малых Хуторов, Сутиская, Мизяковская, Сисивковецкая и Василевская; в Балтском у. – Французская (365 кн.), и с. Каменной Криницы; в Брацлавском у. – Белоусовская (300 кн.), м. Тульчина, Бобловская (234 кн.), и с. Медвежьяго (203 кн.), в Летичевском у. – Деражнянская (296 кн.), Снитовская (92 кн.) и Щедровская (149 кн.), в Литинском у. – Севериновская (113 кн.), Десеровская (67 кн.), Новосинявская и Чернятинская; в Каменецком у. – Яромирская, Ново-Неречанская, Цвикловецкая и Врублевская; в Могилевком у. – Лучинчикская (234 кн.); в Проскуровском у. – при 10

школах и при нескольких школах Ямпольского у. Можно полагать, что с заведением книжных складов при всех Отделениях Совета с увеличением в селах грамотных людей и по снабжении школ учебниками дело устройства народных библиотек значительно подвинется вперед. Практика Винницкого Отделения, при котором книжный склад существует только третий год, вполне подтверждает сказанное: благодаря этому складу, в Винницком уезде уже положено основание для будущих библиотек ежегодною рассылкой в школы книг для внеклассного чтения и практикуется даже особый способ распространения их среди народа, именно – путем продажи в великие праздники на церковных погостах (так поступают священники сел: Старо-Винницы, Старых и Малых Хуторов и других сел в Винницком уезде).

Воскресные и праздничные чтения ведутся при многих школах всех уездов епархии, но правильно организованы они только в Брацлавском и отчасти в Ямпольском уездах. Брацлавское отделение Совета сообщает в своем годовом отчете, что внебогослужебные собрания велись почти во всех приходах уезда частью в школьных помещениях, а частью в церквях. Предметом сих беседований служили: Символ Веры, Молитва Господня, Заповеди, Священная История, объяснение праздников, Жития Святых и т.п.

Беседования велись священниками, а иногда псаломщиками и учителями, под руководством священников. Заслуживают внимания чтения для народа, которые устраивались в минувшем году в м. Тульчине. В этих чтениях принимали участие местные священники, наставники местных мужского и женского духовных училищ и два врача (училищный и сельский). Чтения происходили по особой программе, утвержденной Епархиальным Преосвященным Дмитрием, причем особо велись религиозно-нравственные беседования в церкви и особо чтения для народа в школе или другом подходящем помещении. Руководила чтениями особая комиссия, состоящая из следующих лиц: о. председателя Брацлавского отделения Совета священника

Теодора Добржанского, смотрителя Тульчинского духовного училища Ореста Моргульца и инспектора классов Тульчинского Епархиального женского училища священника Димитрия Никольского. Предметом чтений служили: Священная История, Жития Святых, Православный катехизис, изъяснения богослужения, история Русской церкви, отечественная гражданская история, Русская словесность, земледелие и домашнее хозяйство, мироведение (объяснение явлений природы) и гигиена. Чтения иллюстрировались картинками и при помощи волшебного фонаря. Начинались и заканчивались чтения, а иногда и прерывались, общим пением молитвы «Царю Небесный», «Спаси, Господи», «Достойно есть» и др.

Необходимые пособия для чтения приобретались на пожертвования, главным образом корпорациями местных мужского и женского училищ. Из приобретенных на такие пожертвования книг образуется в м. Тульчине народная библиотека.

Кроме школ Брацлавского уезда чтения и внебогослужebные собеседования велись: в 16 приходах Гайсинского уезда (как-то в Белоусовке, Остолопове, Пологове, Соболевке и др.), 14 приходах Ямпольского уезда (в Черновцах при Успенской церкви, Паланке, Красногорке и др.), 12 приходах Могилевского уезда (Подлесном Ялтушкове, Волоских Чемерисах и др.), 12 приходах Летичевского у. (Поповцах, Редвинцах, Рожнах и др.), в 11 приходах Ушицкого у., в 9 приходах Литинского уезда (Севериновке, Дьяковцах, Чернятине и др.), в 9 приходах Балтского уезда (Крымке, Каменной Кринице и др.), в 7 приходах Каменецкого уезда (Врублевцах, Фурмановке, Жерди, Белой и др.), в 6 приходах Винницкого уезда (Мизякове, Старой Виннице и др.), в 3 приходах Прооскуровского уезда (Редкодубах, Ходьковцах и Выдаве) и в 3 приходах Ольгопольского уезда (Рашкове, Ольшанке и Дмитрашовке).

В отчете Ямпольского отделения сообщается, между прочим, что чаще всего соблюдался такой порядок чтений:

по благословению священника, начиналось всенародное пение «Царю Небесный», «Святой Боже», «Пресвятая Троице», «Отче Наш»; после возгласа «Яко Твое есть царство», происходило первое чтение или собеседование, по окончании которого пели «Верую»; затем шло второе чтение и после «Спаси, Господи» – третье. Оканчивались чтения пением воскресного или праведного тропаря.

Додаток Ж

**Склад фонду шкільних бібліотек
єпархіального відомства за підсумками
1891-1892 навчального року [177, с.47-48]**

Название учебных книг и пособий	Название уездов											Итого	
	Валтский	Брацлавский	Винницкий	Гайсинский	Каменецкий	Летичевский	Литинский	Могилевский	Ольгопольский	Прокуровский	Ушицкий		Ямпольский
Ев. на слав. языке	500	500	350	500	500	400	400	400	300	500	300	350	5000
Ев. на слав. рус. яз.	100	100	80	100	50	50	100	80	100	50	40	100	950
Ев. на рус. яз.	100	100	85	50	100	60	65	50	50	100	60	100	920
Азбука для обуч. отроков слав. и гражд. чтения	300	200	160	250	200	200	300	300	200	200	240	250	2800
Азбука слав.-рус. подвижная	140	110	88	112	50	75	602	50	80	50	50	115	975
Церк.-слав. азбука Ильминского, вып. 1-й для учителей	100	80	82	100	100	75	82	50	76	75	50	80	950
Вып.2 для учеников	500	500	300	500	300	300	300	500	500	400	300	400	4600
2 табл. к сей азбуке	700	600	400	600	500	500	600	600	500	600	500	600	6700
Обуч. церк.-славян. грам. Ильминского, вып.1-й для учителей	100	100	82	90	100	75	38	50	76	100	50	114	975
Вып.2 для учеников	300	300	250	300	400	400	200	200	200	400	200	350	3500
Азбука правописания Тихомирова	30	20	20	20	20	15	20	20	30	25	20	20	260

Н.И. Яворовский. О церковно-приходских библиотеках
[217, с.131-136]

Всякий, кому приходилось долгое время жить на селе, знает, как проводит время наш простой народ. Время препровождение его делится, можно сказать, на два отдельных периода: рабочий и досужный, которые значительно не похожи друг на друга. В рабочее, особенно в так называемое страдное время – летом, крестьянин наш представляет образец выносливости, терпения, аккуратности и даже, можно сказать, трезвости. Сельские корчмы и шинки почти совершенно пустыют в это время: здесь или никого не найдете в рабочую пору, или же встретите последних пьяниц, пропойцев, на которых все уже махнули рукой, как людей совершенно погибших для себя, семьи и общества. Но проходит это время напряженного труда и неустанной деятельности, работы сельские окончены, по крайней мере главнейшие из них, и крестьянину-земледельцу можно разогнуть спину и вздохнуть свободнее. Тогда везде по селам мы видим явления, совершенно противоположные. Сельские корчмы и шинки делаются главным центром жизни поселян, и сюда довольно усердно стремится свободный сельский люд, чтобы наполнить приятным развлечением свое досужее время. Корчма сельская представляет теперь род улья, так как от нее слышится на значительное расстояние шум и говор. Как пчелы несут в улей мед и воск, так несут теперь в корчму крестьяне свои бедные достатки. Одни умеют сдерживать себя и, погулявши день другой, опять принимаются за работу. Другие же, с более слабою волей, начинают кутить напропалую, тащат в корчму почти все добытое тяжким трудом и пропивши здесь, по местному выражению «и разум и гроши», выходят отсюда в собственном смысле обездоленными, лишенными всего. Иногда из корчмы высыпают целые кучи народа, наподобие роя, выходящего из улья, но часто при

этом поднимается такой крик, ссоры и драки, что человеку непривычному приходится отвернуться, закрыть глаза и уши и уйти подальше, чтобы не видеть происходящего перед ним. Естественно представляется вопрос: где же причина такого печального явления в жизни народной? В праздности, скажут, пожалуй, которая есть мать всех пороков. Но такой ответ нельзя признать вполне удовлетворительным. Минуты свободные от занятий бывают, и даже должны быть, в жизни каждого человека, но, к счастью, далеко не каждый посвящает их пьяному разгулу, как зачастую делает наш простолюдин, значит, есть другая, более важная причина этого явления – это именно духовная неразвитость или необразованность нашего простого народа. Вследствие ее, он не знает, чем наполнить то свободное время, какое выпадает на его долю после тяжелой мозольной работы, и проводит это время в местной корчме, где все угощение состоит в водке, а развлечение в празднословии, не стесняемом никакими приличиями.

Если мы признаем, что главная причина такого времяпрепровождения нашего крестьянина заключается в его невежестве, необразованности, то мы непременно должны признать и то, что главное средство против народного недуга есть поднятие его умственного и нравственного уровня, посредством распространения образования в массе. Но та счастливая пора, когда при помощи правильно организованной школы возвысится образование в массе народа и поднимет его нравственный уровень, находится еще пока в далеком будущем, до которого не все мы доживем, хотя все-таки нужно стараться приблизить, насколько возможно, это счастливое время, пользуясь для этого насущными умственно нравственно-образовательными средствами, присоединяя к ним и другие, пригодные для сей цели.

Кроме народной и церковно-приходской школы, как главного образовательного и воспитательного средства, очень важным пособием и орудием для достижения сей цели может быть чтение книг. Как ни скудно развито

образование в нашем простом народе, но все-таки в каждом почти селе найдется несколько уже грамотных людей; правда умственный горизонт их не высок и книжное искусство их почти не возвышается над простою грамотностью, но это не значит, что эти люди не способны к большему умственному и нравственному развитию, а только то, что у них недостает для этого сподручных средств. А таким воспитательным и образовательным средством и может быть, по нашему мнению, чтение книг, удачно приспособленных для сей цели и могущих составить в собственном смысле народно-образовательную библиотеку. Задачу устройства такой библиотеки удобнее всего взять на себя пастырям приходским, а устроить ее всего удобнее при церкви, которая по самой идее своей, есть и будет училище веры в благочестия и главный источник духовного просвещения народа. Там, где кончается влияние церковно-приходской школы, должно начинаться руководство и влияние другого воспитательного и образовательного органа - церковной библиотеки. Как бы ни была скромна церковно-приходская школа, но выходящий из нее несомненно будет владеть даром чтения: значит, если дать ему возможность и после выхода из школы читать хорошие и полезные книги, то он получит средства насыщать естественную любознательность и продолжать свое духовное развитие; тогда как теперь, при отсутствии такого образовательно-воспитательного средства часто глоснут не надолго пробудившиеся было духовные силы и как будто возвращаются в первобытное состояние. По нашему мнению, такая библиотека крайне необходима, ибо только при существовании ее и возможно продолжение и дальнейшее развитие и образование, выносимого нашим простолудином из народной и церковно-приходской школы.

В деле устройства такой библиотеки, конечно, нельзя предоставить частной инициативе каждого пастыря в отдельности. В таком случае дело подвигалось бы слишком неровным шагом, завися исключительно от личной

энергии наших сельских пастырей. Кроме того самая новизна дела может быть некоторым затруднением для скорого и надлежащего его устройства. Поэтому необходимо людям, знающим это дело, первоначально определить каталоги книг, могущих войти в состав церковно-приходской библиотеки. Но так как между сельскими пастырями есть люди достаточно сведущие в сем деле и внимательно следящие за нуждами своей паствы, то, конечно, и им может быть предоставлено право пополнять такую библиотеку с ведома благочинного или с его ручательством за пригодность и полезность рекомендуемой книги. Впрочем, это есть дело частнейшей регламентации проектируемой церковно-приходской библиотеки.

Кому же придется взять на себя заведывание библиотекой и самое, так сказать, руководство чтением книг в приходе? Конечно, никому другому, как самому же пастырю, которому придется посвящать на это свободную часть праздного времени, по окончании церковного богослужения. Не думаем, чтобы это было особенно трудным, а тем более невозможным. Если некоторые, более усердные и ревностные к своему долгу пастыри, находят удобным это время для чтений и собеседований с народом, то тем удобнее, думаем, всякий пастырь может взять на себя заведывание делом приема и выдачи книг своим грамотным прихожанам, которых, заметим, пока очень немного. Может быть, что ему от времени до времени придется устраивать примерные, так сказать, чтения, чтобы поруководить своих читателей в толковом и полезном ведении этого дела в обществе, так как несомненно, что читатели, получающие книги из библиотеки, будут иметь слушателей в членах своего семейства, в своих сверстниках и знакомых, а потому весьма полезно было бы поруководить их к такому доброму делу.

Да и вообще, мы думаем, что постоянное наблюдение и руководство в этом деле со стороны пастыря незаменимо и может сопровождаться самыми благими последствиями как для пасомых, так и для самого пастыря.

Как бы ни были популярно изложены книги, назначенные для народного чтения, какими бы общедоступными сведениями ни наполнялись они, во всяком случае, в книге может найтись несколько мест и выражений, требующих пояснения и истолкования. К кому же естественнее всего обратится наш сельский грамотник, как не к своему же духовному отцу и учителю, человеку гораздо более его развитому и сведущему в области научной, как прошедшему школьный круг учения, а не к недоучкам писарям и другим подобным выскочкам...

Это будет еще более полезным для самого священника. Так заведывание и руководство чтением книги поставит священника в ближайшие отношения к более развитой части прихода, заставит его войти в круг ее интересов умственно-нравственных и сделаться в собственном смысле руководителем в области духовно-нравственной жизни своих чад духовных, интеллектуальное и нравственное развитие паствы будет совершаться тогда под непосредственным наблюдением пастыря и его руководством.

Само собою разумеется. Что при таком отношении пастыря к пасомым без особого труда могут быть своевременно подмечаемы и устраняемы всякие ненормальные явления в духовной жизни пасомых. Руководя лично чтением своих грамотных прихожан, священник может предохранить их от опасного яда, какой предлагают народу мнимые его благодетели, представители подпольной прессы. С тем вместе просвещенный и заботливый пастырь может развивать в своих пасомых добрый вкус к чтению, давая в руки народа материал занимательный, но в тоже время серьезный и полезный, что несомненно будет способствовать устранению из народного обращения произведений лубочной литературы, которая теперь пользуется господствующим влиянием в среде грамотного простонародия.

Ставши таким образом в положение наставника и руководителя читающей и, так сказать, передовой части

прихода, священник с большим успехом может противодействовать распространению штунды и других религиозных заблуждений. Ведь пропагандисты штундизма теперь и пользуются тем, что наши пастыри не входят в близкие отношения к пастве, являясь только требоисправителями прихода; вследствие сего эти самозванные учителя берут на себя роль руководителей в области умственно-нравственной и религиозной; уже самое появление штундизма, в котором на первом плане поставляется изучение грамоты и чтение книг священного Писания, достаточно свидетельствует, что уже настало время расширить средства умственного и религиозного образования народа и самим пастырям взять на себя инициативу в этом деле. Судя по последним известиям, духовенство будет привлечено к деятельному участию в церковно-приходской школе; поэтому, думаем, будет весьма благовременно еще более расширить сферу его влияния на жизнь православного народа, что, конечно, исполнится, если молодое поколение не только во время пребывания в школе, но и по выходе из нее, будет продолжать развиваться под добрым умственным, нравственным и религиозным влиянием своих духовных пастырей.

Додаток Л

Наповнення фондів бібліотек Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії [29, арк.51, 80; 53, арк.11, 25, 60; 51, арк.10, 20; 324, с.68]

Бібліотеки	Кількісний склад фонду гімназійних книгозбірень (у прим.)							
	У другій половині XIXст.				На початку XX ст.			
	1864	1866	1868	1897	1901	1902	1913	1916
Фундаментальна	5972	5397	6341	13353	13658	13864	15152	15554
Учнівська	209	593	675	2300	2588	2595	4186	4480
Разом	6181	5990	7016	15653	16246	16459	19338	20034

Додаток М

Динаміка статистичних показників роботи бібліотеки “Просвіти” в м. Кам'янці-Подільському за 1914 та 1917 – 1918 рр. [258, с. 67]

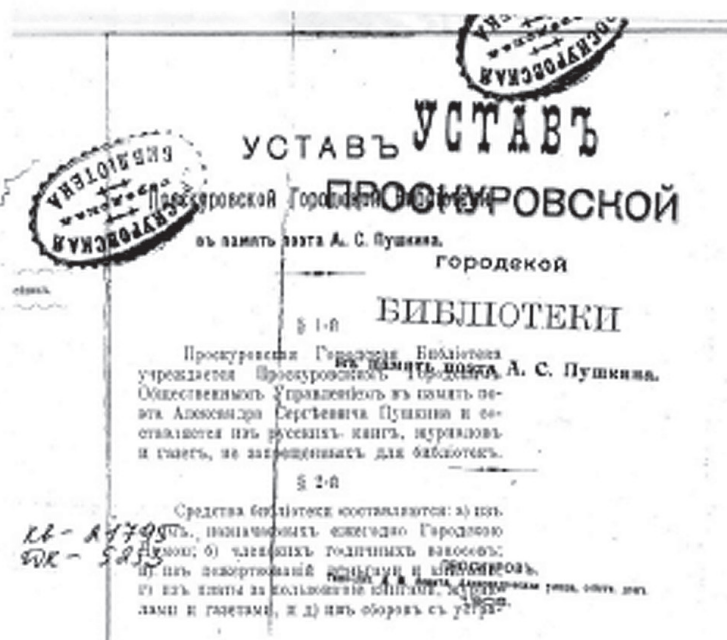
№	Показник	Роки		
		1914	1917	1918
1.	Назв книг	1460	1400	3000
2.	Періодичних видань	–	–	19
3.	Читачів	137	400	
4.	Видача книг	2014	–	

Додаток Н

Показники роботи бібліотеки К-ПДУУ з обслуговування різних груп читачів у 1919–1920 навчальному році [78, арк.1–5]

Показники	професори	студенти	службовці	сторонні	разом
Читачі	261	1193	352	6	1778
Книговидача	2884	6812	1816	39	11551

Статут Прокурівської міської бібліотеки ім. О.С. Пушкіна

проводя, концерты, спектакли и прочия увеселенія.

Принимание сборов пожертвованій не должно носить публичнаго характера.

§ 3-й

Завѣдываніе бібліотекою принадлежитъ Распорядительному Комитету, состоящему изъ Предсѣдателя и шести членовъ. Избранными членами состоятъ: Штатный Смотритель Городскихъ 2-хъ классовыхъ училищъ и предсѣдатель Духовнаго Вѣдомства, остальные же членами и предсѣдатель въ первый годъ открытія бібліотеки избираются Городскою Думою, а потомъ общими собраніями членовъ бібліотеки.

§ 4-й

Членами бібліотеки могутъ быть лица обоего пола. Въ первый годъ открытія бібліотечныя члены бібліотеки избираются Распорядительнымъ Комитетомъ, а потомъ общими собраніями членовъ. Годовая взносы членовъ устанавливаются общими собраніями, но каждой должностъ быть не менѣе 3 руб. въ годъ. Внесене одновременно наличными деньгами, или книгами не менѣе 50 руб., пользуется правами членовъ бібліотеки *пожалуйста*. Лица, оказавшия бібліотечныя большія услуги

библіотеке, съ одобреніемъ членовъ бібліотеки.

Принимание: 1) Подписчиковъ, принимаемыхъ Распорядительнымъ Комитетомъ. Правила пользования бібліотекою и размеры подписной платы подписчиковъ устанавливаются общими собраніями. 2) Правила пользования бібліотекою должны быть повѣшены на видномъ мѣстѣ.

§ 5-й

Членами бібліотеки не могутъ быть: а) несовершеннолѣтніе, б) несовѣстнослужащіе классныя чины; в) воспитанники учебныхъ заведеній; г) инные военныя чины, состоящіе на действительной военн. и служб., и конскра; г) ограниченныя въ правахъ по суду.

§ 6-й

Члены Распорядительнаго Комитета, кромѣ неперемѣнныхъ членовъ, избираются на три года. Выслужившіе свой срокъ, могутъ быть избраны вновь.

§ 7-й

Обязанности Распорядительнаго Комитета заключаются: а) въ избраніи ответственнаго бібліотечнаго, а въ случаетъ необходимости и его помощника; б) въ заведываніи дѣлами

библиотеки; д) въ изысканіи средствъ къ развитію и улучшенію библиотеки; е) въ пополненіи библиотеки книгами; ж) въ выпускѣ періодическихъ изданій; з) въ составленіи годичныхъ отчетовъ по приходу и расходу суммъ и состоянію библиотеки; и) въ составленіи инструкцій для библиотекаря и проекта правилъ пользования книгами и періодическими изданіями и внутренняго распорядка библиотеки.

Примѣчаніе: Отвѣтственное по библиотекѣ лицо, то есть библиотекарь, утверждается въ семь званій Губернаторомъ. Отъ усмотрѣнія Губернатора зависитъ устраненіе его и другихъ служащихъ въ библиотекѣ лицъ отъ занятій по библиотекѣ.

§ 8-я

Комитетъ по мѣрѣ надобности созывается Предсѣдателемъ оного. Для дѣятельности опредѣленій Комитета необходимо присутствіе не менѣе 3-хъ членовъ. Дѣла рѣшаются по большинству голосовъ, а при равенствѣ голосовъ, голосъ Предсѣдателя даетъ перевѣсъ.

§ 9-я

Сношенія библиотеки съ лицами и учрежденіями возлагаются на Предсѣдателя.

Комитета по избранію Комитета завѣдываетъ денежными суммами и хозяйственною частью библиотеки. Денежныя суммы расходуются съ разрѣшенія общаго собранія членовъ и по утвержденнымъ имъ сметамъ.

§ 11-я

Общія собранія бывають очередными и чрезвычайными. Очередныя созываются Комитетомъ въ установленный общимъ собраніемъ срокъ для разсмотрѣнія годового отчета, избранія членовъ Распорядительнаго Комитета и ревизионной коммисіи. Чрезвычайныя общія собранія созываются по требованію ревизионной коммисіи или 1/2 членовъ библиотеки и по усмотрѣнію Распорядительнаго Комитета для обсужденія мѣръ къ улучшенію и поддержанію библиотеки. Общее собраніе утверждаетъ размѣръ платы членовъ библиотеки и подписчиковъ, и правила пользования библиотекою. Все дѣла въ собраніи рѣшаются простымъ большинствомъ голосовъ, при равенствѣ ихъ голосъ Предсѣдателя даетъ перевѣсъ.

§ 12-я

Вопросъ о приобрѣтеніи, залогѣ и отчужденіи недвижимаго имущества, о расходованіи основныхъ и запасныхъ суммъ, о выборѣ

существующихъ членовъ.

§ 13-я

Общее собраніе считается состоявшимся, если въ немъ присутствуетъ не менѣе 1/2 проживающихъ въ городѣ членовъ. Если не соберется указаннаго количества членовъ, то не ранѣе, какъ черезъ двѣ недѣли назначается вторичное собраніе, которое считается состоявшимся при всякомъ числѣ собравшихся членовъ. На вторичномъ собраніи могутъ разсматриваться только тѣ вопросы, которые были назначены къ разсмотрѣнію на состоявшемся собраніи.

§ 14-я

Постановленія общаго собранія приводятся въ исполненіе, лишь по утвержденіи ихъ Городскою Думою.

§ 15-я

О днѣ, часѣ, мѣстѣ и предметахъ занятій общаго собранія заблаговременно доводится до свѣдѣнія членовъ общества и Начальника мѣстной полиціи.

Примѣчаніе: Въ общемъ собраніи могутъ обсуждаться лишь вопросы, имѣющіе непосредственное отношеніе къ опредѣленной уставомъ дѣятельности общества.

составляема коммисіа состоитъ изъ трехъ членовъ, которые выбираютъ изъ своей среды Предсѣдателя.

§ 17-я

Библиотекарь и его помощникъ пользуются содержаніемъ изъ суммъ библиотеки.

§ 18-я

Лица, имѣющія званіе Членовъ, пользуются книгами по первому разряду бесплатно, а равно бесплатнымъ чтеніемъ въ библиотекѣ.

§ 19-я

Чтеніе книгъ, журналовъ и газетъ въ помѣщеніи библиотеки предоставляется бесплатно всѣмъ почитателямъ.

§ 20-я

Лица, берущія на домъ книги, журналы и газеты, вносятъ залогъ въ обезпеченіе цѣлости и своевременнаго возврата взятаго. Размѣръ залоговъ устанавливается общимъ собраніемъ. Если стоимость требуемыхъ сочиненій, или изданій, превышаетъ установленный залогъ, то библиотекарь обязанъ требовать доплатительный залогъ, для высканія каковаго должны быть установлены общимъ собраніемъ особыя правила.

Вслучаѣ закрытія бібліотеки, по какимъ-бы то ни было обстоятельствамъ, Городекой Думѣ принадлежитъ право собственности на все вообще состояніе бібліотеки, за исключеніемъ условныхъ пожертвованій, которые должны быть обращены согласно волѣ жертвователей

§ 22-й

Если-бы, независимо отъ присвоеннаго Губернаторамъ права (ст. 321 т. II изд. 1892 г. Общ. Губ. Учр.) закрывать общественныя собранія, при обнаруженіи въ нихъ чего либо противнаго Государственному порядку и общественнымъ безопасности и правдивности, Губернаторъ признаетъ необходимымъ закрыть бібліотеку по другимъ причинамъ, то онъ представляетъ о семъ на усмотрѣніе Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.

Наукове видання

**Айвазян Олена Борисівна
Прокопчук Віктор Степанович**

**Бібліотеки Поділля
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Монографія

*Дизайн обкладинки
Айвазян Катерина Михайлівна*

Підписано до друку 22.09.2016.
Формат 60х84/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Зам. 487. Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 11,66. Тираж 300.

Видавець і виготовлювач ПП Зволейко Д.Г.
вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300, тел. (03849) 3-06-20.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 2276 від 31.08.2005 р.